

A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója*

1. Bevezetés. Sok olyan nyelvész dolgozik, kutat ma is, akik nem a nyelv társadalmi aspektusaival kapcsolatos kérdéseket vizsgálnak, de azt ma már senki sem vitatja, hogy a nyelv társadalmi aspektusaival kapcsolatos kutatások legitim nyelvészeti vizsgálatok. A nyelvészek korábbi generációi nem föltétlenül gondolták ezt így. A változás leginkább annak a WILLIAM LABOVnak köszönhető, aki elvetette azt az elméleti dogmát, hogy a nyelvi struktúra leírásában az invariancia és a kategorikus szabályok nélkülözhetetlenek. Szerinte a nyelv társadalmi kontextusban létezik, és a kontextus figyelembevételével jobban megérthetjük, hogyan működik. ROGER SHUY (l. CHAMBERS 2017: 6) ezt így fogalmazta meg: „Labov a nyelvészetet a statikus nyelv vizsgálatától a valódi emberek állandóan változó beszédének vizsgálata felé fordította”.¹

Labov nemrég múlt 90 éves, 1927. december 4-én született a New Jersey állambeli Rutherfordban. BA diplomáját a Harvardon szerezte 1948-ban angolból és filozófiából. Utána 11 évig vegyészként dolgozott New Jersey egyik vállalatánál, majd a Columbia Egyetemen nyelvészetből szerzett MA diplomát (1963) és doktori fokozatot (1964). 1970-ig a Columbia Nyelvészeti Tanszékének tanársegéde volt, majd 1971-től 2014-ig a philadelphiai Pennsylvania Egyetem nyelvészprofesszoraként, valamint 1976-tól az egyetem Linguistics Laboratory nevű kutatórészlegének igazgatójaként működött.

1979-ben a Linguistic Society of America elnökévé, 1993-ban pedig az amerikai National Academy of Sciences tagjává választották. Számos egyetem díszdoktora Uppsalától Párizsig. A Language Variation and Change folyóiratnak megalakulásától (1989) máig társszerkesztője, emellett a Journal of Linguistic Geography alapító társszerkesztője is (2013 óta).

A különféle enciklopédiák és kézikönyvek számos cikket közölnek Labovról, közülük itt csak hármat említek: GORDON (2017), HAZEN (2011) és D. SANKOFF (2001). Megemlítené GORDON Labovról írt könyve is (2013, ismereti KONTRA

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 113. közgyűlésén, Budapesten, az ELTE BTK Tanácstermében, 2018. január 24-én. Köszönettel tartozom CSERESNYÉSI LÁSZLÓnak, LADÁNYI MÁRIÁNAK és SZILÁGYI N. SÁNDORNAK részletes, segítő kritikái megjegyzéseikért.

¹ Hacsak külön nem jelzem, az idézőjeles fordítások mind tőlem származnak.

2014). Hetvenedik születésnapján tanítványai és tisztelői két kötetben, 35 tanulmánnyal köszöntötték (GUY–FEAGIN–SCHIFFRIN–BAUGH eds. 1996–1997). Mostani születésnapjára jelent meg két jelentős laudáció: CHAMBERS (2017) és a *Journal of Sociolinguistics* 2016/4. száma, melynek címe Labov és a szociolingvisztika: a nyelv társadalmi kontextusban történő vizsgálatának ötven éve. Ebben 10 tanulmány méltatja Labov munkásságát (BELL, COUPLAND, GAL, KIPARSKY és mások), majd az ünnepelt 20 oldalas utószóban tekinti át, hol tartunk ma.

KOERNER (2001: 13) Labov és a szociolingvisztika forrásai című tudománytörténeti tanulmányában felrajzol egy „intellektuális adósságláncolatot” a nyelvi változások társadalmi szempontú vizsgálatával kapcsolatban, amely WHITNEY-től LABOV-ig terjed: WHITNEY → SAUSSURE → MEILLET → MARTINET → WEINREICH → LABOV. (Martinet és Weinreich Labov tanárai voltak a Columbián, ugyanúgy, mint Lotz és Austerlitz is.)

A következőkben LABOV életművével kapcsolatban rövid áttekintést adok a) magiszteri dolgozatáról, b) doktori értekezéséről, c) a nyelvi változás egy elméletének empirikus alapjairól, d) az *Atlas of North American English* című művéről, e) vázlatosan bemutatom a chomskyánus és a laboviánus nyelvészet eltéréseit, f) tárgyalom Labov hozzájárulását az általános nyelvészethez, g) bemutatom a társadalmilag elkötelezett nyelvészt és h) a narratívumok elemzőjét. Először azonban vessünk egy rövid pillantást a kor amerikai nyelvészetére.

2. A kor amerikai nyelvészete. Labov az 1960-as évek elején kezdett nyelvészetet tanulni, és nyelvész pályafutását meghatározóan befolyásolta az, amit akkor az USA-ban látott. A brit MICHAEL HALLIDAY (1975: 17) erről így írt: „A 70-es évek nyelvészetének valószínűleg legjelentősebb jellemzője az volt, hogy az ember visszatért a figyelem középpontjába. Fajként persze mindig ott volt: az agya, amint mondták, egy bizonyos módon fejlődött, következőképp az ember tud beszélni. De valójában nem az ember beszél; az emberek beszélnek. Az emberek egymással beszélnek, és ez az a vonása az emberi mivoltnak, ami a 60-as évek domináns nyelvészetében nagyrészt el volt hanyagolva, ami aztán újból figyelmet követelt magának.”

Amikor 1961-ben Labov a világ egyik legjobb nyelvészeti tanszékének hallgatójaként (a Columbia Egyetemen) azt tapasztalta, hogy „a nyelvészek jelentős része az elemzett adatok legnagyobb részét a saját fejéből szedte” (LABOV 1987/2001: 458), úgy gondolta, ennél jobb adatokat is lehetne elemezni. Ez a meggyőződése onnan származott, hogy miután a II. világháború után a Harvard Egyetemen angoltól és filozófiából megszerezte a BA diplomát, évekig vegyész-ként dolgozott egy gyárban, ahol határozott nézetei alakultak ki a „valódi világ létezéséről”. Akkoriban még nem tudta azt, amit 1987-ben a Pennsylvania Egyetem BA diákjainak kérésére fejtett ki először egy előadásában, hogy ezekkel a nézeteivel két másik, akkor hiányzó dolgot is behozott az egyetemre. Az első az a meggyőződése, hogy a munkásosztálynak sok mondanivalója van, a másik meg az, hogy valakinek vagy igaza van, vagy nincs.

A kort, vagyis az 1960-as évek elejének amerikai nyelvészetét idő híján nem ecsetelem tovább, de utalok arra, hogy az akkor is fáziskésésben levő

magyar(országi) nyelvészet egyik akkori „ifjú titánja”, PLÉH CSABA nemrég egy napilap-interjúban így nyilatkozott: „Ahhoz, hogy valaki a hetvenes évek végén jó elméleti nyelvész lehessen, az enyémnél sokkal tisztább formális gondolkodásra volt szüksége. Akkoriban a nyelvészeti eszmény az volt, hogy a nyelvi szerkezetekben tiszta matematikai törvényeket kell találjunk. Ehhez képest a szemantika és a pragmatika szinte »szennyeződéseként« jelentek meg a tiszta nyelvi rendszerhez képest” (MOLNÁR 2017: 18).

3. A Martha's Vineyard tanulmány (1963). LABOV magiszteri (MA) diszsertációját – URIEL WEINREICH diákjaként – a Massachusetts állam keleti partjaitól néhány mérföldre, az Atlanti-óceánban fekvő Martha's Vineyard szigeten beszélt angolról írta. Dolgozatának rövidített változatát bemutatta 1962-ben New York Cityben az Amerikai Nyelvtudományi Társaság éves közgyűlésén, majd 1963-ban a Word folyóiratban (19: 273–309) nyomtatásban is megjelentette. Van nyelvész, aki szerint magiszteri dolgozatnak ekkora hatása nemigen volt a nyelvészet történetében. TRUDGILL egy helyen azt írja, hogy „Labov egyetemi diákként hozott létre egy új tudományterületet.”²

A dolgozat fő célja annak bemutatása volt, hogy a beszélők társadalmi mintázatai korrelálnak egy nyelvi változó disztribúciós mintázataival. Ugyanilyen fontos, és az előző megállapításból is következik, hogy lehetséges a folyamatban levő nyelvi változások vizsgálata³ – ellentétben azzal, amit korábban a nyelvészek, például BLOOMFIELD (1933: 347) hirdettek.

Nagyon leegyszerűsítve az elemzéseket, LABOV a következőket mutatta be. Martha's Vineyardon akkoriban körülbelül hatezer bennszülött élt, de nyaranta a szárazföldről oda özönlöttek a turisták, nyaralók, 42 ezren. A hagyományos életmódot folytatók, különösen a Chilmarkban élő halászok, egyre növekvő el-lenszenvvel viseltettek a nyaralókkal szemben. Az ő beszédükben megfigyelhető volt az /ay/ és az /aw/ diftongusok első elemének centralizációja: [a] ~ [ɐ] ~ [ə], olyan szavakban, mint *price*, *hide*, illetve *mouth*, *loud*. Ahol ők [əi]-t ejtettek, a szárazföldi nyaralók [aɪ]-t ejtettek. LABOV ezt a változót vizsgálta meg tüzetesen, vagyis 69 beszélővel készített interjúkat, s az (ay) változónak 3500, míg az (aw) változónak 1500 magnetofonnal rögzített változatát elemezte. Korrelációs elemzések megmutatták, hogy a beszédbeli nagyarányú centralizáció együtt jár a nyaralók térfoglalásának ellenzésével, illetve az ellenérzések intenzitásával: azok, akik pozitívan viszonyultak a szigethez, 50%-kal gyakrabban centralizálták a két diftongus első elemét, mint azok, akik negatívan viszonyultak hozzá. Az életkori elemzések (látszólagosidő-vizsgálatok) kimutatták, hogy a fiatal (31–45 éves) korosztálynál a legmagasabb a centralizáció. További aprólékos elemzésekkel LABOV kimutatta, hogy a szigeten a centralizáció társas jelentése: 'Martha's Vineyardhoz fűződő pozitív orientáció'. A szigetiek a beszédükben meglévő centralizációt egyre gyakrabban kezdték használni, ezzel is kifejezve azt, hogy

² „Yes, William Labov really did establish a whole new academic field when he was a graduate student. And he has remained at the forefront of that field to this day” (GORDON 2013, hátsó borítón).

³ Másképp mondvá: „A nyelvi változások vizsgálata *in vivo* nagyon is lehetséges” (MIKOLA 1980: 30).

Martha's Vineyardon ők vannak otthon, ők otthon vannak, ellentétben a nyaraló betolakodókkal. Ahogy egyre több szigeti kezdte használni ezeket a diftongusokat, az újítás egyre inkább normává vált.

4. A New York-i disszertáció (1966). LABOV doktori disszertációja 1966-ban jelent meg nyomtatásban, s ma már jól látszik, hogy a nyelvészeti irányultságú kvantitatív kutatásoknak, vagy ahogy ma nevezzük: a nyelvi variabilitás és változás kutatásának⁴ alapművévé vált. Egy nagyvárosi beszélőközösség első kvantitatív elemzéseként ez a mű megalapozta a kvantitatív szociolingvisztikát és annak olyan fórumait, mint a New Ways of Analyzing Variation (NWAY) konferenciák (tavaly volt a 46. konferencia, Madisonban, Wisconsin állam) és a Language Variation and Change folyóirat, aminek idén már a 30. évfolyama jelenik meg. 2006-ban, 40 évvel az eredeti megjelenése után, LABOV könyvét újra kiadta a Cambridge University Press – de ezúttal a szerző minden fejezetet kiegészített egy-egy olyan résszel, amiben 40 év távolából értékeli egykori szövegét, majd egy új, 15. fejezetben áttekint 37 olyan kutatást, amelyeket így vagy úgy az ő könyve inspirált (LABOV 2006: 380–403).

LABOV (1966) bevezetett egy sor olyan fogalmat, amelyek később hasznosnak bizonyultak a variabilitás és változás kutatásában; ilyen a nyelvi változó, a társadalmi és stílusrétegződés, a látszólagos idő vagy a rejtett presztízs. Számos olyan eljárást is alkalmazott, amelyek addig ismeretlenek voltak a nyelvészetben, például a beszélők reprezentatív mintájának létrehozása, a szociolingvisztikai interjú s benne a stílusváltás kontrollálása, az egyes nyelvi változók hatásainak mérésére alkalmas reakciótesztek (ang. *subjective reaction tests*), a nyelvi bizonytalanság mérésére szolgáló tesztek stb. Mint közismert, LABOV négy New York-i változót vizsgált meg: az /r/ meglétét vagy hiányát olyan szavakban, mint a *car* és a *cart*; a magánhangzót olyan szavakban, mint *bad*, *half* és *hand*; a magánhangzót a *law*, *off* és *more*-féle szavakban; s végül a szókezdő mássalhangzót például a *thin* és *then* szavakban. A vizsgálatok bebizonyították a nyelv társadalmi rétegződését és stílusrétegződését. Fontos azonban, hogy a társadalmi rétegződés nem kategorikus, nem arról van szó, hogy egy adott változat megvan az egyik társadalmi osztály beszédében, de hiányzik a másikéból, hanem az a helyzet, hogy egy adott változat használati gyakoriságában van eltérés két társadalmi réteg között. Például: minden New York-i társadalmi osztály beszélői ejtenek /d/ zárhangot a standard interdentális /ð/ helyett, de a legalsó osztálybeliek ezt gyakrabban teszik, mint a munkásosztálybeliek, s a munkások gyakrabban ejtenek zárhangot, mint az alsó középosztálybeli beszélők. Továbbá: az egyre formálisabb beszédstílusokban minden társadalmi osztály tagjai egyre ritkábban használják a nemstandard /d/ zárhangot, s megnövekszik a zöngés frikatíva használati gyakorisága.

A nyelvi változó bevezetése hasznosnak bizonyult a nyelvi változások magyarázatában is. Korábban a strukturalisták a látszólag véletlenszerűen váltakozó kiejtésű alakokról csupán annyit mondtak, hogy „szabad váltakozásban” vannak. LABOV viszont egy szociolingvisztikai változót látott bennük, vagyis a különböző változatoknak ugyanaz a nyelvi jelentése, de az alternatíváknak tár-

⁴ Lásd még a *szekuláris nyelvészet* szócikket (TRUDGILL 1997: 72).

sadalmi jelentősége van. A New York-i (dh) változónak LABOV 3 változatát állapította meg: zöngés frikatíva [ð], zöngés affrikáta [dð] és zöngés zárhang [d]. Egy beszélő beszédében egy ilyen változó segíthet a nyelvtörténeti változások megmagyarázásában.⁵ A nyelvi változó más megvilágításba helyezi azt a talányt, hogy miként lép egy hang egy másik helyébe, vagy miként lehet két vagy több fonológiai rendszer működésben, amikor egy hangváltozás lezajlik. A nyelvi változó fogalmával a változásnak egy lehetséges magyarázatát adhatjuk (egy társadalmilag magasabb presztízsű alak felé történő elmozdulás), ugyanakkor változó kiejtési rendszerek együttlélése is demonstrálhatóvá válik (SOUTHARD 2006: 2396).

5. A nyelvi változás egy elméletének empirikus alapjai (1968). Egy friss tanulmányát LABOV (2017: 253) azzal a mondattal kezdi, hogy URIEL WEINREICH volt az a kivételes tudós, aki „létrehozta a nyelvi változás és variabilitás kutatásának azt a szemléletét, amely ma domináns a világban”. A nyelvi változás vizsgálatát új utakra terelő tanulmányt (WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968) WEINREICH két tanítványával közösen készítette el, s azt egy texasi nyelvtörténeti konferencián LABOV mutatta be 1966 áprilisában. Weinreichot fiatalon ragadta el a halál a következő év márciusában; azt még megérte, hogy LABOV disszertációja megjelenjen nyomtatásban, de azt már nem, hogy közös tanulmányuk, „a változás és változatosság kutatásának kiáltványa” (ahogy sokan nevezik) napvilágot lásson. Az akkoriban domináns nyelvelméletek feloldhatatlan feszültséget láttak a nyelvi struktúra és a variábilis nyelvhasználat között. A nyelvet alapvetően homogénnek tételezték, olyasvalaminek, aminek a következetes szabályai minden használó számára közősek. Ennek a paradoxonnak a megoldása WEINREICHÉK szerint a rendezett változatosság (ang. *orderly heterogeneity*) fogalmával lehetséges, ami szerint a variábilis struktúrák is lehetnek szabályok által irányítottak. Ehhez azonban szükséges elismerni, hogy a nyelvre nemcsak a nyelvi, hanem a társadalmi struktúrák is hatással vannak. Ez a tanulmány ismertette először a variábilis szabályok formalizmusát, amit később LABOV (1969b) továbbfejlesztett.⁶ WEINREICHÉK tanulmánya az elé a feladat elé állította a formális nyelvészetet, hogy olyan elméleti modelleket alkossanak, amelyek számot adnak a variabilitásról és a valószínűség alapú rendezettségéről (ang. *probabilistic orderliness*). Amint GUY (2011: 252) megállapította: azok a formális modellek, amelyek továbbra is az invarianciára és a parole/performancia marginalizálására építenek, nem tudhatnak számot adni a szociolingvisztikai kutatási eredményekről, s azt kockáztatják, hogy végső soron irrelevánsak lesznek. Ma már számos formális modell megfelel a WEINREICHÉK támasztotta követelménynek. Abban ma sincs még konszenzus – mondja LABOV (2017: 261) –, hogy a formális elemzésekbe miként építsék be a kvantitatív információkat, de láthatóan növekszik az egyetértés abban, hogy a szociolingvisztikailag meghatározott variabilitás alapvető vonása a beszélőközösségben (el)terjedő nyelvi változásnak.

WEINREICHÉK tanulmánya a nyelvi változások vizsgálatának öt inherens problémáját taglalja, ezek a következők: a változások megszorításai, az átmenetek,

⁵ LABOV ezen elgondolását a történeti nyelvészet is elfogadta (l. BYNON 1983/1997, 5. fejezet).

⁶ Másfél évtizeddel később LABOV (1982a) nagy tanulmányban tekintette át azt a számos kutatást, amely az „empirikus alapok” tanulmány elveit hasznosítva készült.

a beágyazottság, az értékelés és az aktuációs probléma. WEINREICH alapvető megállapításai – írja LABOV (2017: 262) – fél évszázad múltán is iránymutatóak a nyelvi változások kutatásában, akkor is, ha az öt probléma mindegyikében jelentős előrehaladást hoztak azóta a kutatások. Dolgozatának vége felé LABOV áttekinti ezek egy részét, amivel egyaránt segítségére van tapasztalt s még fiatal kutatóknak.

6. Az Atlasz (2006). LABOV átalakította, megújította a dialektológiát. Az észak-amerikai angol nyelv multimédiás atlaszában (LABOV–ASH–BOBERG 2006, a továbbiakban: Atlasz) az USA és Kanada 50 ezer fősnél nagyobb lakosságú, urbanizált területeinek regionális dialektusait rögzítette úgy, ahogy azokat 1992 és 1999 között beszélték. Az észak-amerikai angolról ez az első átfogó, a kiejtést és a fonológiát leíró elemzés. Mivel szociolingvisztikai kutatások kimutatták, hogy a beszélők 2–3 generációjának élete során nagymértékű hangváltozások befejeződhetnek, LABOV a Bevezetőben (Atlasz 3) kifejti, hogy az észak-amerikai angol érvényes leírását csak 5–10 éven belül lehet elkészíteni, mert különben a regionális differenciálódásokat nem lehet megkülönböztetni a különböző időbeli eltérésektől. Az Atlasz főleg az egyes régiók magánhangzó-rendszereit vizsgálja, ezeken belül főként a folyamatban levő hangösszeolvadásokat, hanghasadásokat és a láncváltozásokat elemzi. A hangváltozások elmélete és az Atlasz adatai közti kapcsolódási pontokat a szerzők következetesen szem előtt tartották, de a jelölési rendszer és az interpretáció kérdéseiben igyekeztek konzervatívok maradni (Atlasz vi).

Az adatfelvételt telefoninterjúkkal végezték. Összesen 805 interjút rögzítettek, ebből végül 762 adatközlő felelt meg az előzetes kritériumoknak. A folyamatban levő hangváltozások pontos vizsgálatához végül is az érintett beszédhangok és fonémák közül 300-at egyenként elemeztek akusztikailag 439 adatközlő esetében, azaz több mint 134 ezer magánhangzót analizáltak, beszélőnként átlagosan 305-öt.⁷ A szerzők minden megmért magánhangzó formáns értékeit hozzáférhetővé tették az Atlaszhoz tartozó CD-n. Az Atlasz úttörő vonásait itt nincs hely felsorolni sem, ezért csak néhány, találmányra kiválasztott újítást említek: 1. a produkciós és a percepciós adatok egyaránt fontosak; 2. az impresszionisztikus adatokat akusztikai mérési eredményekkel szembesítik; 3. megújul a dialektológia és az általános nyelvészet közti kapcsolat. Az Atlasz fontosságát a szerzők többek közt azzal indokolják, hogy 1. ez az első olyan USA-beli atlasz, ami az egész országot lefedi; 2. a folyamatban levő hangváltozások vizsgálatának általános nyelvészeti jelentősége van; 3. az eredmények jól hasznosíthatók hatékonyabb tananyagok készítésében; s 4. a nyelvtechnológiai eredményeket például a telefontársaságok is szívesen hasznosítják, hiszen ha a számítógépeket meg akarják tanítani az emberi beszéd megértésére, akkor elengedhetetlen a különböző dialektusok megértése is. Például egy automatikus beszédfelismerő rendszernek meg kell tudnia különböztetni azokat a beszélőket, akik egy bizonyos régióban a *Don* és a *dawn* szavakat egyformán ejtik, azoktól, akik egy másik régióban különbözően ejtik őket.

⁷ Egy nemrég közölt interjúbán (KHODORKOVSKY 2016) LABOV elmondja, hogy a Pennsylvania Egyetemen kifejlesztett FAVE program (Forced Alignment & Vowel Extraction, <http://fave.ling.upenn.edu> [2018. 01. 09.]) segítségével óránként 10 000 magánhangzó formáns értékeit lehet megmérni.

Az észak-amerikai angolban az egyik folyamatban levő nagy változás a Nagy Tavak környéki metropoliszokban zajló magánhangzó-rotáció vagy láncváltozás (ang. *Northern Cities Shift*). Erről egy YouTube-on látható rövid filmben⁸ LABOV elmondja, hogy a változás körülbelül 34 millió embert érint olyan városokban, mint Rochester, Buffalo, Cleveland, Detroit, Chicago. Korábban itt beszéltek a „legtenderdebb angolt, az NBC televízió angolját”. Ma viszont az itteniek beszéde egyre távolodik ettől a sztenderdtől. LABOV filmbeli riporterének is bemutatta egyik kísérletsorozatát, amelyben azt vizsgálta, mennyire értik a Nagy Tavak környéki beszédet más amerikaiak. Az adatközlők először izolált szavakat hallottak, s ezeket le kellett írniuk. Például azt hallották, hogy [blæk], s leírták, hogy *black*. Később egy másik feladatban azt hallották, hogy *living on one* [blæk], s ekkor bizonytalanodni kezdtek a *black* és a *block* között. Végül egy harmadik feladatban az egyik leírandó rész így hangzott: *old senior citizens living on one* [blæk], s ekkor már mindenki *block*-ot írt. (Ezek a „gating experiment” kísérletek részletesen le vannak írva LABOV 2010 4. fejezetében.) Hogy mi módon változik a magánhangzók kiejtése a Nagy Tavak környékén, azt az itteni számozással 1. ábra mutatja meg az Atlasz 190. oldalán:

1. ábra

Az Atlas of North American English 14.1. ábrája a Nagy Tavak környéki metropoliszokban ma zajló láncváltozásról

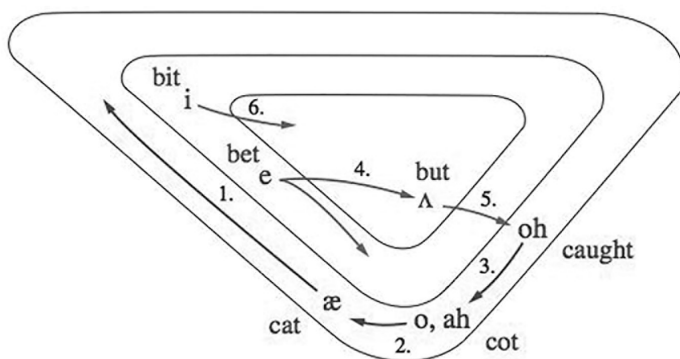

Figure 14.1. The Northern Cities Shift

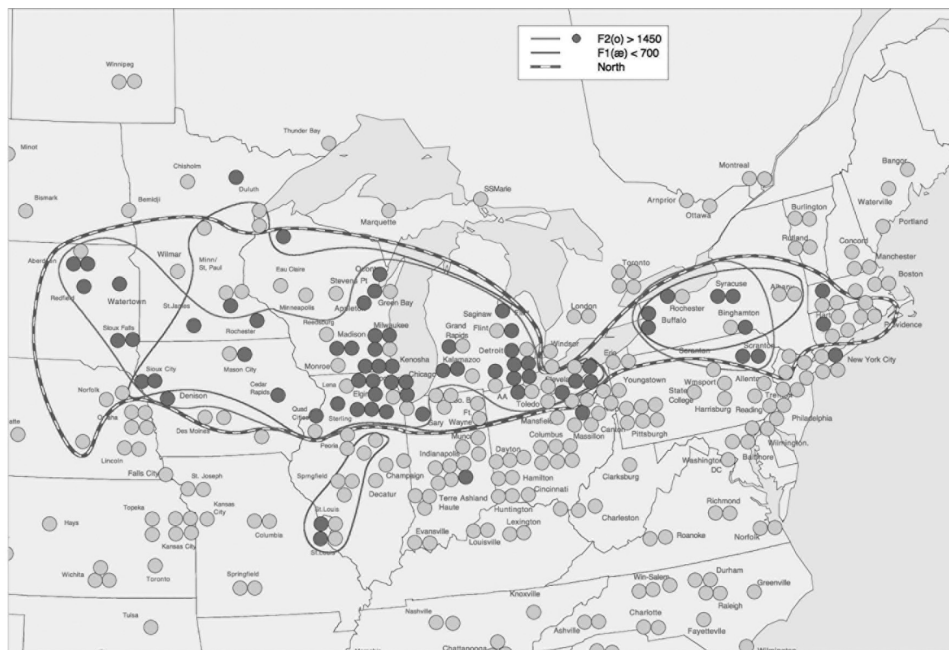
Vagyis az 1. fázisban az [æ] (pl. a *cat* szóban) egyre zártabbá válik, a 2. fázisban az [o] (pl. a *cot*-ban) az [æ] felé mozdul el, a 3.-ban az [oh] (pl. a *caught*-ban) nyíltabbá válik s elmozdul az [o] felé, a 4. fázisban az [e] (pl. a *bet*-ben) vagy centralizálódik az [ʌ] irányába, vagy pedig nyíltabbá válik az [æ] felé, az 5. fázisban az [ʌ] (pl. a *but*-ban) hátrább tolódik az [oh] irányába, s végül a 6. fázisban az [i] (a *bit*-ben) centralizálódik s kissé nyíltabbá válik. A fentebb vázolt „gating experiment” tehát a láncváltozás 2. fázisával kapcsolatos, azt mutatja meg, hogy a kontextus miként segít leküzdeni a különböző nyelvjárást beszélők között adódó megértési problémákat. A 2. fázisnak, vagyis az [o] előrébb, az [æ] irányába való

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=9UoJ1-ZGb1w> (2018. 01. 09.).

mozdulásának földrajzi kiterjedését itteni számozással a 2. ábra mutatja meg (az Atlaszban a 14.5. térkép a 196. lapon), oly módon, hogy minden adatközlőt, aki-nek [o]-jában (a *got, rock, father, pa* szavakban) az átlagos F2 1450 Hz-nél magasabb, külön sötét kör jelöl, New York Citytől Dél-Dakotáig. (Mivel az Atlasz normalizált rendszerében az akusztikai térben kb. 1550 Hz a középpont, ha egy beszélőnek 1450 Hz-nél magasabb az átlagos F2 értéke, akkor valószínűleg néhány /o/ példánya a középpontnál előrébb képzett, l. 195. oldal).

2. ábra

Az [o] elmozdulása az [æ] irányába a Nagy Tavak környékén
(Atlas of North American English, 14.5. térkép)

Map 14.5. The fronting of /o/

7. Kétféle nyelvészet. Egyik nevezetes tanulmányának elején LABOV (1982b) kifejti, hogy a hivatásos nyelvészek több szempontból két csoportra oszlanak. SÁNDOR KLÁRA (2016a: 102–103) fordításában így szól a labovi eszmefuttatás: „Van két kérdés, amit föltesznek a nyelvészeknek, valahányszor csak a nyilvánossággal találkoznak: hogy »mivel foglalkozik a nyelvészet?« és hogy »mire jó?« Egyikünk sem kerülheti el, hogy feleljen ezekre a kérdésekre: a család érdeklődése vagy a barátok kíváncsiságja miatt előbb vagy utóbb még azoknak is meg kell válaszolniuk őket, akik nem vesznek részt bevezető előadások tartásában, és soha nem tartanak a nagyközönségnek szóló előadásokat. [Bekezdés.] A hivatásos nyelvészek által adott válaszok egyik csoportja azzal a gondolattal kezdődik, hogy a nyelvészet az emberi elme szerkezetével foglalkozik, ahogyan ez

leképeződik a velünk született nyelvi képességekben. A nyelvészetet olyan alapkutatásnak mondják, amely az emberiségről szolgáltat bővebb ismereteket – de közvetlen köze nincs azokhoz a problémákhoz, amelyek a legtöbb embert nyugtalanítják. Amikor a társadalmi érték kérdésére ennél nyíltabban kérdeznek rá, azaz hogy »kinek jó a nyelvészet?«, azt lehet mondani, hogy a nyelvészet jó a nyelvészeknek, akiknek megadatik, hogy érdekes munkával keressék kenyerüket, és jó a jövő nyelvészgenerációinak, akik majd élvezettel ellenőrizhetik az általunk ma fölállított hipotéziseket. [Bekezdés.] Ettől egy kétségtelenül eltérő álláspont szerint a nyelvészet a kommunikáció egy a mindennapi életben használt eszközének tanulmányozása, olyan eszköze, amely a társadalmi és biológiai létünk részeként alakult ki. Ez az a szemlélet, amely a magam kutatásainak háttérében meghúzódik. Ez a megközelítés nem teljesen áll szemben a másikkal, de a második kérdést illetően – »mire jó a nyelvészet?« – eltérő válaszokhoz vezet. Úgy vélem, hogy a nyelvészeti kutatások a jelen társadalmának szegeződő kérdések közül jó néhányhoz hozzákapszolóhatók: hogy miként lehet elkerülni a nagyvárosok belvárosaiban jelentkező oktatási kudarcokat; hogyan lehet föloldani a kétnyelvű oktatás körüli ellentéteket és ellentmondásokat; hogyan lehet foganatosítani a törvénykezés azon felelősségét, hogy álljon szóba a nyilvánossággal.”

Egy 1987-ben írt, de nyomtatásban meg nem jelent tanulmányában LABOV (1987) a nyelvészet alapjaival kapcsolatos megjegyzéseket fogalmaz meg. Először leszögezi, hogy a nyelvészeket nem egy adott nyelvi korpusz érdekli, hanem azok a szabályok, rendszerek és az a nyelvi képesség, amik lehetővé teszik, hogy a beszélők korpuszokat hozzanak létre. Ugyanakkor a nyelvtudományban van egy olyan mélységes megosztottság, ami hasonlít a filozófiában az idealizmus és a materializmus kettősségére (ezt a nyelvészetben néha a mentalizmus vagy racionalizmus kontra empiricizmus névvel jelölik), s ami egyaránt érinti a nyelv definícióját, az adatgyűjtés és -elemzés módszereit, valamint a nyelvészet céljait. A mentalista (idealista) megközelítés példája a generatív nyelvészet (CHOMSKY 1957, 1965, 1981) és annak számos változata. Az empirista (materialista) megközelítés példái a fonetika, a történeti nyelvészet és a dialektológia. Ez utóbbiak elveit legexplicitebben a szociolingvisztika, különösen a nyelvi változatosság kvantitatív tanulmányozása fejtette ki. A két megközelítés⁹ – általam lerövidítve s leegyszerűsítve – a következőkben tér el (1. táblázat):

1. táblázat
Kétféle nyelvészet

Mentalista (idealista)	Empirista (materialista)
a nyelv az egyénhez tartozik	a nyelv a beszélőközösséghez tartozik
fajspecifikus, genetikailag öröklött képesség a szabályalkotásra	a társadalmi kommunikáció eszköze, ami az emberi történelem során állandóan fejlődik, válaszul a szükségletekre és tevékenységekre

⁹ HUDSON (1980: 19) a CHOMSKY-féle nyelvészetet „aszociálisnak” nevezi. A két megközelítés hazai irodalmából lásd É. KISS (2009) és CSERESNYÉSI (2009), továbbá IMRÉNYI (2009) munkáit.

az adatok a beszélők véleményeiből származnak (grammatikalitási és elfogadhatósági ítéletek); az adatok forrása és az elmélet alkotója gyakran ugyanaz a személy	az adatok objektív megfigyelésekből és kísérletekből származnak; a szubjektív ítéletek elengedhetetlenek a hipotézisalkotáshoz, de eltérő vélemények esetén nem számíthatnak bizonyítékként
maximális dedukció, minimális indukció (BAUGH 1992)	maximális indukció, minimális dedukció (BAUGH 1992)
a nyelvészet célja a kompetencia vizsgálata, a performancia vizsgálata nem tartozik a valódi nyelvészethez	a kompetenciát csak a performancia vizsgálatával lehet megérteni
a nyelvtanok semlegesek a produkció és percepció szempontjából	a produkciónak módszertanilag és episztemológiailag prioritása van a percepcióhoz képest
a leírás tárgya az egyén idiolektusa	a leírás tárgya a beszélőközösség heterogén nyelvhasználata (rendezett változatosság)
a nyelvi struktúrák univerzáléit kutatja	szkeptikus a minden nyelvben meglévő univerzálék tekintetében, a statisztikai általánosításokat tartja realisabbnak

LABOV 1975-ben publikálta *Mi számít nyelvi ténynek? (What is a Linguistic Fact?)* című tanulmányát, amelyben olyan eljárásokat és elveket javasolt, amelyek a grammatikalitási ítéletek szubjektív és objektív kezeléséből származó problémákat megoldhatják, de legalábbis enyhíthetik. Javaslatai nem minden nyelvésznél találtak meghallgatásra (vö. KONTRA 2013: 254–255), de a generatív nyelvészet adatkezelése az idők során megbízhatóbbá vált.¹⁰ A grammatikai intuícioikat tárgyaló egyik későbbi tanulmányát (LABOV 1996) mindenesetre a következő gondolatokkal fejezte be: „Amíg ezek a [fentebb tárgyalt] problémák nincsenek megoldva, minden nyelvészt figyelmeztetni kell arra, hogy a kizárólag intuitív elfogadhatósági ítéletekre alapított nyelvi általánosítások komoly hibákat építhetnek be az érvelésbe. Az ilyen hibák feltárásában segíthet a leginformálisabb spon-tán beszéd megfigyelése.”¹¹

¹⁰ CORNIPS–GREGERSEN (2016: 502) szerint azt is lehet mondani, hogy a karosszéknyelvészet fokozatosan empirikussá válik a nyelvi bizonyítékok nyomására.

¹¹ 1998 áprilisában az MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatójának felkérésére „nagyelőadást” tartottam saját magam választotta témában. A címe ez lett előadásomnak: *Adatkrízis a nyelvészetben (?)*. Az akkori szokások szerint minden ilyen előadásnak volt egy hivatalból előre felkért opponense, az enyém BRÓDY MIHÁLY volt. Ezt az előadást és az azt követő vitát nem dokumentálta senki, így kizárólag a szakmai emlékezetben él, ha él még. Számomra az volt a vita leglényegesebb hozzászólása, amit BEZECZKY GÁBOR, őszintén aggódva így fogalmazott meg: Ha ez így megy tovább [amit Kontrától hallottunk, majd amit Bródy erre reagált], akkor lesz majd egy Nyelvészet-1 és egy Nyelvészet-2. Erre vitapartnerem rávágta: Na és? – 2007. november 27-én, tehát tíz évvel később volt egy „Kulcs a nyelvtanhoz?” – kerekasztal-beszélgetés a nyelvtani intuícioról és a korpuszalapú megközelítésekről című rendezvény a Nyelvtudományi Intézetben (<http://www.nytud.hu/program/nyelvtchkerasztal071127.html> [2018. 01. 09.]). Aki az átiratát végigolvassa, képet nyerhet arról, közeledett-e a kétféle nyelvészet Magyarországon. IMRÉNYI (2009: 57) egyebek mellett azt vizsgálta meg, hogy „milyen alapokon jöhet létre [...] egy új, sokak számára elfogadható szintézis a nyelvtudományban”.

8. Labov és az általános nyelvészet. Sokan tudják azt a furcsaságot, hogy LABOV, akit sokan a szociolingvisztika atyjának tartanak ma is, eredetileg határozottan ellenezte a *szociolingvisztika* terminust, mivel azt implikálja, hogy lehetséges olyan sikeres nyelvészet (elmélet vagy gyakorlat), ami nem társadalmi nyelvészet (LABOV 1972a: xiii). Az 1960-as években a társadalmilag reális nyelvészet (ang. *socially realistic linguistics*) csak távoli lehetőségnek tűnt, mivel a nyelvészek többsége eltökélten elemezte saját idiolektusát. LABOV és nyomában PETER TRUDGILL el sem tudták képzelni, hogy a nyelvészeti kutatás ne vegye teljességgel figyelembe azt az emberi, társadalmi kontextust, ami-ben a nyelvet használják. TRUDGILL erről egy interjúban így nyilatkozott nekem (TRUDGILL–KONTRA 2000: 17): „KM: Miként lettél szociolingvista és nem nyelvész? [Bekezdés.] PT: Hát, nem fogadom el a kérdésed előfeltevését, mert szerintem én nyelvész vagyok. És úgy gondolom, hogy a legérdekesebb és legfontosabb szociolingvisztikai kutatásokat azok végzik, akik valójában nyelvészek, vagyis nekik ugyanazok a céljaik, érdekeik és gondjaik, mint általában a nyelvészeknek. Szóval egyetértek Bill Labovval, aki egyszer azt mondta, többször is mondta, hogy a szociolingvisztika a nyelvészet művelésének egy módja.”

A nyelvészet vagy szociolingvisztika kérdése még 1998-ban is téma volt Labov és egyik doktorandusz diákja, Maciej Baranowski között. Az akkor még zöldfülű doktorandusz egyszer Labov jelenlétében vette föl a telefont és azt mondta: *Sociolinguistics Lab*. Mire Labov lassan, hangsúlyozva ezt mondta neki: „Maciej, nincs olyan, hogy szociolingvisztikai labor. Ez itt a *nyelvészeti* labor”. És ez nem pedantéria volt; Baranowski hamarosan megtanulta, hogy nem érdemes nyelvészetet művelni a társadalmi kontextus elhanyagolásával, de ugyanakkor a struktúra ismerete és figyelembevétele is elengedhetetlen, mert a hatásai függetlenek lehetnek a társadalmi hatásoktól (CHAMBERS 2017: 11). Ha a változások vizsgálatában a nyelvi (strukturális) vagy társadalmi okok primátusának kérdését szegeznék Labovnak, ő minden bizonnyal az előbbiekre voksolna.¹²

Labov kapcsán egy másik, legalább részben mondvacsinált ellentétet is érdemes megemlíteni: ez az általános nyelvészet és az alkalmazott nyelvészet különbsége. WOLFRAM (l. CHAMBERS 2017: 8) erről a következőt mondta nemrég: „Bill szemrebbenés nélkül alkalmazta nyelvészeti tudását a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítésére. Nem különböztette meg a »leíró« nyelvészetet az »alkalmazott« nyelvészettől. Mindkettő egyszerűen nyelvészet, épp úgy, ahogy eltökélten ellenállt annak is, hogy karrierjét a mesterséges »szociolingvisztika« és »nyelvészet« dichotómia korlátozza. Megmutatta nekünk, hogy a nyelv társadalmi kontextusban történő vizsgálata valóban számít és abszolút releváns a nyelvi elnyomás és egyenlőtlenség mindennapi gyakorlatában. Az elit kutatók kutatási eredményeik révén hozzászólhatnak a társadalmi igazság és egyenlőség kérdéseikhez.”

Az Amerikai Nyelvtudományi Társaság (LSA) 2015. évi kongresszusi programfüzetében (LSA 2015 Annual Meeting Handbook) a nyugalomba vonuló William Labovot a következő szavakkal köszöntötték: „William Labov a modern nyelvészet integráns része azóta, hogy 1963-ban bemutatta MA dolgozatának eredményeit az

¹²Hasonlóan SZEMERÉNYIHEZ (1992), azzal a lényeges különbséggel, hogy SZEMERÉNYI ugyan megemlíti a chomskyánusok forradalmát és palotaforradalmát, de egyetlen szót sem ejt LABOVról.

LSA kongresszuson. A nyelvészetet alapjaiban változtatta meg [...] s ami vitathatatlan: Labov az embereket helyezte a nyelvészeti kutatások centrumába.”

Egy interjúban (KHODORKOVSKY 2016) LABOV elmondja, hogy karrierje kezdetétől az érdekelte, hogy a nyelvben mi változhat, és mi változik, s hogy a nyelvi változás miként egyeztethető össze azzal az alapvető funkcióval, hogy a nyelv információt közvetít a minket körülvevő világról. A formális nyelvelmélet a nyelvi képesség univerzális sajátosságait keresi, amik, per definitionem, nem változnak. Változás és variabilitás viszont összefüggnek. Ha példának okáért egy adott változat az esetek 90%-ában egy bizonyos környezetben fordul elő, de 10%-ban egy másik környezetben, akkor a strukturalista vagy a generatív nyelvész egyszerűen kiiktatja a jelenséget a megmagyarázandó tények közül, vagyis elhelyezi a „szabad váltakozások” között (LABOV 2004: 6). Arról nem mondanak semmit, hogy egy adott változat milyen gyakran fordul elő, vagy hogy egy bizonyos folyamat milyen mértékben határozza meg az outputot (felszíni nyelvi alakot). A kategorikus nyelvészettől eltérően, az alternatív megközelítésben a variabilitás jelentős nyelvi ténynek számít.

LABOV programjának egyik fő célja volt a nyelvészet empirikus, megbízhatóbb tudománnyá (ang. *a more scientifically oriented field*) alakítása. Kiindulópontja az, hogy az idealizáció nem helyettesítheti, s nem magyarázhatja meg a valódi világot. A megvizsgálandó és megmagyarázandó adatok a normális beszélők mindennapi, normális társalgásaiban találhatók.¹³ A szociolingvisztika egyik jelentős hozadéka az, hogy a megfigyelési és leíró adekvátság szempontjából fontos adatokat nyújt a formális nyelvészeknek. Fontos az is, hogy az emberi nyelvi képességnek nemcsak a produkciós, hanem a percepciós és elsajátítási részét is vizsgálja. „Egy adekvát formális elméletnek – mondja GUY (2011: 249–250) – társadalmi információkat is kell tartalmaznia. De mely társadalmi információknak van nyelvészeti relevanciája? A szociolingvisztikai kutatások révén kialakulóban vannak egy adekvát nyelvelmélet körvonalai, olyané, amely nem csupán a grammatikai kompetenciáról, hanem a kommunikatív és a szociolingvisztikai kompetenciáról is számot ad.” Örülhetünk annak – írja GUY (uo.) –, hogy a formális nyelvészetben párhuzamos fejlemények figyelhetők meg, például az optimalitáselméletben és a használatalapú fonológiában. Sok olyan nyelvész – mondja LABOV (KHODORKOVSKY 2016) –, aki régebben intuíciókat vizsgált, ma már nagy adatbázisokat használ. A nagy adatbázisok vizsgálatában és a technológiai újdonságok hasznosításában egyébként LABOV megelőzte korát – írja visszaemlékezésében MATTHEW LENNIG (l. CHAMBERS 2017: 19).

Egy interjúban (MODESTO 2005) LABOV kifejti, hogy a nyelvi képesség univerzális sajátosságainak kutatása és a nem-univerzális, variábilis sajátságok kutatása egyaránt fontos. Az utóbbi kumulatív, lehetővé teszi az elődök és a kollégák eredményeinek fölhasználását. „Sok szociolingvisztikai tanulmány azonban – mondja LABOV – izolált nyelvi elemekkel dolgozik, s így nem kapcsolódik a nyelvelmé-

¹³ Labov módszertani elveinek és újításainak bemutatásától eltekintek, ezeket jelentős tankönyvek és enciklopédiák egyaránt részletesen tárgyalják, s van, ami magyarul is olvasható (LABOV 1984/1988). PATRICK (év nélkül) pontos listáját adja ezeknek az elveknek. L. még LABOV (1972d).

lethez. A nyelv felszíne alatti »algebrát« azonban tartalmaznia kell minden változás- és variabilitás-tanulmánynak, ha céljuk a változás okainak teljes megértése.”

A nyelvi változás problematikáját LABOV három nagy kötetben vizsgálja (1994, 2001, 2010). Az elsőben a nyelvi tényezőket taglalja, a másodikban a társadalmiakat, s a harmadikban a kognitív és kulturális tényezőket. A három kötet több mint 1500 oldalra rúg, ezért itt röviden sem ismertethetem őket. E helyett KIPARSKY (2016) Labov, hangváltozás és fonológiaelmélet című tanulmányából idézek néhány megállapítást: 1. a „Milyen változások lehetségesek egy adott nyelvben egy adott időpontban?” kérdés megválaszolásához, tipológiai adatok és saját vizsgálatai alapján, olyan megszorításokat és általánosításokat javasol, amelyekre évtizedekig fognak építeni a nyelvészek; 2. a nyelvi változás vizsgálatát úgy integrálja a fonetikával, a fonológiaelmélettel és a szociolingvisztikával, hogy határozottan elveti a köztük lehetséges legkisebb saussure-i szakadékot is; 3. döntő bizonyítékokat ad az újgrammatikusok föltételezte kivétel nélküli hangváltozásra, szemben azzal a tétellel, hogy a hangváltozások lexikai diffúzióval terjednek; 4. a majdnem összeolvadások¹⁴ (ang. *near-mergers*) fölfedezése a fonológiai kontraszt számára alapvető kihívást jelent; 5. a láncváltozás labovi elvei számos kihívással szembesítik a fonológusokat; végül KIPARSKY épp csak megemlíti LABOV és munkatársai (2016)-ot, ami azt mutatja, hogy 6. a beszélők különböző fonológiai rendszerek között választanak, nem pedig egy kategória különböző realizációi között.

LABOV hatását az általános nyelvészetre CORNIPS–GREGERSEN (2016) külön tanulmányban elemzik. Bemutatják többek közt, hogy „a labovi módszerek lassan, de biztosan beszivárognak a chomskyánus gyakorlatba” (511), ugyanakkor a közeledés nem járt a chomskyánusok elméleti alapjainak átértékelésével, nem jött létre elméleti integráció. CORNIPS–GREGERSEN szerint ez azért van, mert a chomskyánus elméleti nyelvészet és a labovianus variációs nyelvészet inkompatibilisek (519). A labovianusoknak, mondják a szerzők, arra kell törekedniük, hogy létrehozzák a chomskyánus nyelvészet alternatíváját, a mostani kiegészítő szerep helyett. CORNIPSÉKNÉL szélesebbre tekint IMRÉNYI (2009), aki a két irányzat mai status quojának fennmaradási lehetőségeit taglalja, majd a status quo elmozdulásának lehetséges forgatókönyveit vázolja fel, kifejtve, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet (vö. pl. LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008) lehet majd az integráló paradigma.

A formális nyelvészet és a szociolingvisztika jövőjére tekintve GUY (2011: 262–263) üdvözlí a használatalapú nyelvtanokat, különösen az Exemplar Theory-t (BYBEE 2001; PIERREHUMBERT 2001), mivel az formálisan írja le a használatot, a variabilitást és a változást, és úgy modellezi a beszélők tudását, hogy számot ad a társas és stílári információkról is. GUY abban reménykedik (263), hogy a szociolingvisztika eredményeit és érdekeit a formális nyelvészet legjobb eredményeivel összekapcsolva megtalálhatjuk azt az utat, amely a valódi, hiteles nyelvtudományhoz (ang. *a genuine science of language*) vezet.

9. A társadalmilag elkötelezett nyelvész. A kétféle nyelvészetet megkülönbözteti az is, hogy ki mit gondol a társadalmilag elkötelezett nyelvészekről,

¹⁴ Ilyen magyar jelenségről számol be HATTYÁR–KONTRA–VARGHA (2009: 465–467).

nyelvészetről. CHOMSKY a társadalmi tényezők hatását a nyelvészet számára irrelevánsnak ítélte (1977: 54), s kijelentette, hogy tévedés, ha egy nyelvész „társadalmilag hasznos” kíván lenni (1991: 88).¹⁵

LABOV erről másképp vélekedik. Az 1960-as években az amerikai pszichológusok nem kis hányada olyasmiket hirdetett, hogy a feketék primitív nyelven beszélnek, például többszörös tagadást használnak, amikor a standard angol csak egyszeres tagadást használ, s az ilyen nyelvi deficitek az illogikus gondolkodásukat jelzik, vagy tán abból származnak (l. BAUGH 1988).

LABOV már az 1966. évi New York-i könyvének megjelenése előtt elkezdte az amerikai feketék angoljának kutatását, s tette mindezt „a nyelvi és társadalmi egyenlőségre, méltányosságra törekvés” jegyében (RICKFORD 2016). „A nemstandard angol logikája” (The Logic of Nonstandard English, 1969a) című tanulmányban LABOV részletesen cáfolja a pszichológusok állításait, bemutatva, hogy a fekete fiatalok abszolút logikusan és vitathatatlanul nyelvtani szabályok szerint beszélnek, csak az ő szabályaik eltérnek a standard angol szabályaitól. A hibás nyelvi diagnózisból következnek a hibás, eredménytelen pedagógiai megoldások, s innen csak egy lépés az iskolai teljesítmények lemaradását genetikai vagy IQ-deficitekkel magyarázni. LABOVnak ezt a tanulmányát több mint egy tucat nyelvre lefordították. A tanulmány egy másik változata megjelent a The Atlantic Monthly-ban is, Tudományos tudatlanság és fekete intelligencia (Academic Ignorance and Black Intelligence) címmel (1972c). LABOVnak, tanítványainak és követőinek köszönhetően mára a „fekete angol” (ang. *African American Vernacular English*) lett az egyik legjobban leírt változat az angol nyelv változatai között.

LABOV nem szokta véka alá rejteti a véleményét a fekete diákok olvasási gondjairól sem. 2000-ben a michigani East Lansingben a 29. NWAV [New Ways of Analyzing Variation] konferencián az USA egyik legsúlyosabb társadalmi problémáját okozó kérdéssel, a nagyvárosi szegény iskolások olvasási kudarcával kapcsolatos kutatásáról beszélt, s közben egy pillanatig sem rejtette véka alá az elefántcsonttoronyokban élő s kutató nyelvészekről alkotott véleményét. „Ha az amerikai nyelvészet nem tud hozzájárulni e legsúlyosabb társadalmi probléma enyhítéséhez, akkor be is zárhatja a boltot” – mondta (KONTRA 2001: 112). Az olvasási problémák enyhítésére folytatott kutatásai egész életén végigkísérik (l. pl. LABOV–BAKER 2010, 2015).

A feketék oktatási diszkriminációjával kapcsolatos első híres perben, ami a michigani Ann Arborban zajlott 1977–79-ben, LABOV nyelvész szakértőként vállalt szerepet, s erről terjedelmes tanulmányban is beszámolt (LABOV 1982b). A Használható-e az oktatásban a feketék angolja? kérdés 1996-ban is hatalmas, országos vitát gerjesztett az Egyesült Államokban, s ekkor LABOV a Szenátus Költéségetési Bizottságának meghallgatásán is szakértőként szerepelt. Véleményéből egy rövid részt idézek: „[Az oaklandi „ebonics” vita közepén] a pedagógusok két fő nézőpontja ütközik. Az egyik szerint, ha egy nemstandard nyelvet legitim kifejezőeszközként ismernek el, az csak összezavarja a gyermekeket, és megerő-

¹⁵ Mindkét CHOMSKY-utalást l. BEAUGRANDE munkájában (1999: 128). Lásd még CHOMSKY (1965: 4): „observed use of language [...] surely cannot constitute the actual subject matter of linguistics, if this is to be a serious discipline”.

síti azt a tendenciát, hogy a gyermekek a nemstandard változatot használják a standard helyett. A másik nézőpont szerint a gyermekek leggyorsabban a saját ott-honi nyelvükön tanulnak, és mind motivációban, mind eredményességben kezdeti előnyre tesznek szert, ha saját nyelvükön tanulnak meg olvasni és írni. Mindkét nézőpontot őszintén vallják, s mindkettő megérdemli a fair vizsgálatot. De mostanáig csak az első nézőpont érvényesült az amerikai közoktatásban. Az oaklandi [Kalifornia] iskolaszéki döntés lényege az, hogy az első módszer sikertelen, s a második megérdemli, hogy kipróbálják.” (LABOV 1997.) Mondani sem kell, hogy LABOV is a hozzáadó nyelvpedagógia mellett, és a fölcserélő ellen érvel.

LABOV társadalmi elkötelezettségének egy másik példája az, ahogyan igazságügyi nyelvész szakértőként elérte azt, hogy 1987-ben egy Los Angeles-i bíróság 15 hónapnyi börtön után felmentett és szabadlábra helyezett egy elítéltet. Az illetőt azon az alapon ítélték el, hogy beszéde, hangja hasonlított egy New York-i telefonos fenyegetőére. LABOV minden addig szerzett kutatói tapasztalatát latba vetve meggyőzte az ügyészt és a bíróságot, hogy a börtönben sínylődő elítélt bostoni ember, nem New York-i angolt beszél. Ha belegondolunk, nem lehetett könnyű a keleti parti angol nyelvjárások különbségeire süket kaliforniai jogászat meggyőznie úgy, hogy végül a nyelvészeti bizonyítást „objektívnek” és „hatatósaknak” ismerjék el (LABOV 1987/2001).

A társadalmilag elkötelezett nyelvész LABOVnak egyre több követője van (l. pl. CHARITY 2008; WOLFRAM–REASER–AUGHN 2008). Bizonyoság erre többek között az is, hogy egykori tanítványa, az Amerikai Nyelvtudományi Társaság 2016. évi elnöke, JOHN RICKFORD egy nagy társszerzős tanulmánya végén az elméletalkotás és -alkalmazás egymást megtermékenyítő hatására utalva buzdítja kollégáit, hogy ha módjukban áll, tegyék jobbá a világot. RICKFORD–KING (2016: 981–982) tanulmányuk végén nyolc konkrét javaslatot tesznek az amerikai nyelvészeknek arra, hogy nyelvészként és állampolgárként miként hasznosítsák tudományukat a közjó szolgálatában. Végül is: a nyelv a társadalomban létezik, s jó, ha a nyelvészek is.

10. Narratívumok elemzése. 1967-ben jelent meg LABOV és WALETZKY tanulmánya a narratívumok elemzéséről. Ennek nem mindennapi hatását az is mutatja, hogy 40 évvel később a *Journal of Narrative and Life History* egy négyrészes különszámában újra közölte, 38 más tanulmány társaságában, melyek mind LABOVÉK tanulmányát kommentálták, illetve hozzá kapcsolódtak. A narratológia az utóbbi évtizedekben különböző területeken nagyot fejlődött, így az irodalomtudományban, a filozófiában, pszichológiában, antropológiában vagy a folklórban is, de e sokféle terület publikációi mind gyakran utalnak LABOV–WALETZKY itt említett (1967) tanulmányára. Gyakran idézik azt az eredményt, mely szerint egy teljes narratívum a következő részekből tevődik össze: kivonat, orientáció, narratív sorbarendezés, értékelés és kód.¹⁶ LABOV a későbbiekben még egy tucat tanulmányt publikált a narratívumokról, s ezek továbbfejlesztett változatait közölte 2013-ban megjelent könyvében. E könyv címe (*The Language of Life and*

¹⁶ Ezen öt rész magyar nevét SÍKLAKI ISTVÁNTól kölcsönöztem, aki a LABOV–FANSHEL-tanulmány (1997) fordítását készítette.

Death) is a szociolingvisztikai interjú (LABOV 1984/1988) híres „halálveszedelem” kérdését idézi emlékezetünkbe, s nem véletlenül. Végül is, ha egy szociolingvista legfontosabb dolga az, hogy megértse, miért mond valaki bármit is (LABOV 1972a: 207), akkor igazán elvárhatjuk tőle – mondja GORDON (2017: section 6) –, hogy egyetlen mondatnál nagyobb nyelvi egységeket is elemezzen, s LABOV ennek is tudja a csínját-bínját. Ha például azt kérdezi valakitől, hogy „Előfordult-e már Önnek olyasmi, hogy úgy gondolta: na, eddig volt, nincs tovább, végem van”, akkor erre jöhet *nem* válasz is és *igen* is, de ha az utóbbi jön, akkor egy „Mi történt?” kérdés abba a helyzetbe hozza a beszélőpartnert, hogy részletesen el kell mesélnie, mi is történt, hogyan úszta meg a halálos veszedelmet. A lényeg itt az, hogy ez a kérdés-felelet egész más, sokkal értékesebb narratívumot eredményez, mint az, ha a valaki így szól: „Legyen szíves elmesélni élete egyik legfontosabb élményét” (LABOV 2013: 8). Ha egy ilyen beszélgetésmódul a vernakulárisához közeli beszédet eredményez, akkor a nyelvtörténész is fontos adatokhoz juthat, mivel „egy nyelv története a nyelv vernakulárisának története”, ugyanis ez az a generációkon át öröklődő nyelvváltozat, amelyet a gyerekek a szüleiktől kapnak (LABOV 2013: 3).

11. Labov, a holtig terepnyelvész. Labov felesége, a szintén nyelvész GILLIAN SANKOFF (l. CHAMBERS 2017: 17) a következőt mesélte el nemrég: 2015 szeptemberében Angliába utaztak, hogy Labov átvegye a Brit Akadémia Neil and Saras Smith Medal for Linguistics kitüntetését. Másnap a londoni Battersea Parkba mentek, ahol Labov az 1960-as és 70-es években számos interjút készített. Most is interjúzni támadt kedve, s erre iPhone6-ját használta. Íme Sankoff története: „Elhaladtunk több kutyasétáltató és gyerekkocsit toló ember mellett, Bill odament az első padon ülő, bámészkodó ismeretlenhez, akitől megtudta, hogy »Olland«-ból (Holland) való, így aztán továbbment. A következő padon ülő embernek a nadrágszára föl volt tűrve (»hogy elcsípje a D-vitamint a napsütésből«), s ő igen szívesen fogadta Bill interjúkérését. Ez az úr egy 63 éves fotós és zenész volt, egész életében Battersea Parkban lakott, és a YouTube-on több tucat videoklipen gitározik. Boldogan mesélte el, hogy norvégáról lefordított egy apjáról írt életrajzot (apja Norvégiában is népszerű ismert brit színész volt), ehhez optikai karakter-felismerőt használt, s persze a saját életéből is elmesélt egy sor izgalmas történetet. Egy nagyon izgalmas, 71 perces interjú végén email címetek cserélünk, majd elkísért minket a buszmegállóhoz, s barátságosan csevegett velünk, amíg a busz meg nem jött.”

12. Summa. WILLIAM LABOV megalkotta saját társadalmilag reális nyelvészetét, amiért sokan hálásak neki, mert megalkotta az alternatíváját a chomskyánus paradigmából áradó – ahogy KOERNER (2001: 23–24) írja¹⁷ – társadalmilag és nyelvészetileg kétes értékű munkáknak. Megadta a választás lehetőségét a nyelvészeknek, s ők élnek is ezzel: minden kontinensen, számtalan egye-

¹⁷ „Labov [...] through his own program of a »socially realistic linguistics« (Labov 1972a: xiii), for which many scholars have been grateful as an antidote to the kind of – dare I say it? – socially and linguistically, if we subscribe to Labov’s ’realistic’ approach – rather unredeeming work that has come out of the Chomskyan ’paradigm’ for more than forty years.”

temen tanítják és kutatják a nyelvészetet a labovi elgondolások alapján, és azokat továbbfejlesztve. TAGLIAMONTÉnak (2016) a variacionista szociolingvisztikáról írt történeti áttekintését ismertetve SÁNDOR KLÁRA (2016b: 52) azzal zárja mondanóját, hogy a nyelvészet eme új hulláma „Megtanította a nyelvészeti gondolkodást arra, hogy a nyelv milyen szoros szálakkal kötődik a valósághoz”. Ebben Labovnak oroszlánrésze volt, így aztán reménykedhetünk abban is, amit GUYTól (2011: 263) idéztem fentebb, hogy a szociolingvisztika eredményeit a formális nyelvészet legjobb eredményeivel összekapcsolva megtalálhatjuk azt az utat, amely a valódi, hiteles nyelvtudományhoz (ang. *a genuine science of language*) vezet. De ha másképp alakul a jövő, és IMRÉNYI (2009: 59–60) forгатókönyve szerint a funkcionális kognitív nyelvészet lesz az integráló paradigma, Labov érdemeit az sem fogja csökkenteni.

Kulcsszók: William Labov, szociolingvisztika, formális nyelvészet, társadalmilag reális nyelvészet, nyelvi variabilitás és változás, városi dialektológia, nyelvi és oktatási egyenlőség.

Hivatkozott irodalom

- BAUGH, JOHN 1988. Language and race: some implications for linguistic science. In: NEUMEYER, FREDERICK J. ed., *Linguistics: The Cambridge Survey, Volume IV. Language: The Socio-cultural Context*. Cambridge University Press, Cambridge. 64–74. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620577.005>
- BAUGH, JOHN 1992. Adapting Dialectology: The Conduct of Community Language Studies. In: KONTRA, MIKLÓS – VÁRADI, TAMÁS eds., *Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric*. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 15–39.
- BEAUGRANDE, ROBERT DE 1999. Linguistics, sociolinguistics, and corpus linguistics: Ideal language versus real language. *Journal of Sociolinguistics* 3: 128–139. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00068>
- BLOOMFIELD, LEONARD 1933. *Language*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- BYBEE, J. 2001. *Phonology and Language Use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BYNON, THEODORA 1983/1997. *Historical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. (Magyarul: *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.)
- CHAMBERS, JACK 2017. William Labov: An Appreciation. *Annual Review of Linguistics* Volume 3, Issue 1: 1–23. <https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-051216-040225>
- CHARITY, ANNE H. 2008. Linguists as Agents for Social Change. *Language and Linguistics Compass* 2/5: 923–939. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2008.00081.x>
- CHOMSKY, NOAM 1957. *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague.
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. M.I.T. Press, Cambridge (Mass.).
- CHOMSKY, NOAM 1977. *Language and Responsibility*. Pantheon, New York.
- CHOMSKY, NOAM 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris Publications, Dordrecht.

- CHOMSKY, NOAM 1991. Language, politics, and composition. In: OLSEN, GARY – GALES, IRENE eds., *Interviews: Cross-disciplinary Perspectives on Rhetoric and Literacy*. Southern Illinois University Press, Carbondale. 61–95.
- CORNIPS, LEONIE – GREGERSEN, FRANS 2016. The impact of Labov's contribution to general linguistic theory. *Journal of Sociolinguistics* 20: 498–524. <https://doi.org/10.1111/josl.12197>
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2009. Még egyszer a kútról és a békáról: Gondolatok É. Kiss Katalin előadásának olvasása közben. *Magyar Nyelv* 105: 401–411.
- GORDON, MATTHEW J. 2013. *Labov: A Guide for the Perplexed*. Bloomsbury, London.
- GORDON, MATTHEW J. 2017. William Labov. Oxford Research Encyclopedia of Linguistics. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.364>
- GUY, GREGORY R. 2011. Sociolinguistics and Formal Linguistics. In: WODAK, RUTH – JOHNSTONE, BARBARA – KERSWILL, PAUL eds., *The SAGE Handbook of Sociolinguistics*. SAGE, Los Angeles. 249–264. <https://doi.org/10.4135/9781446200957.n19>
- GUY, GREGORY – FEAGIN, CRAWFORD – SCHIFFRIN, DEBORAH – BAUGH, JOHN eds. 1996–1997. *Towards a Social Science of Language: Papers in Honor of William Labov* 1–2. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- HALLIDAY, M. A. K. 1975. Language as social semiotic: Towards a general sociolinguistic theory. In: MAKKAJ, ADAM – MAKKAJ, VALERIE BECKER eds., *The First LACUS Forum*. Hornbeam Press, Columbia. 17–46.
- HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2009. Van-e Budapestén zárt *é*? *Magyar Nyelv* 95: 453–468.
- HAZEN, KIRK 2011. Labov: Language Variation and Change. In: WODAK, RUTH – JOHNSTONE, BARBARA – KERSWILL, PAUL eds., *The SAGE Handbook of Sociolinguistics*. SAGE, Los Angeles. 24–39. <https://doi.org/10.4135/9781446200957.n3>
- HUDSON, R. A. 1980. *Sociolinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2009. Generatív nyelvészet és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv* 105: 50–62.
- Journal of Narrative and Life History* 1997. Volume 7, Numbers 1–4.
- Journal of Sociolinguistics* 2016. Volume 20, Number 4. Theme issue: Labov and sociolinguistics: Fifty years of language in social context. <https://doi.org/10.1111/josl.12143>
- KHODORKOVSKY, MARIA 2016. 7 Questions to a Linguist: William Labov and the False Idols of Language. [https://www.altalang.com/beyond-words/2016/03/11/7-questions-\[-\] linguist-william-labov-false-idols-language](https://www.altalang.com/beyond-words/2016/03/11/7-questions-[-] linguist-william-labov-false-idols-language) (2018. 01. 07.)
- KIPARSKY, PAUL 2016. Labov, sound change, and phonological theory. *Journal of Sociolinguistics* 20: 464–488. <https://doi.org/10.1111/josl.12196>
- É. KISS KATALIN 2009. A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* 105: 1–8.
- KOERNER, E. F. K. 2001. William Labov and the origins of sociolinguistics. *Folia Linguistica Historica* 22/1–2: 1–40. <https://doi.org/10.1515/flih.2001.22.1-2.1>
- KONTRA MIKLÓS 2001. Konferencia a variabilitás elemzésének új útjairól (NWAV-29). *Magyar Nyelv* 97: 112–113.
- KONTRA MIKLÓS 2013. „A nyelvészet eltűnhet” (Walt Wolfram) – és a nyelvi adatok? In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó, Budapest. 253–269.

- KONTRA MIKLÓS 2014. Matthew J. Gordon, Labov, *A Guide for the Perplexed* (London, Bloomsbury, 2013). [Ismeretetés.] *Magyar Nyelv* 110: 472–478.
- LABOV, WILLIAM 1963. The Social Motivation of a Sound Change. *Word* 19: 273–309. <https://doi.org/10.1080/00437956.1963.11659799>
- LABOV, WILLIAM 1966. *The Social Stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics, Washington. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618208>
- LABOV, WILLIAM 1969a. The Logic of Nonstandard English. In: ALATIS, JAMES E. ed., *Georgetown University Monographs on Languages and Linguistics* 22: 1–43. (Újra kiadva: LABOV 1972b: 201–240.)
- LABOV, WILLIAM 1969b. Contraction, Deletion, and Inherent Variability of the English Copula. *Language* 45: 715–762. <https://doi.org/10.2307/412333> (Újra kiadva: LABOV 1972b: 65–129)
- LABOV, WILLIAM 1972a. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM 1972b. *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LABOV, WILLIAM 1972c. Academic Ignorance and Black Intelligence. *The Atlantic Monthly*, June 1972, 229: 59–67.
- LABOV, WILLIAM 1972d. Some Principles of Linguistic Methodology. *Language in Society* 1: 97–120. <https://doi.org/10.1017/S0047404500006576>
- LABOV, WILLIAM 1975. *What is a Linguistic Fact?* The Peter de Ridder Press, Lisse.
- LABOV, WILLIAM 1982a. Building on Empirical Foundations. In: LEHMANN, W. P. – MALKIEL, Y. eds., *Perspectives on Historical Linguistics*. Benjamins, Amsterdam. 17–92. <https://doi.org/10.1075/cilt.24.06lab>
- LABOV, WILLIAM 1982b. Objectivity and commitment in linguistic science: the case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201. <http://doi.org/10.1017/S0047404500009192>
- LABOV, WILLIAM 1984/1988. „A nyelvi változás és változatok”: Egy kutatási program terepmunka-módszerei [= Field methods of the Project on Linguistic Change and Variation, 1984]. *Szociológiai figyelő* 4/4: 22–48.
- LABOV, WILLIAM 1987. Some Observations on the Foundations of Linguistics. <http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/Papers/Foundations.html> (2018. 01. 07.)
- LABOV, WILLIAM 1987/2001. How I got into linguistics, and what I got out of it. *Historiographia Linguistica* 28/3: 455–466. <https://doi.org/10.1075/hl.28.3.17lab> (Első közlés: <http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/HowIgot.html> (2018. 01. 07.))
- LABOV, WILLIAM 1994. *Principles of Linguistic Change, Volume 1. Internal Factors*. Blackwell, Oxford.
- LABOV, WILLIAM 1996. When Intuitions Fail. In: MCNAIR, L. – SINGER, K. – DOLBRIN, L. – AUCON, M. eds., *Papers from the Parasession on Theory and Data in Linguistics*. Chicago Linguistic Society 32: 77–106. [http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/\[\] Papers/WIF.ok.pdf](http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/[] Papers/WIF.ok.pdf) (2018. 01. 07.)
- LABOV, WILLIAM 1997. William Labov’s Testimony before the Subcommittee of the Committee on Appropriations, United States Senate, One Hundred Fifth Congress. <http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/Papers/Ebonic%20testimony.pdf> (2018. 01. 07.)

- LABOV, WILLIAM 2001. *Principles of Linguistic Change, Volume 2. External Factors*. Blackwell, Oxford.
- LABOV, WILLIAM 2004. Quantitative Analysis of Linguistic Variation. In: AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. – TRUDGILL, PETER eds., *Sociolinguistics/Soziolinguistik: an international handbook of the science of language and society* 1: 6–21. De Gruyter Mouton, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110141894.1.1.6>
- LABOV, WILLIAM 2006. *The Social Stratification of English in New York City*. Second edition. Cambridge University Press, New York. [https://doi.org/10.1017/\[-\]CBO9780511618208](https://doi.org/10.1017/[-]CBO9780511618208)
- LABOV, WILLIAM 2010. *Principles of Linguistic Change. Volume 3. Cognitive and Cultural Factors*. Wiley-Blackwell, Oxford. <https://doi.org/10.1002/9781444327496>
- LABOV, WILLIAM 2013. *The Language of Life and Death: The Transformation of Experience in Oral Narrative*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139519632>
- LABOV, WILLIAM 2017. Uriel Weinreich: Builder on Empirical Foundations. *Journal of Jewish Languages* 5: 253–266.
- LABOV, WILLIAM – BAKER, BETTINA 2010. What is a reading error? *Applied Psycholinguistics* 31: 735–757. <https://doi.org/10.1017/S0142716410000226>
- LABOV, WILLIAM – BAKER, BETTINA 2015. African American Vernacular English and reading. In: LANEHART, SONJA ed., *The Oxford Handbook of African American Language*. Oxford University Press, Oxford. 617–636. [https://doi.org/10.1093/\[-\]oxfordhb/9780199795390.013.52](https://doi.org/10.1093/[-]oxfordhb/9780199795390.013.52)
- LABOV, WILLIAM – FANSHEL, DAVID 1997. Beszélgetési szabályok [= Chapter 3, Rules of Discourse, in: *Therapeutic discourse*. Academic Press, New York, 1977]. In: PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 395–435.
- LABOV, WILLIAM – WALETZKY, JOSHUA 1967. Narrative Analysis. In: HELM, J. ed., *Essays on the Verbal and Visual Arts*. University of Washington Press, Seattle. 12–44.
- LABOV, WILLIAM – ASH, SHARON – BOBERG, CHARLES 2006. *The atlas of North American English: phonetics, phonology, and sound change: a multimedia reference tool*. Walter de Gruyter, Berlin.
- LABOV és mtsai = LABOV, WILLIAM – FISHER, SABRIYA – GYLFADOTTÍR, DUNA – HENDERSON, ANITA – SNELLER, BETSY 2016. Competing systems in Philadelphia phonology. *Language Variation and Change* 28: 273–305. [https://doi.org/10.1017/\[-\]S0954394516000132](https://doi.org/10.1017/[-]S0954394516000132)
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- LSA 2015 *Annual Meeting Handbook*. [https://www.linguisticsociety.org/sites/default/\[-\]files/lsaam.pdf](https://www.linguisticsociety.org/sites/default/[-]files/lsaam.pdf) (2018. 01. 07.)
- MIKOLA TIBOR 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv grammatikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 29–34.
- MODESTO, ARTARXERXES 2005. William Labov. Sociolinguistics by its Creator. [http://\[-\]www.letramagna.com/entrelabov.htm](http://[-]www.letramagna.com/entrelabov.htm) (2018. 01. 07.)

- MOLNÁR CSABA 2017. Recsegés-ropogás. *Magyar Nemzet Magazin* 2017. november 4., 18–19.
- PATRICK, PETER L. é. n. Principles of Linguistic Methodology as stated by William Labov. <http://orb.essex.ac.uk/lg/lg554/PrinciplesLabov.htm> (2018. 01. 07.)
- PIERREHUMBERT, JANET B. 2001. Exemplar dynamics: word frequency, lenition and contrast. In: BYBEE, JOAN L. – HOPPER, PAUL J. eds., *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Benjamins, Amsterdam. 137–158. [https://doi.org/10.1075/\[-\]tsl.45.08pie](https://doi.org/10.1075/[-]tsl.45.08pie)
- RICKFORD, JOHN R. 2016. Labov's contributions to the study of African American Vernacular English: Pursuing linguistic and social equity. *Journal of Sociolinguistics* 20: 561–580. <https://doi.org/10.1111/josl.12198>
- RICKFORD, JOHN R. – KING, SHARESE 2016. Language and linguistics on trial: Hearing Rachel Jeantel (and other vernacular speakers) in the courtroom and beyond. *Language* 92: 948–988. <https://doi.org/10.1353/lan.2016.0078>
- SÁNDOR KLÁRA 2016a. *Nyelv és társadalom*. Krónika Nova, Budapest.
- SÁNDOR KLÁRA 2016b. Új hullám a nyelvészetben. *Budapesti Könyvszemle* 28/1: 44–52.
- SANKOFF, DAVID 2001. Labov, William (1927–). In: MESTHRIE, RAJEND ed., *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Elsevier, Amsterdam. 885–887.
- SOUTHARD, BRUCE 2006. The analysis of social differentiation of languages: An overview of the development in North America. In: AUROUX, SYLVAIN – KOERNER, E. F. K. – NIEDEREHE, HANS-JOSEF – VERSTEEGH, KEES eds., *History of the Language Sciences / Geschichte der Sprachwissenschaften/Histoire des sciences du langage*. Volume 3. / 3. Teilband / Tome 3. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 2393–2398. <https://doi.org/10.1515/9783110167368.3.36.2393>
- SZEMERÉNYI OSZVALD 1992. A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói. *Magyar Nyelv* 88: 1–13.
- TAGLIAMONTE, SALI A. 2016. *Making Waves: The Story of Variationist Sociolinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1002/9781118455494>
- TRUDGILL, PETER 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- TRUDGILL, PETER – KONTRA, MIKLÓS 2000. If women are being discriminated against, you don't say "You should become a man": An interview on sociolinguistics and Standard English with Peter Trudgill, conducted by Kontra Miklós. *novELTy* 7/2: 17–30.
- WEINREICH, URIEL – LABOV, WILLIAM – HERZOG, MARVIN I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: LEHMANN, W. P. – MALKIEL, YAKOV eds., *Directions for Historical Linguistics: A Symposium*. University of Texas Press, Austin. 95–195.
- WOLFRAM, WALT – REASER, JEFFREY – VAUGHN, CHARLOTTE 2008. Operationalizing Linguistic Gratuity: From Principle to Practice. *Language and Linguistics Compass* 2: 1109–1134. <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2008.00092.x>

William Labov at 90: Creating a socially realistic linguistics

Based on his plenary lecture at the Annual Meeting of the Society of Hungarian Linguistics on 24 January 2018, the author celebrates William Labov, who created a socially realistic linguistics, the study of variation and change, or sociolinguistics for short. Labov's oeuvre and its major tenets are briefly reviewed. E. F. K. Koerner's (2001) characterization of Labovian sociolinguistics as an "antidote to the kind of work that has come out of the Chomskyan 'paradigm'" is cited with approval, as is Gregory Guy's (2011) hope that "By conjoining the findings of sociolinguistics with the best products of formal linguistic thinking, we can illuminate a path towards a genuine science of language."

Keywords: William Labov, sociolinguistics, formal linguistics, socially realistic linguistics, linguistic variation and change, urban dialectology, linguistic and educational equity.

KONTRA MIKLÓS
Károli Gáspár Református Egyetem

Ósmagyar hangtörténeti talányok 2.

U/FU/Ug *-t- > ősm. *-δ- ≧ *z > m. -d(-) ~ -z(-)*

1. Közel három és fél évtizeddel ezelőtt tettem közzé ebben a folyóiratban Ósmagyar hangtörténeti talányok címen egy kis írást (HONTI 1985a). Most ismét olyan problémákba botlottam bele, amelyek vizsgálata anyanyelvünk hangtörténete egy távolabbi szakaszának fontos kérdéseire adhat választ, ezért számom ez az írásomat hajdani tanulmányom folytatásának.

Évek óta töprengek a magyar *bűz* ~ *büdös*, *víz*, *vizes* ~ *vides* (*vedel*), *ez/az* ~ *ide/oda*, *íz*, *izes* ~ *édes* szavak *z* ~ *d* mássalhangzó-megfelelésének mibenlétén és azon, vajon a tildével (~) összekapcsolt szavaknak etimológiaiilag van-e közük egymáshoz. Maga az a tény, hogy a *z* ~ *d* viszonyról kívánok értekezni, egyértelműen mutatja, hogy olyan hangváltozási eseményről van szó, amely a magyarnak az ugor nyelvközösségből való kiválása után, vagyis az ősmagyar korban következett be.

Amikor elkezdtem foglalkozni e témával, azt hittem, elég korlátozott mennyiségű szakirodalmat kell tanulmányoznom ahhoz, hogy kiderítsem, miként véltek megoldást találni e probléma megoldására szakmai elődeink. E nyomozás során eszméltem rá, hogy elég sokan tűnődtek már a fentebb felsorolt szavak kapcsán e talány megoldásán. E dolgozatomban a meglehetősen nagyszámú állásfoglalásból csak a valóban releváns tételeket dolgoztam fel, és vettem fel irodalomjegyzékembe.

Dolgozatom első részében az eddigi hangtörténeti fejtegetéseket ismertetem és kommentálom, második részében pedig az eddigi etimológiai állásfoglalásokról adok számot, bemutatom saját hangtörténeti megoldási javaslataimat, valamint közlöm véleményemet a tárgyalt szóegyüttesek tagjainak etimológiai viszonyáról. Azokkal a tudománytörténeti előzményekkel alig foglalkozom, amelyek okkal felledésbe merültek. E nyomozásomat bemutatandó természetesen elég bőségesen kell idéznem a szakirodalomból.

2. Általánosnak tűnik a korábbi kutatók állásfoglalásaiban az a nézet, hogy e szavak *z* eleme tükrözi az eredeti, ősmagyar kori mássalhangzót, a *d* pedig másodlagos, amely *z* > *d* változás révén jött létre. Az általam feldolgozott munkák szinte mindegyikében szó esik az általam vizsgált lexémák hangtani viszonyának lehetséges okairól, noha rendszerint csak egy vagy két szóegyüttes állítatott középpontba. Kronológiailag elrendezve és azon belül (lehetőleg) szerzők szerint csoportosítva ismertetem az előzményeket. Két okból járok el így: egyrészt azért, hogy kiderüljön, változott-e az egyes kutatók nézete az idők folyamán, és ha igen, miben és miért; másrészt pedig azért, mert a kutatók a tárgyalt szóegyüttesek legtöbbjére hivatkoztak, ezért nehéz lenne nézeteiket egy-egy szóegyüttes alatt tárgyalni.

* Ezúton is köszönöm lektoraim értékes észrevételeit.

Elsőként talán a BALASSA–SIMONYI szerzőpáros tette közzé az első olyan véleményt, amely legalább részben elfogadhatónak tűnik: „A *z* elég gyakori más-salhangzó szó végén [...] A *z*-nek igen gyakran ugor *d* felel meg, s ebből akkor lett *z*, midőn a tövégi magánhangzó elveszte előtt a mássalhangzó a szó belsejében állott” (TMNyt. 145). Az erre idézett példák többek közt az engem közelebből érdeklő *bűz* ~ *büdös*, *íz* ~ *édes*, *víz* (< ugor **všdš*; sic – H. L.) szerepel, továbbá: „Szintén ugor *d*-ből lett az *ez*, az névmások *z*-je is” (uo.).

MUNKÁCSI a TMNyt.-vel egyidejűleg szolt erről utalásszerűen például a *m. itt, ide, innen* alakok kapcsán, de csak később említett további példákat is: *m. „id = magy. ez (v. ő. bűz és büdös, víz és dial. vides, ügy)”*¹ (MUNKÁCSI 1895: 279, még vö. MUNKÁCSI 1897: 131, 152). MUNKÁCSI sok iráni adat felsorolása után ekként fogalmazta meg *bűz* szavunk eredetéről vallott felfogását: „Világosan látszik ez iráni adatokból, hogy a *bü-d-ös* alapszava – melynek *d*-je a szóvégre kerülve a *víz* ~ *vides*, *íz* ~ *édes*, *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* [...] ismeretes hangváltozásával alakult *z*-vé a *bűz*-ben s származékaiban [...] Megjegyzendő, hogy az utóbbinak mai köz-nyelvi ’rossz szag’ értelme mellett a régi nyelvben és nyelvjárásokban ’jó szag, illat’ jelentés is előfordul, mi a szónak eredeti általános ’geruch’-féle értelmére utal” (ÁKE. 182). MUNKÁCSI megkísérelte az *édes* és az *íz* szót is – tévesen – az irániból magyarázni (ÁKE. 215–216), és a mássalhangzó-megfelelést igazolandó a (*víz* >) *vizes* ~ *vides*, *ez* ~ *ide* szópárookra hivatkozott (MUNKÁCSI 1904: 315).

MÉSZÖLY már korán számba vette a *z* ~ *d* viszonyt mutató szavakat, és hang-történeti magyarázattal is előállt: „Néhány szavunk *z* hangjának *d* változata is van [...] így: *bűz* – *büdös*, *víz* – népn. *vides* : így az *az* (rég. *oz*), *ez* *d*-s tövéből származott az *oda*, *ide* [...] Ugyancsak a *d*-s töből származott az *itt* [...], *ott* (= *id-t*, *od-t*)” (MÉSZÖLY 1915: 199). MÉSZÖLY a *Jézus* nyelvjárási *Jédus* változatáról, amely MOÓR íásaiban merült föl (l. 27), így írt: „Kétségtelen, hogy a *Jédus* alak nem eredetibb a *Jézus*-nál [...] sem a *vides* nem eredetibb a *vizes*-nél, sem az *édés* az *ézés*-nél [...] a *bízés* ~ *bűzös* is eredetibb alak, mint a vele azonos jelentésű, származású és képzésű *bidés* ~ *büdös*” (MÉSZÖLY 1956a: 352, 1956b: 239).

BEKE már azt is közölte, mi volt szerinte a nem mutató névmási háttérű magyar szavakban a *z* közvetlen előzménye: „Valószínű, hogy volt néhány iráni kölcsönzó a magyarban, amely a *t* : *δ* > *z* hangváltozás előtt vétetett át, minthogy bennük az iráni *δ* helyén magy. *z* van; pl. magy. *bűz* : osz. (digor) *bōdū*, (íron) *būd* ’tömjén’, av. *baoidi*, pahl. *bōd* ’illat’, balucsi *bōd*, *bōd*, *bōz* ’balzsam bokor’ (SKÖLD id. m. 17. l.); magy. *fiz-et-ni* : osz. (digor) *fēd*, (íron) *fid* ’fizet’ (SKÖLD id. m. 20. l.)” (BEKE 1935: 81; SKÖLD idézett műve: SKÖLD 1925). BEKE (1926)

¹ Az *ügy* ’fons; Quelle’ (NySz. 3: 887), *ügy*, *igy* ’fons; Quelle; aqua, fluvius; Wasser, Fluss’ (Oklsz. 1039), *Feketeügy* (folyónév) etimológiai szótáraink szerint vagy a *víz* (szóhasadásos) változata (SzófSz. 341a; TESz. 3: 1049b; EWUng. 2: 1586b), vagy a zürj. *zila* ’nasse, schwankende, sumpfige, morastige Stelle’ megfelelője (MSzFE. 3: 659–660; UEW. 1: 442; TESz 3: 1049b; EWUng. 2: 1586b), amely talán a FU **siβz* [= **siAʔ*; vö. pl. HONTI 2013a: 8–13] ’Feuchtigkeit, nasse, sumpfige Stelle’ (UEW. 1: 442) alapalakból származik. A KÉSK.¹ (105b) és a KÉSK.² (105b) nem szól a lehetséges magyar rokonságról. A kétféle magyarázatot – legalábbis egyelőre – egyformán bizonylatlannak látom, vagyis nem tudom őket a valószínűség szempontjából rangsorolni.

– tévesen – úgy vélte, hogy a m. *-d-* megfelelőjét a mutató névmási eredetű finn adverbiumok (pl. *sinne* 'oda', *tänne* 'ide') *-nn-* elemének **-nt-* előzményében lehet megtalálni (még l. 28).

A mutató névmási eredetű adverbiumaink keletkezésének kérdése a legbonyolultabb része e tanulmányomnak. Erről BEKE így vélekedett: „Die ungarischen Sprachforscher erklärten, von den Lativformen *ide*, *oda* ausgehend, die Ablativformen *innen*, *onnan* von **idnen*, **odnan* ebenso, wie die Formen *itt*, *ott* und *ennyi*, *annyi* von **idt*, **odt*, bezw. **ednyi* (< **edné*), **adnyi* (< **adné*)² [...] es ist auch unnötig, in den Fürwörtern *itt*, *ott* und *ennyi*, *annyi* so einen *-d-* Wortstamm vorauszusetzen, da in dem Altungarischen häufige Belege einen einfachen Konsonanten darstellen [...] und in diesen Fällen ohne Zweifel eine phonetische Dehnung, bezw. Geminierung sich ereignet hat, wie z. B. in dem Partizipsuffix *-t* und *-tt*, im Komparativsuffix *-b* und *-bb*. Doch das Adverb *honnan*? kann sich so nicht erklären, da hier kein *-d-* Stamm vorauszusetzen ist. Es ist auch hier überflüssig an einen Stamm *hol-* zu denken, da wir es mit der Analogie von *innen*, *onnan* erklären können” (BEKE 1950: 14); ez ellentétes MÉSZÖLY fenti – a mutató névmások *d*-es tövével számoló – elképzelésével (MÉSZÖLY 1915: 199, 1956a: 352, 1956b: 239). – A mutató névmásokból keletkezett adverbiumi alakok szóbelseji hosszú mássalhangzója történetileg akkor tekinthető természetesnek, ha a *-d-*s tőhöz pusztán mássalhangzóból álló vagy mássalhangzós kezdetű ragmorféma csatlakozott, pl. *itt* < **idt*, *ott* < **odt*, *ennyi* < **ednyi*, *annyi* < **adnyi*, egyébként pedig a TESz.-nek az *innen* és az *onnan* történeti hang- és alaktani értelmezése szolgálhatna magyarázatul: „**innen** [...] Megszilárdult ragos alakulat. Az *ez* névmás *e* elemének *i* változatából keletkezett az *-n* locativusrag ismétlődésével és *inen* > *innen* fejlődéssel, esetleg az *id* ~ *ed* változathól (vö. *ide*) **idnen* > *innen* alakulással” (TESz. 2: 217ab); „**onnan** [...] Megszilárdult ragos alakulat. Az *az* ~ *a* mutató névmás *o* tőváltozatából jött létre az *-n* locativusrag ismétlődésével és *onan* > *onnan* fejlődéssel, esetleg az *od* változathól (vö. *oda*) **odnan* > *onnan* hasonulással” (TESz. 2: 1082b–1083a); a második lehetőség tűnhetne valószínűbbnek a ragismétlődés feltevése esetén, amelynek értelmében az *ed-/id-* és az *ad-/od-* névmástövekhez járult mássalhangzós (kezdetű) esetragokkal létrejött, teljes hasonulással megszületett adverbiumok a hosszú mássalhangzós mai formák forrásai, tehát: *VdC* > *VCC*, vagyis: **idt* > *itt*, **odt* > *ott*, **idnen* > *innen*, **odnan* > *onnan*; szerintem az *eddig* és az *addig* szóbelseji hosszú mássalhangzója az *innen*, *onnan* stb. analógiájára alakulhatott ki (l. 32).

A *honnan -nn-* szegmentumával kapcsolatban BEKE az *-n* egyszerű nyúlását is lehetségesnek vélte. A TESz. szerint azonban: „Megszilárdult ragos alakulat. Az *-n* locativusrag ismétlődésével keletkezett abból a névmási töből, amelynek különféle fejleményei a *ha*¹, *hány*², *hogy*¹, *hogy*², *hol*, *hova* (a rokon nyelvi megfe-

² BEKE azonban sajnálatos módon nem árulta el, kik voltak azok a magyar kutatók, akik ezt állították, én pedig csak egy ilyen állásfoglalást előadott szerzőt találtam: MÉSZÖLY 1915: 199 (még vö. MÉSZÖLY 1956a: 352, 1956b: 239). – Ebben az idézetben vagy nem találok az (igei) állítmányt, vagy a központozás félrevezető, ezért csak úgy tudom értelmezni ezt és a folytatást, hogy BEKE szándéka szerint arról lehet benne szó, hogy a felsemelt adatokban magyar kutatók szerint *d*-re végződő névmástövekhez járultak a formánsok.

lelőket l. *hogy*¹ a.)” (TESz. 2: 141b–142a); ez a magyarázat összhangban áll az *innen* és az *onnan* létrejöttére megfogalmazott második feltevéssel, lehetségesnek is gondolom. BEKÉnek az *n* spontán nyúlásával számoló ötletét (**honan* > *honnan*; BEKE 1950: 14) viszont valószínűtlennek látom, mert az *innen*, *onnan* analógiája szinte kényszerítőnek látszik.³ A *honnan* esetében nekem két alternatív megoldás tűnik elfogadhatónak: kevésbé a TESz.-é, amely ragismétlődéssel számol, sokkal inkább az analógiával számoló.

Az *az* és az *ez* mutató névmásaink és régi származékaik (pl. *oda*, *úgy*, ill. *ide*, *így*) magánhangzó-viszonyait illetően etimológiai szótáraink szerzői mintha zavarban lettek volna, vö.:

1. „A magyar névmás többeli magánhangzója feltehetőleg **o* (vö. *az* ~ *oda* ~ *úgy* [...]) vagy talán **u* volt” (MSzFE. 1: 103);

2. „A m. *az* ~ *ott* ~ *oda* ~ *úgy* stb. származékok magánhangzójának kialakulása, illetőleg egymáshoz való viszonya nincs még teljesen tisztázva” (TESz. 1: 204a; hasonlóan: EWUng. 1: 62ab);

3. „Az *ez*, *ide*, *itt* stb. magánhangzóinak a viszonya nem tisztázott” (MSzFE. 2: 168), „Az *ez* ~ *itt* ~ *ide* ~ *így* származékok magánhangzójának viszonya még nincs véglegesen tisztázva: ez vagy alapnyelvi váltakozás folytatása, vagy a magyar nyelv külön életében alakult ki” (TESz. 1: 818b–819a; részben hasonlóan EWUng. 1: 345ab).

Ezzel kapcsolatban azonban fontos az MSzFE. egy mellékesnek szánt, ám lényegre tapintó észrevétele: „névmásoknál egyébként is – miként az névmásunk esetében is tapasztaljuk – a magánhangzók tekintetében a »szabályosnál« változatosabb megfelelésekkel kell számolnunk” (MSzFE. 1: 103). Ez a jelenség gyaníthatólag abból fakad, hogy a névmások – akárcsak a számnevek és a határozószók – rendszerint rövidek és gyakori használatúak (ilyenek még pl. a mozgást és létezést kifejező igék, a közeli rokonokat és hétköznapi tárgyakat és testrészeket jelölő főnevek), aminek következtében fokozottan vannak kitéve a hangalakai torzulásnak és csonkulásnak. Ehhez vö. „Words that occure more often in the context for change change more rapidly than those that occure less often in that context” (BYBEE 2002: 261).

Az ezekkel az adverbiumokkal kapcsolatos hangtörténeti magyarázatomat l. a 3.3. *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* és 3.3.1. *innen*, *onnan*, *honnan* pont alatt (31–32).

BÁRCZI többször is tárgyalta e rejtélyes hangviszonyt mutató szavaink hangtanát: „*büdös* [...] a *bűz* fn. szárm-a, a *bűzös* alakv-a; talán iráni er. töből, vö. oszét *būd* ’tömjénillat’; *z* ~ *d* váltakozás van pl. az *íz* ~ *édes*, *ez* ~ *ide* alakpárokban is” (SzófSz. 29b), bár úgy látta, hogy „Az egyeztetés további vizsgálatot igényel” (SzófSz. 30b). Továbbá szerinte „nehéz volna a *d* másodlagos voltának feltevése elől elzárkózni” (BÁRCZI 1962: 7). BÁRCZI MÉSZÖLY (1956a: 352, 1956b: 239)

³ A *ho-* névmástöből képzett *hogy*-ra is ez vonatkozik: „Én úgy magyarázom az *id-*, *od-* és *így*, *úgy* viszonyát, hogy az *id-*, *ud-* töhöz hozzájárult még a *-j* lativusrag, s ez olvadt bele a névmástövek *-d*-jébe. Természetesen ez nem vonatkozhatott a *hogy?* névmásra, mert alapszavának nincs *-d* tövű változata, azt tehát az *így*, *úgy* analógiával kellett magyaráznom” (BEKE 1944–1950: 305, még vö. BEKE 1911).

nyomán viszonylag fiatalnak tartotta *vides* szavunkat, hivatkozva a *Jézus* melletti nyelvjárási *Jédus*-ra (BÁRCZI 1962: 7).

Az (*íz* >) *izes* ~ *édes* hangtörténeti viszonya szerintem voltaképpen nem is lehetne része a *z* ~ *d* problémáját vizslató kutatásnak, ti. az eddig elfogadott etimológiai értelmezés valójában zsákutcának tekintendő. Tudtommal JUHÁSZ JENŐ foglalkozott a legrészletesebben az (*íz* >) *izes* ~ *édes* feltett etimológiai kapcsolattal, aki ezek etimológiai összetartozását kétségtelennek tartotta (JUHÁSZ 1943: 65–66). Hivatkozott arra, hogy e szavak hangtani viszonyának értelmezésekor *z* > *d* hangváltozással szoktak számolni, miként a *bűz* ~ *büdös*, *víz* ~ *vides*, *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* esetében is (i. m. 66). Ezek közül azonban mégis kizárta az *ez* ~ *ide* és az *az* ~ *oda* adatokat, mert szerinte e párok tagjaiban más-más névmási elem a *z* és a *d*. A *víz* ~ *vides* is ugyanerre a sorsra ítéltetett általa, mondván: „a *vides* csupán vas- és zalamegyei tájszó, nem bizonyos, hogy van-e nyelvtörténeti gyökere: régi, közép- vagy ómagyarkori változás vagy váltakozás maradványa-e, vagy pedig csak újabb népnyelvi alakulás-e, éppen a régebb idő óta meglevő, hangalakban igen hasonló és szintén egy- és kétszótagú *íz*: *édes*, *bűz*: *büdös* mintájára?” (i. m. 66). Majd fejtegetése végén azt közölte, hogy MUNKÁCSINak a *bűz* ~ *büdös* eredetével kapcsolatos magyarázatára alighanem az enyészet vár (i. m. 67). Közben pedig egy rövid eszmefuttatásban amellet érvelt, hogy az *íz* és az *édes* szavak az *eszik* ige származékai úgy, hogy ezen ige *í-* és *é-* tövéhez járult a *z* és a *d* képző (i. m. 66); JUHÁSZnak ez utóbbi ötletét elfelejtethetjük (vö. MSzFE. 2: 332), csak a tudománytörténeti hűség végett említettem meg. Ami pedig az *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* párokat illeti, javaslom alább (31) az ezeket a szópárokat taglaló passzusban írottakat figyelembe venni, a *víz* ~ *vides* pár esetében a második elem szűk nyelvjárási elterjedtsége pedig egyáltalán nem tekinthető e két szó összetartozása elleni érvek.

Tudtommal MOÓR kétszer is foglalkozott ezekkel a különleges hangviszonyról tanúskodó szóegyüttesekkel. Vö.: „az *édes*, *büdös* és népnyelvi *vides* szóalakokban nem a mai *-z-* eredeti alakja őrződött meg valami rejtélyes módon; e szóalakok ugyanis éppúgy újabb regresszív távolsági asszimiláció révén jöttek létre (*z-s* > *d-s*), mint a népnyelvi *Jédus* 'Jézus' névalak” (MOÓR 1946: 127); „In MEtSz.[= ETsz.] wird zur Erklärung des *-d-* in diesen Wortformen auch auf den Wechsel *z* ~ *d* in ung. Wortpaaren wie *íz* 'Geschmack' ~ *édes* 'süss', *bűz* 'Gestank' ~ *büdös* 'stinkend' Bezug genommen (vgl. MEtSz. I. 199; II. 115). Aber auch zu *víz* 'Wasser' gehört in westung. Dialekten *vides* 'nass'. In diesen Wortformen hat sich jedoch nicht etwa die Vorstufe des heutigen *-z-* erhalten, sondern sie sind offenbar ebenso Ergebnisse von regressiven Zischlautdissimilationen *z* – *š* > *d* – *š*, wie das in den Dialekten des Széklergebietes vorhandene *Jédus* für *Jézus* [...] [Bekezdés] In diesen hier genannten Wörtern ist also das *-d-* als Vertretung eines fluigr. **-t-* sekundär im Ungarischen infolge einer Zischlautdissimilation aus *-z-* entstanden. Diese Beispiele eignen sich also zur Erklärung des *-d-* in *ide*, *oda* durchaus nicht. Unserer Ansicht nach sind diese rätselhaften Lativformen aus dem aus Pronominalformen wie **id-nen* > *innen*, **ud-nan* > *onnan*, **ed-nyi* > *ennyi*, **ed-nél* > *ennél*, *eddig* < **ed-hik* usw. erschlossenen Pronominalstamm, in welchen das ursprüngliche *d* durch ein nachfolgendes *n*, *ń*, *h* bewahrt wurde” (MOÓR 1952: 84; ezt MÉSZÖLY és BEKE is így látta, l. 26. o. 3. jegyzet).

LAKÓ (1951a: 20, 1951b: 347–350) a mutató névmási eredetű finn adverbiumok (pl. *sinne* 'oda', *tänne* 'ide') *-nn-* elemének **-nt-* előzményét a permi prosecutivusi **-t3-*, **-nt3-* (> *-d-*, pl. zürj. *tujed* 'az út mentén') és a mordvin adverbiumi *-nd-* elemmel (pl. M *tunda*, E *tundo* 'au printemps'), valamint a m. *ide*, *oda* *-d-*jével vetette egybe. (Zürjén példákat maga nem közölt, csak utalt UOTILA munkájára: 1933: 101.) LAKÓ véleménye megegyezik BEKE (1926) fentebb (l. 24–25) ismertetett ötletével. Téves e feltevés, a m. *-d(-)* ugyanis maradéktalanul értelmezhető történetileg a MIKOLA (1965: 37) által (is) előadott megoldási javaslat alapján (l. alább).

Nagyon figyelemre méltó a most idézendő vélekedés: „szóba jöhet a finn-ugor **-t* ~ magyar *-z* mellett *-d* megfelelés is”, pl. az *édes*, *vides* esetében úgy, hogy „egyes nyelvjárásokban megmaradt az alapnyelvi hang” (HORPÁCSI 1952: 156), vagy annak legalábbis egy közbülső folytatója. Ebben implicite persze az közöltetik, hogy ősmagyar nyelvjárási különfejlődésről lehet szó.

BENKŐ szerint is „az ősmagyar *δ*-vel kapcsolatos *ez* ~ *ide*, *bűz* ~ *büdös*, *íz* ~ *édes* stb. váltakozás” hajdani nyelvjárási különbségre utalhat (BENKŐ 1957: 69), míg BÁRCZI (1962: 7) nem látta „kényszerítőnek” a **δ* feltevését, de hangtörténetében mégis ezzel számolt: „a *nemez* olyan időben honosodott meg, amikor a *t* > *z* fejlődés még *δ* fokon volt” (BÁRCZI 1958: 115). Az egyetemi nyelvtörténeti tankönyvben publikált hangtörténeti fejezetben azonban egyáltalán nem szólt erről a kérdésről (vö. BÁRCZI 1967: 101–106); egy ugyanilyen célú másik könyvben a hangtörténeti fejezet szerzője, E. ABAFFY (2003: 116–123) sem emlékezett meg erről, korábban viszont igen (E. ABAFFY 1994: 13). BÁRCZI 1962-es cikkére hivatkozva így ábrázolta a változási sort E. ABAFFY: *-t* > *-d* > *-z*- (figyelmét a jelek szerint elkerülte MIKOLÁnak a lényegében ugyanezen magyarázatot megfogalmazó dolgozata: MIKOLA 1965). E. ABAFFY megállapítását azonban szerintem így kell módosítani: U/FU/Ug **-t* > ősm. **-δ* > **-z* > m. *-d(-)* > *-z(-)*.⁴

MIKOLA feltevése a témával kapcsolatos legfrissebb magyarázatkísérlet. Amint láthattuk, a *bűz* ~ *büdös* szópár mássalhangzó-megfelelésének értelmezésekor többen is hivatkoztak az *ez* ~ *ide*, *az* ~ *oda* szópárokra is, de több véleménynyilvánító voltaképpen hangtörténeti magyarázatot nem fogalmazott meg. Míután MIKOLA sorra vette a korábbi kísérleteket, olyan megoldást javasolt, amely – némi korrekció után – megnyugtatónak tűnik: „A magam részéről valószínűbbnek tartom, hogy az *ide*, *oda* meg az *eddig*, *addig* *d*-je a **t* > *d* > *z* változás közbeeső fokát mutatja” (MIKOLA 1965: 37). Arra is fölhívta a figyelmet, hogy az *a*, az névelőknek a régiségben volt *ad* változata is, pl. *ad* *ydők* 'az idők', *ad* *köz* *nepnek* 'a köznépnek' (i. h.; l. még EtSz. 1: 187, NySz. 1: 140), ez pedig határozottan megerősíti MIKOLA eme feltevésének valószínűségét. MIKOLA javaslatát tehát teljesen plauzibilisnek látom, mert így teljesen érthető a régi és kétségtelenül létezett *ad*

⁴ E. ABAFFY az intervokális rövid zárhangok ősmagyar kori változását ekként határozta meg: **p* > **b* > **β*, **t* > **d* > **z*, **k* > **g* > **γ* (E. ABAFFY 1994: 15, 2003: 117), de ez aligha fogadható el. A szó belseji intervokális **p* és **k* végső sorsa a vokalizálódás volt, de emiatt csak a **p* > **β*, **k* > **γ* változások tekinthetők plauzibilisnek, mert a *β* és a *γ* közvetlenül vokalizálódhat, a **t* > *z* esetében pedig a rendszerszerűség itt is közbülső réshangot követel meg: **t* > **δ* > *z*.

névelő hangalakja, továbbá a mutató névmásokból keletkezett adverbiumok hangalakja is tisztázva van általa. Magyarázataát csak annyiban módosítom, hogy én közbülső $*\delta$ fokkal is számolok, amely a tárgyalt szavakban kétirányú fejlődésen ment át: U/FU/Ug $*-t-$ > ősm. $*-\delta-$ $\gtrsim$ $*-z-$ > m. $-d(-)$ $\sim$ $-z(-)$ (erről l. még 29 kk.). Furcsának tartom, hogy sem a TESz., sem a történeti grammatika (MÁTAI 1991, 1992) nem tesz említést semmiféle formában sem a határozott névelő egykori *ad* változatáról, bár az is igaz, hogy az szinte alig felfedezhető módon rejtőzködik az EtSz.-ban, a NySz. (1: 140) pedig csak bizonytalankodva, homályosan utal rá.

A MIKOLA előadta magyarázatot látom érvényesülni a *bűz* $\sim$ *büdös*, *víz*, *vizes* $\sim$ *vides*, *vedel* szavaink $z \sim d$ hangmegfelelési viszonyában is, az *ízes* $\sim$ *édes* viszonyát azonban egészen másként ítélem meg (l. 3.4. *íz*, *ízes*, *édes*). Ezt a magyarázatot a *bűz* $\sim$ *büdös* kapcsán csírájában már MUNKÁCSI (ÁKE. 182) megfogalmazta, voltaképpen BEKE (1935: 81) vélekedése is ezt sugallja. MIKOLA (1965: 37) pedig az *ez* $\sim$ *ide*, *eddig*, *az* $\sim$ *oda*, *addig* szavainkra alkalmazta, a többi, ilyen megfelelést mutató szópár közül csak az *íz* $\sim$ *édes* adatokat említette meg ezzel a megjegyzéssel: „Korábban általános volt a vélemény, hogy a szóbelseji *z* néhány szóban *d*-vel váltakozik” (MIKOLA 1965: 36), de gyaníthatólag ezzel nem értett egyet, és a *víz*-ről is csak a nyelvjárási *ügy*-nek a korábban feltett esetleges kapcsolatával összefüggésben szólt. A többi (korábbi és későbbi) kutató és magyar etimológiai szótáraink (SzófSz., TESz., EWUng.⁵) a $z \gtrsim d$ változásban és váltakozásban látták a megoldás kulcsát.

A háromszerzős egyetemi nyelvtörténeti tankönyvünk régi, iráni eredetű szavainkról előadott állásfoglalása összhangban van finnugor és ősmagyar hangtörténeti ismereteinkkel: „a *nemez* iráni *nāmād* és a *bűz* iráni *būd*-féle megfelelői arra mutatnak, hogy a kölcsönzés még abban az időben történt, amikor nyelvünkben az eredeti finnugor *t* még csak *d* (esetleg δ) fokon volt, s e jövevényszavak még részt vettek a nagyon korai magyar $d > z$ fejlődésben” (BENKŐ 1967: 278). Ehhez – ismétlésképpen – csak azt fűzöm hozzá, hogy a változási sornak bizonyosan U/FU/Ug $*-t-$ > ősm. $*-\delta-$ $\gtrsim$ $*-z-$ > m. $-d(-)$ $\sim$ $-z(-)$ lépésekben kellett megvalósulnia.

3. Most pedig magukat az etimológiai állásfoglalásokat veszem szemügyre.

3.1. *bűz* $\sim$ *büdös*

büdös: „Származékszó, a *bűz*ös alakváltozata; alapszava a *bűz*, képzője az -s ellátottságot kifejező képző. A többeli $z \sim d$ váltakozásra vö. az *íz* $\sim$ *édes*, N. *vizes* $\sim$ *vides* alakpárokat. E váltakozás kialakulásának ideje vitatott” (TESz. 1: 400b–401a).

⁵ A SzófSz. nem szól a *víz* $\sim$ *vedel* viszonyáról, a *vedel*-t ismeretlen eredetűnek tartja (SzófSz. 333b), a *vides*-t pedig meg sem említi a *víz* szócikkében (SzófSz. 341a). – A TESz. és az EWUng. expressis verbis csak a *büdös* (TESz. 1: 400b–401a; EWUng. 1: 153a), az *édes* (TESz. 1: 708ab; EWUng. 1: 294b) és a *víz* $\sim$ *vides* (TESz. 3: 1166b–1167a; EWUng. 2: 1648b) szócikkekben szól a lehetséges $z > d$ változásról, míg a mutató névmások és a belőlük keletkezett adverbiumok szócikkében erről nincs szó, l. *az* (TESz. 1: 204ab; EWUng. 1: 62ab), *ez* (TESz. 1: 818b–819a; EWUng. 1: 345ab).

bűz: „Vitatott eredetű. – 1. Iráni jövevényszó; vö. osz. K. *būd* ’tömjénfűst’; av. *baōiði* ’illat’; k.-perzsa *bōδ* ’illat’; beludzs. *bōd*, *bōδ*, *bōz* ’balzsambokor’. – 2. Magyar ikerszó önállósult eleme az *íz* ikerítődéséből, vö. *íz-bíz*, *ízetlen-bűzetlen* (NySz.[1: 335]). – Egyik származtatás sem eléggé meggyőző: az 1.-nek hangtani és némi jelentéstani, a 2.-nak elsősorban szótörténeti nehézségei vannak. – A szó korábbi jelentése valószínűleg az általánosabb ’szag, illat’ volt. A 2–4. a ’rossz szag’-ra szűkült jelentésből fejlődött ki” (TESz. 1: 405b).

bűdös: A *bűz* derivátuma, a *z ~ d* alternációra vö. *íz* ’Geschmack’ (EWUng. 1: 153a).

bűz: Vitatott eredetű. – 1. Belső fejlemény, az *íz-bűz* ’Geschmack’ ikerszó második elemének önállósulásával; az első elem az *íz* ’Geschmack’. – 2. Iráni jövevény, vö. oszét *būd* ’Weihrauch’, középperzsa *bōd* ’Geruch, Duft’, beludzsi *bōδ*, *bōz* ’Geruch’, ennek a magyarázatnak azonban a vokalizmus miatt komoly hangtani nehézsége van (EWUng. 1: 155ab).

Mind a TESz., mind az EWUng. utal a *bűz ~ bűdös* iráni eredeztetésének hangtani problémáira, ezek egyike az, hogy az iráni szavak alapján mély hangú magyar szó, vagyis **bűz* lenne várható, ilyent azonban nem ismernek nyelvelméink, a másik pedig a *bűz ~ bűdös z ~ d* mássalhangzó-megfelelése. Az első akadály talán könnyen elhárítható, a voltaképpeni álikerszói kategóriába (erről l. SZIKSZAINÉ NAGY 1993: 124–127) tartozó *íz-bíz*, *íz-bűz* ugyanis lehet régi is, és egy korábbi **íz-bűz* szókapcsolatban hangrendi hasonulás hozhatta létre az *íz-bűz* $\approx$ *íz-bíz* változatokat, amelyek második eleme tehát másodlagos, és kiszorította a használatból az eredetileg önálló szóként létezett **bűz* lexémát. A második probléma megoldását voltaképpen az iráni adatok kínálják, amint BEKE írásából is fölsejlik: az U/FU/UG **t > ősm.* **δ* változással kapcsolható össze, amely **δ* szabályszerűen *z*-vé lett (pl. FU **kota > > ősm.* **kaδs > > m. ház*), de az itt tárgyalt szavak egy részében (*bűz ~ bűdös*, *ez ~ ide*, *az ~ oda*) számolhatunk az ősm. **δ* kettős képviselésével: *d* és *z*. Továbbá *fizet* igénk (vö. TESz. 1: 927ab; EWUng. 1: 397ab) és *nemez* főnevünk *z*-je is (vö. TESz. 2: 1012a; EWUng. 2: 1023b) korábbi **δ*-ból ered.

A TESz. és az EWUng. is számol azzal, hogy a *bűz* létrejötté végül is egy ikerszó második elemének önállósulásával keletkezett, ezért igyekeztem e téren is tájékozódni. A magyar ikerszavak legrészletesebb vizsgálatát elvégző SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1993) adattárában nem szerepel az *íz-bíz*, *íz-bűz*, *ízetlen-bűzetlen*, nyilván azért, mert ezek nem felelnek meg a voltaképpeni ikerszók kritériumának. Az általa megállapított ikerszó-típusok: – a) az előtagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származtatható ikerszók; – b) az utótagjukban önálló alakú és jelentésű szóból származtatható ikerszók; – c) az ikerszók jelentéssel bíró, de komponenseikben nem önálló alakú, illetve határozott fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé telített ikerszók; – d) a sem komponenseikben, sem ikerített formájukban fogalmi jelentéssel nem telített ikerszók (SZIKSZAINÉ NAGY 1993: 3–4).

Az *íz* természetesen önálló alakú és jelentésű lexéma, SZIKSZAINÉ NAGY IRMA nyilván a *bűz* szót is – okkal – ilyennek tekinti, így tehát tévesnek tekinthetjük azt az eredetmagyarázatot, mely szerint a *bűz* egy ikerszó második eleméből vált volna önálló szóvá.

3.2. víz, vizes ~ vides (vedel)

A magyar szókészletet feldolgozó etimológiai szótáraink a *vides* változatot a *z > d* hangváltozással a *vizes*-ből keletkezettként magyarázzák (TESz. 3: 1166b–1167a; EWUng. 2: 1648b), az MSzFE. (3: 695–696) és az UEW. (1: 570) pedig nem is szól a *d*-s alakokról. A *vedel*, *védél* ismeretlen eredetűként van elkönyvelve (TESz. 3: 1103b; EWUng. 2: 1613a–1614b). Ezen ígénk egyértelműen a mohó ivást fejezi ki nyelvjárásainkban (másodlagosan a mohó evést, zabálást is jelenti), vagyis aligha lehet független *víz* szavunktól, míg pl. – hogy némileg karikírozzam a helyzetet – a *vedel*, *védél* és a *vödör*, *vödör* bizonyosan nem hozhatók egymással etimológiai kapcsolatba a részleges hangtani rokonság és a vízzel való nyilvánvaló kapcsolatuk ellenére sem. Következésképpen úgy látom, hogy a *vedel* a *vizel*-nek testvérderivátuma, csak éppen a folyadéknak, a víznek a testben ellentétes irányú mozgását, közlekedését jelenti. (Lektoraim egyike hívta fel a figyelmemet JUHÁSZ DEZSŐ tanulmányára [2016], amely e dolgozat írásakor sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet. Örömmel láttam, hogy JUHÁSZ DEZSŐvel voltaképpen nagyon hasonlóan ítéljük meg a *bűz* ~ *büdös* és a *vizes* ~ *vides* szópárok létrejöttét.)

3.3. ez ~ ide, az ~ oda

Az EtSz. (1: 190) az *addig* alatt expressis verbis két külön töről szól: †*ad* és *az*, az *eddig* alatt pedig *ez* és **ed* tövet említ (EtSz. 2: 110). Az EtSz.-ban közölt állásfoglalásoknál későbbi nézetek voltaképpen nem szólnak a *d* elemű adatokról, hanem csak a *z* eleműekről.

U **o* ~ **u* 'jener, -e, -es' > > m. *a*, *az*, ez utóbbinak a *z* eleme névmásképző, amely **t*-re megy vissza (UEW. 1: 332, lényegében ugyanígy ítéli meg a többi szótár is: MSzFE. 1: 102–104; TESz. 1: 204ab; EWUng. 1: 62ab).

oda: „Megszilárdult ragos alakulat: az *az* ~ R. *oz* mutató névmás *od* változából jött létre -*á* > -*a* lativusraggal” (TESz. 2: 1066b; l. még EWUng. 2: 1054a).

„Az *ez* és *az* forma [...] ugor kori eredetű továbbképzés vagy elhomályosult összetétel” (BERRÁR 1967: 209). A *z* kétségtelenül **t* névmásképzőre megy vissza.

U **e* 'dieser, -e, -es' > > m. *e*, *ez*; ez utóbbinak a *z* eleme névmásképző, amely **t*-re megy vissza (UEW. 1: 67; lényegében ugyanígy ítéli meg a többi szótár is: MSzFE. 1: 167–169; TESz. 1: 818b–819a; EWUng. 1: 345ab).

ide: „Megszilárdult ragos alakulat: az *ez* mutató névmás tövének *ed-* ~ *id-* származékszavából jött létre az -*é* > -*e* lativusraggal” (TESz. 2: 184b–185a; l. még EWUng. 1: 598a).

Én úgy látom, hogy a MIKOLA és E. ABAFFY javasolta és általam némileg módosított megoldás ad magyarázatot mindkét névmás és névmási határozószó tövének az U/FU/Ug névmási **št* és **st* szekvenciák folytatójában látható hangalakra: ősm. **šd* > m. *ez* ~ *id-e*, ill. ősm. **sd* > m. *az* ~ †*ad*, *od-a*.

Az *oda* és az *ide* a névszói paradigmából már kikopott, elavult lativusragot tartalmaz; e két adverbium magas koráról nemcsak ez a körülmény árulkodik, hanem az is, hogy a bennük lévő névmástő magánhangzója is egy korábbi állapotot tükröz, és nyilván e két adverbium a legrégebbi a névmástőből és (egykori) esetragból alakult adverbiumok közt. A határozott névelő *az* ~ †*ad* k e t t ő s s é g e

arra utal, hogy sokáig meglehetett e k e t t ő s s é g a mutató névmások körében is: *az* ~ **ad*, *ez* ~ **ed*.

3.3.1. *innen, onnan, honnan*

Nekem úgy tűnik, hogy az *onnan* és az *innen*, továbbá a *honnan* határozószók történetének talánya e tanulmány legrejtélyesebb része, és ennek kiderítése igényli a legkörültekintőbb munkát.

A fentebb már idézett *adydők* 'az idők', *adköz népnek* 'a köznépnek' típusú *ad* hangalakú névelőt tartalmazó adatokat a NySz. (1: 140) és az EtSz. (1: 187) szerint a következő nyelvelmékekben találhatunk: Jókai-kódex (14–15. sz.), Jordánszky-kódex (1516–1519), Érdy-kódex (1524–1527), Winkler-kódex (1506), Magyar Leveles Tár (1504–1560). A rendelkezésre álló források (NySz., EtSz., EtSz., ÚMTsz.) azonban nem tartalmaznak **ad* és **ed* hangalakú mutató névmásokat, bár korábban teljesen nyilvánvalóan voltak ilyenek is. Biztosra veszem, hogy a következő határozóragos alakokban is ilyen névmások rejtőznek: *addig/eddig*, *ahhoz/ehhöz*, *annak/ennek*, *annál/ennél*, *arra/erre*, *arról/erről*, *attól/ettől*, *azzal/ezzel*. Az ezekben lévő esetragok – az *addig/eddig* ragjának kivételével – mind névutói eredetűek, amelyeknek nagyobb része már az ősmagyar korban léphetett a raggá válás útjára (l. KOROMPAY 1991: 292). A legutóbbiakról így vélekedik a TESz.: „Az *addig* és a R., N. *adzig* feltehetőleg nem egymás alakváltozatai: az *addig* az *ad*, az *adzig* az *az* tő -ég ~ -ig ragos alakja lehet. Az *annál* az *ad*, az *attól* vagy az *ad*, vagy az *az* változatból keletkezett, illetőleg a kétféle eredetű alakok összekeveredtek” (TESz. 1: 204ab; l. még EWUng. 1: 62ab); „Az *ed* (vö. *eddig*) [...] vö. *addig*, *oda*” (TESz. 1: 818b–819a; l. még EWUng. 1: 345ab). Az *adzig* kiindulópontja, eredeti alakja bizonyára **azig* lehetett, amely gyaníthatólag az *ahhoz/ehhöz*, *annak/ennek*, *arra/erre*, *attól/ettől*, *azzal/ezzel* ragos névmási alakok analógiájára vált **azzig* formájúvá, és ennek hosszú szibilánsa affrikatizálódott *dz*-vé (vö. pl. *edz*; BÁRCZI 1967: 122; PAPP 1971: 90; KASSAI 1980: 235; vö. még a m. *edz* ígéről általam előadottakat: HONTI 2017: 81). Az *addig/eddig* tehát a névmási **ad*/**ed* formáknak az -ig raggal bővült alakjai, a másodlagosan hosszú mássalhangzós **ad-nak*/**ed-nek* > *annak/ennek*, **ad-nál*/**ed-nél* > *annál/ennél*, **ad-hoz*/**ed-höz* > *ahhoz/ehhöz* alakok mássalhangzó-hosszúsági analógiájára történt az **adig* > *addig*, **edig* > *eddig* változás.⁶ Ezek mindegyikére az jellemző tehát, hogy a névmástő és az esetrag regresszív teljes asszimilációjaként jöttek létre a hosszú mássalhangzós formák, míg a nem mutató névmási névszók és ezek az esetragok érintkező mássalhangzói a nyelvterület túlnyomó részén egyáltalán nem vettek részt a teljes asszimilációban (pl. *kézhez*, *lábna*). E téren csak a v-s kezdetű, instrumentális- és translativusragos alakok képeznek kivételt (pl. *kéz-vel* > *kéz-zel*, *láb-val* > *láb-bal*), a nyelvterület egy kis részén (pl. *kéz-vel* 'kézzel', *láb-val* 'lábbal', vö. IMRE 1971: 266; illetve *bor-vá* > *bor-vá* 'borrá', *szép-vé* > *szép-vé* 'széppé', vö. KÁLMÁN 1966: 51).

⁶ Tehát mind az **azig* > **azzig* (> *adzig*), mind az **adig* > *addig* esetében az **ad-nak*/**ed-nek* > *annak/ennek* stb. ragos névmási alakok hangtani analógiájával számolok.

innen: *innét*, *innél*, *innek*, *ineid*, *eneid*, *ënen* stb. „Megszilárdult ragos alakulat. Az *ez* névmás *e* elemének *i* változatából keletkezett az *-n* locativusrag ismétlődésével és *inen* > *innen* fejlődéssel, esetleg az *id* ~ *ed* változathól (vö. *ide*) **idnen* > *innen* alakulással. Egyéb alaktani változataiban *-t* locativusrag, *-l* ablativusrag, illetőleg ezek halmozódása vagy módosulata van. A *d* végű változatok a *t* végűek zöngésülései, vagy szervetlen járulékhanggal keletkezettek. A *g* végűekre vö. *honnég*, *osztánnég* stb. [...] A locativusi → ablativusi jelentésváltozás alapja a szemléletváltás; vö. *honnan*, *onnan* [...] – Az a nézet, amely szerint egy ablativusragos **il* ~ **ël* formából alakult volna, nem valószínű” (TESz. 2: 217ab; 1. még *innét* EWUng. 1: 615b–616a).

onnan: *onnét*, *onnal*, *onan* stb. „Megszilárdult ragos alakulat. Az *az* ~ *a* mutató névmás *o* tövváltozatából jött létre az *-n* locativusrag ismétlődésével és *onan* > *onnan* fejlődéssel, esetleg az *od* változathól (vö. *oda*) **odnan* > *onnan* hasonlússal. A többi alaktani változatban részint a *-t* locativusrag, részint az *-l* ablativusrag, illetőleg azok halmozódása vagy módosulata van. Az *onnan* -g-jére vö. *osztánnég*, *honnég* stb. [...] Eredeti jelentésében csupán helyviszonyt jelölő, hol? kérdésre felelő határozószó lehetett [...] A locativusi → ablativusi jelentésváltozásra vö. *honnan*, *innen*. – Az a felfogás, amely szerint egy ablativusragos **ol* formából keletkezett, nem valószínű” (TESz. 2: 1082b–1083a; 1. még *onnét* EWUng. 2: 1063ab).

A TESz. nem válaszolja meg az alábbi lehetséges kérdéseket, amelyek a puszta magánhangzóból álló névmástőnek raggal bővülésekor merülhetnek fel: – 1. miért ablativusi funkcióban járult az **n* locativusrag a mutató névmás tövéhez (**i-n*, **o-n*); – 2. miért ismétlődött meg az **n* locativusrag az előző lépésben létrejött szóalakban (**i-n* > **i-nen*, **o-n* > **o-nan*); – 3. miért következett be az **-n* > **-nn-* nyúlás (**i-nen* > *i-nnen*, **o-nan* > *o-nnan*).

A TESz. abban az esetben is adós marad a szükségszerűen fölmerülő válasszokkal, amikor az **ed*, **od* tövű mutató névmásoknak esetraggal való kiegészüléséről szól: – 1. hogyan és milyen körülmények közt jött létre az ablativusi funkciójú, **n* locativusragból felépült **-nen*, **-nan* rag; – 2. miért került ablativusi funkcióban a **-nen*, **-nan* locativusrag a mutató névmás tövéhez.

És van még két kérdés, amely legalábbis engem nem hagy nyugodni, miközben a TESz. megoldását szembeítem a mutató névmásokból keletkezett ablativusi funkciójú adverbiumok hangtestével: – 1. anyanyelvünk az ugor korból örökölt **l* ablativusragot, amellyel egyáltalán nem találkozunk a TESz. magyarázatában; – 2. „Az *innen*-nek [...] a népnyelvben van még egy változata, amelyről eddig nem történt említés, ezekben az összetételekben: *élél-amoda* (Szatmár m.), *élél-amott* (Bereg m.) ’ottan, amott, ott távol’ (MTSz.)” (BEKE 1920: 95; 1. még MTSz. 477); további ilyen adatok: *amoda*: *él-a.*, *élél-a.*, *élélél-a.*, *élés-a.*, *élésél-a.* (SzamSz. 201–202; ÚMTsz. 1: 219ab, 2: 81a). A TESz. vajon miért nem számolt el a szótarban meg sem említett *él-*, *élél-* stb. formákkal? Ezeknek még a nyomukat sem találom a TESz. mutatójában (TESz. 4: 58b–59a). BEKE (1929) ezen adverbiumok előtagját az *ez* névmás ősi ablativusragos alakjaként és az *innét*, *innen* határozószók testvérderivátumaként és szinonimájaként értelmezte. Egy jóval későbbi, az ezeket az adverbiumokat tárgyaló cikkében már nem emlegeti ezt a képződményt

(BEKE 1950), és nem tárgyalják nyelvjárási kézikönyveink (KÁLMÁN 1966; IMRE 1971) sem, történeti grammatikánkban (MÁTAI 1991, 1992) sem találtam nyomát sem. Az EtSz. (1: 1532) ezt a szót ismeretlen eredetűként könyvelte el. BEKE és az EtSz. nyilatkozatán kívül nem tudok e szónak az eredetére vonatkozó egyéb állásfoglalásról. PÉNTEK JÁNOSTól megkérdeztem, találkozott-e ezzel az elemmel az archaikus csángó dialektusban, és miként vélekedik róla. Íme a válasza: „Az *élél* idézett adatolásait, amelyeket én is látok ÚMTsz.-ban, bizonytalanak érzem. Lehet, hogy ezek a régi adatok félrehallás vagy rossz lejegyzés eredményei. El lehet képzelni, hogy az *élél* tulajdonképpen az *el-el* határozószó zártabbként hallott változatának *é*-vel való lejegyzése, noha ezt – sem a határozószót, sem az igekötőt – tudomásom szerint sehol nem ejtik zárt *ë*-vel. Szóval ez annyira bizonytalan-nak tűnik, hogy nemigen lehet rá építeni” (levélbeli közlés). Először bennem is ugyanez a kétség merült föl az *élél* elemmel kapcsolatban, de úgy vélem, hogy nagyon furcsa lenne, ha különböző területeken működött gyűjtők pontosan ugyanazt a hibát követték volna el, ezért inkább elástam e kétségemet. Következésképpen úgy vélem, hogy az EtSz. nézete helytelen, és az *él*-, *élél*- stb. alakok az *innen*, *innét* stb. adverbiumok rokonságába tartozhatnak.

honnan: *honnat*, *honnét*, *honnag*, *honal*. „Megszilárdult ragos alakulat. Az *-n* locativusrag ismétlődésével keletkezett abból a névmási töből, amelynek különféle fejleményei a *ha*¹, *hány*² [...] Az alakváltozatok közül a *t* végűek *-t* locativusraggal, az *l* végűek *-l* ablativusraggal jöttek létre [...] A locativusi → ablativusi funkció kialakulására vö. *innen*, *onnan*” (TESz. 2: 141b–142a).

A TESz. közölte, szerintem kissé „sántító” alternatív megoldások („*i/o + n > i/o + nVn*: *inen/onan* $\gtrsim$ *innen/onnan*” és „*id/od + Vn > id/od + nVn*: *innen/onnan*”) helyett újat javasolhatok, amely mind morfológiailag, mind hangtörténetileg plauzibilis.

Az *innen*, *innét* ~ *innejd*, *onnan*, *onnét* ~ *onnajd*, *honnan*, *honnét* ~ *honnajd* esetében az egyik legsúlyosabb problémát a locativusi *n* és *t* (> *d*) ablativusi funkciójának magyarázata jelenti. Ezek az U **nV* és a ?FU/Ug **t(V)* locativusrag folytatói; a rokon nyelvek tanúsága szerint egyértelműen locativusi funkciójú elemekről van szó, vagyis nagyon furcsa, hogy a magyarban ablativusi szerepben is szerepelnek, de csak az idézett adverbiumokban. Az ugor nyelvek közös ablativusragja az **l* volt, vö. pl. m. *alól*, *közül*, R., N. *hazul* (~ *hazulról*); e rag egyes névutókban és határozószókban locativusi funkcióra is szert tett, pl. *hol*, *fölül*, *kívül*, *körül*. Az *ide*, *így*, *ily*, *oda*, *oly*, *úgy* arra utalnak, hogy a mutató névmásoknak az *ez*, *az* és az **ed*, **ad* alakokon kívül volt **i* és **o*, **u* (tő)variánsuk is, amelyekhez ugyancsak csatlakozhattak esetragok, így bizonyára voltak ’hol?’ kérdésre válaszoló **it*, **idt*, **ot*, **odt* formák. Ezen névmások ablativusi alakjainak magyarázatára BEKÉnek volt valamikor – legalábbis részben – találó ötlete: „Az *ez*, az névmás eredeti ablativusi alakja [...] **él*, **ol* volt, a kérdő névmásé pedig **hol*. Ezek azután csakhamar kéttagú alakot nyertek, még pedig vagy úgy, hogy újból fölvettek az *-l* ragot” (BEKE 1920: 117, hasonlóan BEKE 1929). Az **élél*, **olal*, **holal* feltevése teljesen reális, és az **ënel*, **onal*, **honal* posztulátumokban az *n* feltevése funkcionális célú *l > n* disszimiláció révén ugyancsak reális, ez a disszimilációs hangváltozás ugyanis kétségtelenül létezik, vö. pl. *talál*

> N. *tanál*, *dalol* > N. *danol* (l. BEKE 1920: 116, 1929: 95). A *d*-s névmástövekhez is hozzájárulhatott az *l* ablativusrag: **idel*, **odal*, tehát egyidejűleg élhettek más-más ősmagyar nyelvjárásokban az **ël*, **ol*, **hol* és az **idel*, **odal* alakok; **hodol* alak természetesen nem létezhetett, hiszen e névmásunknak csak **ho-* töve volt, **hod-* viszont semmiképpen sem (vö. BEKE 1950: 14). Kétféle lehetőségünk van, hogy az *innen*, az *onnan* és a *honnan* formákhoz eljuthassunk.

1. Az **ël*, **ol* ablativusi alakból kiindulva – BEKE imént idézett fölfogásának megfelelően – az *l* ablativusrag megismétlését tehetjük föl az alak funkciójának teljesen nyilvánvalóvá tétele végett, tehát **ëlel*, **olal* – ezt igazolhatják a nyelvjárás *ëlél* előtagú határozószók –, ami a túl rövid (névmási) ragos alakokban nem példátlan, vö. pl. *õt* $\gtrsim$ *ötet*, (*õ* >) *ön* > *önnön*, sőt: *azt* $\gtrsim$ *aztat* $\gtrsim$ *aztatat*, *ezt* $\gtrsim$ *eztet* $\gtrsim$ *eztetet* (vö. BEKE 1920: 116, 2. j.; l. még TESz. 3: 19ab, 27a).

2. A *d*-s tövű névmások ablativusragos **idel*, **odal* alakjainak az *l* ablativusragja ebben a funkciójában – már talán a korai ősmagyarban – kezdett marginalizálódni, és a helyviszony egyértelmű kifejezése végett újabb morfé mára volt szükség⁷ Erre pedig az ősi locativusrag konstans elemeként az **n* lehetett a legalkalmasabb, és ezt az **idel* > **inel*, **odal* > **onal* funkcionális célú, disszimilációs hangváltozással lehetett megvalósítani. Az ablativusi *l* és a locativusi *n* és *t* substitutiójának beszédes bizonyítékai az *innen* ~ *innel*, *innél*, *onnan* ~ *onnal* adverbiumok. Az *l* marginalizálódásának jele lehetett, hogy a **hol* ablativusi funkciója meggyengült, és locativusivá kezdett válni; ugyanezt tanúsítják a fentebb említett határozószók és névutók is (voltaképpen ez olvasható a TESz.-nek az ezeket az adverbiumokat tárgyaló szócikkeiben is). Majd az ablativusi funkciót megerősítendő bekövetkezett az *l* reduplikációja: **hol* > **holal*. Ekkor pedig az **onal* (és az **inel*) analógiájára: **holal* > **honal*.⁸ Az eredeti funkciójában meggyengült *l* helyettesítését szolgálhatta, hogy a szóvégi **l*-nek a helyére az **n* lépett: **inel* > **inen*, **onal* > **onan*, **honal* > **honan*.⁹ E három adverbium *nn*-jének kialakulása hasonló folyamat lehetett, mint az *addig* és az *eddig* esetében, vagyis a másodlagosan hosszú mássalhangzós **ad-nak/*ed-nek* > *annak/ennek*, **ad-nál/*ed-nél* > *annál/ennél*, **ad-hoz/*ed-höz* > *ahhoz/ehhez* alakok mássalhangzó-hosszúsági analógiájára jelentek meg az *nn*-es formák: *innen*, *onnan*, de a *honnan* esetében nyilván főleg az *onnan* szó analógiás hatásával kell számolni.

Ezzel a nézetemmel teljesen ellentétes a következő: a „legősibb névmási határozószó-családunk létrejöttének és rendszerré szerveződésének kronológiája a következő lehetett: legrégibb az *itt*, *ott* (uráli vagy finnugor), talán ugor kori a *hol*,

⁷ „Az ugor kori *-l* rag elsődleges ablativusi szerepe mellett már korán, legkésőbb az ősmagyar kor elején felvehette a locativusit. (Az ősmagyar korból gazdagon dokumentálható az ablativus → locativus irányú jelentésfejlődés; ugyanakkor *-l* ragos határozószók rögtön a locativusi funkció betöltésére is keletkezhettek)” (D. MÁTAI 1991: 415).

⁸ Ezzel ellentétes álláspontot fogalmazott meg D. MÁTAI: „Ezekben a határozószókban az *-l* ablativusrag csak később, másodlagosan jelenik meg, főként levelekben: 1547: *honal*, *valahonnal* [...], 1555: *ynnel* [...]” (D. MÁTAI 1992: 602). Ez egészen bizonyosan téves feltevés, hiszen ekkorra az *-l* már rég elvesztette egykori ablativusi funkcióját.

⁹ Az itt említett három régi adverbium mindegyikének volt a régiségben és a nyelvjárásokban van ma is rövid *n*-es változata is (l. pl. TESz. 2: 141b, 217ab, 1082b–1083a).

ennél valamivel későbbi (de még az ősmagyar kor legelejéről való) a *honnan*, végül (de még ez is ősmagyar eleji) a *honnan* analógiájára keletkezett *innen*, *onnan*” (D. MÁTAI 1991: 415). Mivel az *innen* (~ *innejd* > *innét*), *onnan* (~ *onnajd* > *onnét*), *honnan* (~ *honnajd* > *honnét*) alakoknak a régiségben és a nyelvjárásokban is vannak rövid *n*-es változataik, lehetséges (az ezzel kapcsolatos talán legbővebb adattárat l. BEKE 1920: 74–75), hogy ezek esetleg ősmagyar nyelvjárási különfejemények voltak, mint talán pl. az *anál* ~ *annál* (UMTsz. 1: 225b).

A névmási eredetű adverbiumokban történt raghalmozást illetően még vö. BEKE munkájával (1944–1950: 304–305).

3.4. *íz, ízes, édes*

U **ip₃* ~ **ip₃-s₃* ~ **ip₃-š₃* > lapp L *hapsa* ~ *haksa* 'Geruch', mord. M *opos* 'id.', cser. *üps* 'id.', zürj. S *is* 'Gestank, Geruch', osztj. V *ewəl* 'Geruch, Geschmack', *ewsintə* 'schnuppern', vog. TJ *ät* 'id.', m. *íz* (nyj. *iz, éz, üz, űz*) 'id.' (az *édes* szót nem kapcsolja ide az UEW.), jur. *ηapt* 'Geruch', jeny. *obto* 'id.', tavg. *ηobta* 'id.', szelk. Ta *aptə* 'id.', kam. *pu²btu* 'id.', koj. *обдалем* 'пущаю дым из pots' (UEW. 1: 83–84).

íz (TESz. 2: 250b–251a, EWUng. 1: 632ab – nem kapcsolja az *édes*-hez, az MSzFE. viszont igen): *édes* ~ *ézes* (MSzFE. 2: 331–332, de nem magyarázza meg a mássalhangzó-megfelelést; a TESz. 1: 708ab szerint mind az *édes*, mind az *ízes* az *íz* származéka, „*z* : *s* > *d* : *s* elhasonulás eredménye” az *ízes* > *édes*; vö. még *Jézus* ~ *Jédus*: *Jédus* [Csíkszereda], *Jédusnevenapko* [Csongrád], ÚMTsz. 2: 1153b, vö. még csángó *Jédus* MMSz. 1: 398b; EWUng. 1: 294ab).

Az biztos, hogy a *Jédus*-nak a *Jézus*-hoz képest másodlagos volta nyomós érvnek tűnik az általam is vallott ősm. **-δ-* > m. *-d(-)* ~ *-z(-)* változással szembe, e név két változatát mégsem tudom pl. a *vides* ~ *vizes* szópárral azonos módon kategorizálni, az egyházi nyelvhasználatban ugyanis a *Jézus* epitheton ornansa az *édes*, tehát az egyházi nyelvben teljesen megszokott kifejezés az *édes Jézus*,¹⁰ amelyből asszimilációval jött létre az *édes Jédus*, ebből kiválva pedig a *Jédus* önállósította is magát. Ez a magyarázat természetesen feltevés, de nagyon komolyan veendő, mert különben teljesen indokolhatatlan, motiválatlan *z* > *d* (*Jézus* > *Jédus*) hangváltozással kellene számolnunk. Ezt a nézetemet megerősítheti a várható **bűz* helyetti *bűz*, amint fentebb vázoltam (l. 29–30): egy korábbi **íz-bűz* szókapcsolatban hangrendi hasonulás hozhatta létre az *íz-bűz* álikerszót, amelynek második eleme tehát másodlagos, és kiszorította a használatból az eredetileg önálló szóként létezett **bűz* lexémát. Következésképpen e két analógiásan kialakult szópárt és utótagjuknak önálló szóvá való válását voltaképpen egymás alteregóiként látom.

Egy másik tulajdonnév kapcsán is fölmerült az esetleges *z* > *d* hangváltozás lehetősége: „A Baranya megyei mai *Adorjás* község [...] a múltban *Azarjás* volt [...] [Bekezdés] [...] a név történeti adatsora alkalmas arra, hogy vele a *z* > *d*

¹⁰ Ennek valószínűleg igen régi hagyománya lehet, hiszen az Ómagyar Mária-siralom mintájaként ismert Planctus is használja a *dulcis* 'édes' jelzőt a Jézusra közvetlenül vonatkozó részekben (l. pl. ÓMolv. 128–131; MOLNÁR–SIMON 1976: 46).

változás egy esetét időben figyelemmel kísérhessük” (REUTER 1974: 462); majd ekként vélekedik ezen ötlet szerzője: „Felmerülhet esetleg az *Adorján* (< *Hadrianus*) név hasonító hatása is, magyarázatként” (uo.). Az onomasztika valóban hiteles szakembere szerint ez utóbbi magyarázat fogadható el: „A m. *Azariás* hn. > *Adorjás* hn. változás az *Adorján* szn. analógiájával magyarázható” (FNESz. 1: 56a).

Mindkét szavunk, amelyekben ténylegesen $z > d$ változással van dolgunk, tulajdonnév, de e ténynek aligha lehet bármiféle szerepe a változás okának és eredményének megítélésében. Mindkét esetben analógiáról van szó, egyszer a szószerkezet tagjai közt létrejött hasonulásról (*édes Jézus* > *édes Jédus*), másszor azonos kategóriájú szavak (személynevek) közti hasonulásról (*Azarjás* × *Adorján* > *Adorjás*) van szó.¹¹

Az *édes* feltehetőleg már az ősmagyarban asszociálódott az *izes* szóval, és kontaminálódott is vele, amit az Ómagyar Mária-siralom *ézes* adata demonstrál. Szemantikailag érthető az *íz*, *izes* ~ *édes* szavaknak a beszélők és az etimológusok általi összekapcsolása, vö. finn *maku* 'íz, zamat' > *makea* 'édes, ízes'. A rekonstruálható uráli alapalakok miatt azonban hangtörténetileg eléggé kacifántos a helyzet, csak az UEW. 3. alapalakja, az **ip3-ś3* (UEW. 1: 83) kínálhatott olyan utat, amely elvezetett a mai magyar *íz*-hez: U **ip3-ś3* > ősm. **ip3-s3* > **is3* > m. *íz*, ebből aztán az *izes* derivátum mellé megszületett *édes* csak a fonetikailag motiválatlan $z > d$ változással jöhetett volna létre, legfeljebb az egyéb, $z \sim d$ váltakozást mutató szavak analógiája hathatott volna.

Biztosra veszem, hogy *édes* szavunk egy másik ősi szónak a derivátuma, ez pedig a kihalt *éd* 'Getreide'. Ennek rokonságát is bemutatták etimológiai szótáraink: FU **šānt3* 'Getreideart' > cser. KB *šādānγa* 'Weizen', zürj. S *šobdi*, P *šogdi* 'id.', osztj. V *länt* 'Getreide', ?m. ?†*ed*, ?*éd* 'Getreide' (UEW. 1: 496; hasonlóan: MSzFE. 1: 137; TESz. 1: 706b; EWUng. 1: 293b). – FOKOS kapcsolta a m. *ed* szót ehhez a szócsaládhoz, és igen alapos nyelvtörténeti elemzésének következtetése így szól: „világosan látjuk, hogy a B.[Besztercei Szójegyzék] *ed* szava a gabona régi nevét őrizte meg számunkra” (FOKOS 1922: 73; az eredetiben részben ritkítva – H. L.). E kihalt szavunk egészen biztosan e finnugor kori szócsalád tagja.

A rokon nyelvi megfelelők közül a zürjének különösen tanulságosak az általam előterjesztett etimológia jelentéstani szempontjából: *šobdi* 'Weizen', vö. *me tšajti nóntę š o b d i-nānęn* 'ich hielt deine Brust für W e i z e nbrot' (FOKOS-FUCHS 1959. 2: 1081a), vö. *me* 'ich', *nón* 'Frauenbrust', *nān* 'Brot, Getreide' (FOKOS-FUCHS 1959. 1: 584a, 689b, 669b), *tšajtnj* 'denken, glauben' (FOKOS-FUCHS 1959. 2: 997b, 1081a), *шобды* 'пшеница; пшеничный': *ш о б д ы гөлөс*

¹¹ Egy jegyzet erejéig vitatom egy meglehetősen régi, analógiás nézet hitelét, hogy ti. a *szedett-vedett* korábbi **szedett-vett* képződményből jött volna létre úgy, hogy az összetétel első tagja *de* szegmentumának hatására ez a második tagban is megjelent (így pl. SIMONYI 1880–1881: 242, 1900: 486), szerintem ui. arról van szó, hogy az általam instabil tövűnek nevezett igék tőalternánsai körében *d*-s változattal is számolnunk kell (l. HONTI 1985b: 61–63, 2013b: 217–220). Megjegyzendő, hogy SIMONYI eleinte még meglehetősen óvatossággal adta elő ezt a feltevését: „*szédi-védi*, *szédett-védett* e h. *szedi-veszi szedett-vett*; a második rész úgy látszik az elsőnek analógiájára alakult így” (SIMONYI 1880–1881: 242).

’н е ж н ы й голос’ (BEZNOŠIKOVA 2000: 738). A kellemes íz és szag (illat) érzete asszociálódik (vö. MÉSZÖLY 1956a: 352, 1956b: 138–239), tehát könnyen kialakulhatott ennek révén a ’finom, ízletes, édes, kellemes, gyöngéd, zsenge’ jelentés, így a kihalt, ’gabona’ jelentésű főnévből létrejöhetett az *-s* képzővel az *édes* melléknév.

Ami e kihalt szavunk olvasatát illeti, az etimológia felfedezője, FOKOS a magánhangzó minőségét illetően nem nyilvánított véleményt, de sorain (FOKOS 1922: 70–72) morfondírozva nekem úgy tűnik, hogy ő *é*-vel számolhatott. E szó hangalakja eleddig bizonytalanak számított az etimológiai szakirodalom szerint: *ed* (STEINITZ 1944/1964: 41); „Az *ed* olvasata: *ed* vagy *éd*” (MSzFE. 1: 137); „A [...] szó hangalakja *éd* vagy *əd* lehetett” (TESz. 1: 706b); ?*ĕd*, ?*éd* (UEW. 1: 496); „Schwierigkeiten ist, daß der anl Vokal im Ung ein *ē* od evtl *é* gewesen sein dürfte” (EWUng. 1: 293b). Az *édes* derivátum alapszava azonban csak *éd* lehetett, és ez eldönti az olvasatot. Az *éd* a nyelvújítás során föltámadt halottaiból (NyÚSz. 1: 52), ami állítólag Kazinczy Ferencnek köszönhető, erről VOLF GYÖRGY eképpen nyilatkozott: „Hogy szófaragóink »puszta gyök töül bevése által« mily borzasztó barbárságokat követtek el [...] számos példa mutatja. Persze gyöknek itt azt az értelmetlen hangcsoportot kell tekintenünk, mely a valóságos vagy csak képzelt képzők elhagyása után még megmarad. Ilyenek: *éd* (ebből: édes), *telj* (teljes) *zöm* (zömök)”¹² (VOLF 1874: 109; még vö. FISCHER 1875: 455).

4. Összegzés. A kutatók többsége által feltett $z > d$ változás nyilvánvalóan nem képtelenség, én csak azért vetem el, mert a MIKOLA (és E. ABAFFY) által javasolt és általam némiképp módosított $*-t- > *-δ- \approx *-z-$ megoldás fonetikailag egyszerűbb és indokoltabb.

Feltűnő, hogy az U/FU alapnyelvi $(*-mt- > *-nt- > > m. -d(-)$ változássort elszenvedett ősi szavaink közt nincsen egy olyan sem, amelyben a MIKOLA által föltett $*t > d > z$ változássor következtében *-z-* mássalhangzót találunk. Ennek két oka lehet: – 1. az U/FU $*-nt- > > m. -d(-)$ hangváltozásnak korábban kellett lezajlania, mint az U/FU/Ug $*-t- > ősm. *-δ- \approx *-z- > m. -d(-) \sim -z(-)$ fejlődésnek; – 2. az alapnyelvi intervokális rövid zöngétlen orális zárhangok közvetlenül lettek zöngés réshanggá, tehát $*-p- > *-w-$, $*-t- > *-δ-$, $*-k- > *-γ-$, vagyis pl. az alapnyelvi $*-nt- > -d(-)$ ¹³ és a $*-t- > *-δ- (\approx *-z-) > -d(-) (\sim -z(-))$ hangváltozások kronológiai és hangtörténeti okból nem találkozhattak. Persze az is lehetséges, hogy a $*-t- > *-δ- > -d(-)$ változás csak az ősmagyarág kisebb részének nyelvében történt meg, majd – egy más összefüggésben megfogalmazott vélekedés szerint – „később ezek a nyelvjárárok beolvadtak az uralkodó nyelvváltozatokba, de belőlük néhány alak túlélte a nyelvjárás pusztulását” (BÁRCZI 1967: 103).

Az itt előadott U/FU/Ug $*-t- > ősm. *-δ- \approx *-z- > m. -d(-) \sim -z(-)$ magyarázat kétségtelenül helyesnek látszik, és legerősebb bizonyítéka az *ez ~ ide*, az *az ~ oda* és a (*víz >*) *vizes ~ vides (vedel)* szó párok léte.

¹² Persze e „barbárságok” egy része gyökeret vert, egyebek közt a *telj* és a *zöm* is.

¹³ Pl. FU/?U **kunta* ’Geschlecht, Sippe, Gemeinschaft’ (UEW. 1: 206) > Ug **k̥onts* > > m. *had*.

Az előzőkben talán meglehetősen bonyolult, szövevényes hangváltozási feltevéseket adtam elő, de ez a tény aligha gyengítheti magyarázatomat: – 1. három esetben etimológiailag kétségtelenül összetartozó lexémákról szóltam (*bűz ~ bűdös; víz, vizes ~ vides, vedel; ez ~ ide, az ~ oda*); – 2. egy esetben (*izes ~ édes*) pedig etimológiailag nyilvánvalóan egymástól független szavakról van szó, és ezek hangtörténeti viszonyainak természetsszerűleg paluzibilis fonetikai-hangtörténeti hátterük van, amelyet remélhetőleg sikerült kiderítenem.

Kulcsszók: ősmagyar, iráni, kontaktus, etimológia, hangváltozás, szemantika.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1994. Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonéma-rendszerünkről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN – E. ABAFFY ERZSÉBET – B. LÖRINCZY ÉVA szerk., *Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 9–20.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- ÁKE. = MUNKÁCSI BERNÁT, *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1901.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. 2., bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 95–180.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BEKE ÖDÖN 1911. Így, úgy, hogy. *Magyar Nyelvőr* 40: 276–277.
- BEKE ÖDÖN 1920. Névmasi határozóink történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 49: 73–76, 115–118.
- BEKE ÖDÖN 1926. Ide és oda. *Magyar Nyelvőr* 55: 32.
- BEKE ÖDÖN 1929. Ung. innen, onnan, honnan. *Magyar Nyelvőr* 58: 95.
- BEKE ÖDÖN 1935. A főz ige eredete. *Magyar Nyelvőr* 64: 81.
- BEKE ÖDÖN 1944–1950. Így, úgy, hogy. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 304–308.
- BEKE ÖDÖN 1950. Ung. innen, onnan, honnan. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 98: 13–25.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar szókészlet eredete. In: BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 259–351.
- BERRÁR JOLÁN 1967. A szófajok története. In: BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 193–212.
- BEZNOŠIKOVA, L. M. szerk. [БЕЗНОСИКОВА, Л. М. отв. ред.] 2000. *Коми-русский словарь*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.

- BYBEE, JOAN 2002. Word frequency and context of use in the lexical diffusion of phonetically conditioned sound change. *Language Variation and Change* 14: 261–290.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest. 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993–1995. + Register. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1997.
- FISCHER IGNÁC 1875. Kazinczy újításai. *Magyar Nyelvőr* 4: 453–456.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988.
- FOKOS DÁVID 1922. Ed (A gabonának régi magyar neve). *Magyar Nyelvőr* 51: 67–74.
- FOKOS-FUCHS, D. R. 1959. *Syrjänisches Wörterbuch* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1985a. Ösmagyar hangtörténeti talányok. *Magyar Nyelv* 81: 140–155.
- HONTI LÁSZLÓ 1985b. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.
- HONTI LÁSZLÓ 2013a. Comments on Uralic Phonology. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 1–68.
- HONTI LÁSZLÓ 2013b. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. In: FÓRIS ÁGOTA szerk., *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 201–254.
- HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati őtörök szókészleti kapcsolatairól*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HORPÁCSI ILLÉS 1952. Évad. Finngor *-t ~ magyar -d megfelelés. Tüled – hozzád. *Magyar Nyelv* 48: 154–160.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- JUHÁSZ JENŐ 1943. Íz, édes. *Magyar Nyelv* 39: 65–67.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KASSAI ILONA 1980. A magyar affrikátákról időtartamuk alapján. *Magyar Nyelvőr* 104: 232–245.
- KËSK¹. = LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.], *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва. 1970.
- KËSK². = LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.], *Краткий этимологический словарь коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар. 1990.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: BENKŐ 1991: 284–318.
- LAKÓ GYÖRGY 1951a. A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokonnnyelvi megfelelői. *Nyelvtudományi Közlemények* 53: 14–23.
- LAKÓ GYÖRGY 1951b. Emploi du prosecutif et du transitif dans les langues permiennes, l'origine de leurs désinences casuelles. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1: 346–371.
- LAKÓ GYÖRGY szerk. 1967. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE. 1.

- LAKÓ GYÖRGY szerk. 1971. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. kötet. H–M.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE. 2.
- LAKÓ GYÖRGY szerk. 1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE. 3.
- B. LÖRINCZY ÉVA szerk. 1979. *Új magyar tájszótár. Első kötet. A–D.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz. 1.
- B. LÖRINCZY ÉVA szerk. 1988. *Új magyar tájszótár. Második kötet. E–J.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz. 2.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1970. *Краткий этимологический словарь коми языка.* Наука, Москва. = KĚSK¹.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1990. *Краткий этимологический словарь коми языка.* Коми книжное издательство, Сыктывкар. = KĚSK².
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. A határozószók. In: TNYt. I, 401–432.
- D. MÁTAI MÁRIA 1992. A határozószók. In: TNYt. II/1: 570–661.
- MÉSZÖLY GEDEON 1915. Az óta névutó eredete. *Magyar Nyelv* 11: 193–200.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956a. A bűz szó eredete és hangtani tanulságai (Mutatvány az „Ómagyar Szövegek”-ből). In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 351–355.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956b. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- MIKOLA TIBOR 1965. A szóhasadás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 61: 35–40.
- MMSz. = *A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/1. A–K.* Szerk. PÉNTÉK JÁNOS. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 2016.
- MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI 1976. *Magyar nyelvemlékek.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- MOÓR ELEMÉR 1946. A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai (Adalékok az ősmagyar nép és nyelv kialakulásának kérdéséhez). *Magyar Nyelvőr* 70: 121–128.
- MOÓR ELEMÉR 1952. Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2: 1–96.
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. + *Mutató.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1981.
- MTSz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest. 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1895. A magyar magánhangzók történetéhez. II. Rövid magánhangzók. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 257–287.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1897. A finn–magyar d ~ l és d ~ z hangmegfelelésekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 129–165.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1904. Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatz. *Keleti Szemle* 5: 305–329.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF. *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1873–1881.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével.* Hornyánszky Viktor, Budapest. 1902–1908.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legregibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest. 1890–1893.

- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz* Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest. 1902–1906.
- ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv*. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.
- PAPP ISTVÁN 1971. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- REUTER CAMILLO 1974. A z > d változás egy érdekes esete. *Magyar Nyelv* 70: 462–463.
- SIMONYI ZSIGMOND 1880–1881. A magyar gyakorító és mozzanatos igék képzése. *Nyelvtudományi Közlemények* 6: 237–269.
- SIMONYI ZSIGMOND 1900. Elvonás. *Magyar Nyelvőr* 29: 481–490.
- SKÖLD, HANNES 1925. *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*. Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1. Bd. 20. Nr. 4. Lunds Universitet, Lund–Leipzig.
- STEINITZ, WOLFGANG 1944. *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica: 2.
- STEINITZ, WOLFGANG 1964. *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. 2., mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Akademie-Verlag, Berlin.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár*. Nap Kiadó, Budapest. 1935–1936/2004.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1993. *Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 197. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- TMNyt. = BALASSA JÓZSEF – SIMONYI ZSIGMOND, *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1895.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1991–1995.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. [1–8. füzet.] + *Register*. Hrsg. RÉDEI KÁROLY. Harrassowitz, Wiesbaden – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986–1991.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.
- UOTILA, T. E. 1933. *Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 65. Uotila, T. E.; Universitát Helsinki, Helsinki.
- VOLF GYÖRGY 1874. „Az újítás helyes módjai”. *Magyar Nyelvőr* 3: 101–113.

Puzzles in Proto-Hungarian phonology 2:

PU/PFU/PUg *-t- > PHu *-δ- ʒ *z > Hu -d(-) ~ -z(-)

The Hungarian lexicon exhibits four sets of lexemes in which researchers traditionally assume the unusual consonant alternation $z \sim d$ rather than the otherwise expected (non-alternating) z : *bűz* ‘stench’ ~ *büdös* ‘stinky’; *víz* ‘water’, *vizes* ‘watery’ ~ *vides* ‘id.’, *vedel* ‘swill’; *ez* ‘this’ / *az* ‘that’ ~ *ide* ‘to this place’ / *oda* ‘to that place’; *íz* ‘taste’, *ízes* ‘tasty’ ~ *édes* ‘sweet’. Of these, *bűz* ~ *büdös* go back to an Old Iranian loanword, and the source of the different Hungarian reflexes might be an alternation in the Iranian source languages ($d/\delta \sim z$). In the cases of *víz*, *vizes* ~ *vides*, *vedel*, and *ez* / *az* ~ *ide/oda*, a sound change PU/PFU/PUg *-t- > PHu *-δ- ʒ *-z- > Hu -d(-) ~ -z(-) that may have taken place in the language of part of the Ancient Hungarian population may have given rise to the present-day dual reflexes. Both of the adjectives *ízes* ~ *édes* are taken to be derivatives of (PU **ip3-š3* >) *íz* in the traditional etymological literature, taking *ízes* to be the regular form and *édes* to be the result of analogy based on the alternation $z \sim d$ seen in the other three groups of words. The present paper argues that *édes* goes back to a now extinct Hungarian *ed*, *éd* ‘grain’ (< PFU **šānt3* ‘kind of cereal’) whose Zyrian reflex has assumed the meaning ‘tasty, pleasant’ in addition to ‘flour’; something similar may have happened in Hungarian, too. – The most compelling evidence supporting the explanation PU/PFU/PUg *-t- > PHu *-δ- ʒ *-z- > Hu -d(-) ~ -z(-) presented here is the existence of the groups *ez* ‘this’ / *az* ‘that’ ~ *ide* ‘to this place’ / *oda* ‘to that place’ and (*víz* ‘water’ >) *vizes* ~ *vides* ‘watery’, *vedel* ‘swill’.

Keywords: Proto-Hungarian, Iranian, contact, etymology, sound change, semantics.

HONTI LÁSZLÓ

Károli Gáspár Református Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

Achilles alkancellár Halicsban 1246-ban

Adalék a magyar *vice* szó történetéhez

1. *Vice* és *вицькыи*. A TESz. a *vice* szó első írásbeli megjelenését 1631-ből adatolja, és a 'helyettes(ítő)' főnévi jelentést ehhez az adathoz köti. A szócikk szerint ez a szó „Magyar fejlemény: jelentéstapadásos elvonással jött létre a *viceispán*, *vicehadnagy*, *viceszázados* típusú összetételek (l. *vice-* a.) alapján”. A kötőjellel ellátott *vice-* címszó alatt pedig a *vice-* előtagú összetett szavakról történik említés: 1470: *vicecsászár*, 1533: *viceplébános*, 1535: *vicebán*, 1540: *viceispán* stb. Ezek „jórészt lat. *vice-* előtagú szó szerkezetek részfordításaként, illetőleg ezek analógiájára keletkeztek” (TESz. 3: 1138; az EWUng.-ból a *vice* címszó hiányzik). E sorokból az következik, hogy a magyar *vice* szó nem a latin *viceimperator*, *vicecancellarius* stb. szavak előtagjának önállósodásából, hanem az összetett magyar szavak előtagjából keletkezett. Nem tudhatjuk, hogy a *vice* szó, amely ma már elavulófélben van, mióta volt használatban a magyar nyelvben. BARTAL ANTAL a magyarországi latinság szótárában (BARTAL 1901: 695–697) *vice-* előtaggal számos latin címszót (*vicebanus*, *vicecastellanus*, *icedominus*, *icegubernator*, *icevoyvoda* stb.) szerepeltet ugyan, de maga a *vice* szó nem fordul elő önálló címszóként.

Az alábbiakban azzal a kérdéssel szeretnék foglalkozni – inkább történeti, mint nyelvészeti szempontból –, hogy a főnévi *vice* szó vajon nem volt-e valaha használatos a magyar nyelvben a 17. századnál már jóval korábban. (Egyúttal megjegyzendő, hogy a német *Vize* szóra mint főnévre csak a 19. századtól van adatunk; DF. 6: 256, 258).

A kérdéssel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet HODINKA ANTAL 1916-ban napvilágot látott, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai című bilingvis könyvére, amelyben számunkra érdekes szövegrész található, mégpedig a tudós magyar fordításában. A kérdéses passzus a Halics-Volhíniai Évkönyvben (a továbbiakban: HVÉ.) az 1250. évnél olvasható, és Danilo (Dániel) Romanovič halicsi fejedelemnek a tatároknál tett látogatása utáni időkre vonatkozik. „Az esztendőben a magyar király elküldte hozzá [ti. Dánielhez – S. T.] a *vice*-jét, mondván: vedd el leányomat Leo fiad részére. Mert félt tőle, mivel ez már a tatároknál is volt és nagy győzelmet aratott Rostislaw és magyarjai felett. Dániel tanácskozáván fivérével, nem adott hitelt a király szavainak, mivel régen is ígérte leányát s megmásította a szavát. Ez időben Dániel és Vasilko elküldte Ciril metropolitát az orosz metropolia felállításának a kieszközlésére. Midőn a magyar király udvarában időzött, ez szavaival rávette, ajándékokat ígervén neki, hogy: barátságba hozlak a görögökkel, ha Dániel szövetséges viszonyba lép velem. Amaz pedig felelte: esküdjél meg, hogy nem másítod meg szavaidat s akkor én visszatérek s magammal hozom őt. Visszamenván, mondá Dánielnek: szabad akaratod van, vedd el leányát fiadnak feleségül. Vasilko pedig mondá neki: menj, ő keresztény. Dániel tehát Leo fia és a metropolita kíséretében a királyhoz ment Izvolinba s

elvette leányát fiának feleségül.” (HODINKA 1916: 431, 433; PSRL. 2²: 809). Itt Danilo fia, Lev (Leo) és IV. Béla leánya, Konstancia házasságáról van szó, amely egyben a két uralkodó közti béke- és szövetségekötést is jelentette.

HODINKA – akinek a könyve kevésbé ismert a HVÉ.-vel foglalkozó külföldi szakemberek számára – a magyar fordítást a HVÉ. 1908-as szövegkiadása alapján készítette, amely azóta többször megjelent reprintben, és amelyet gyakorlatilag ma is használnak a szakirodalomban. A magyar *vice* szó HODINKA fordításában annak az óorosz (rusz) szónak magyar megfeleltetése, amely a szóban forgó frázisban (*пришла король Оугорьскыи вицькаго; вицькаго* a Chlevnikov-kódexben) a *вицькыи* genetivusi alakjában, *вицькаго*-ban bukkan fel. Pontosabban szólva a birtokos személyjelet (-je) hozzáadta a birtokot jelölő szóhoz, ahogy fent látható, tehát HODINKA fordításában a királynak a vicéjéről van szó. A fordításhoz a tudós külön nem fűzött magyarázatot, és a *vice* szónak bizonyára ’helyettes’ jelentést tulajdonított régies árnyalattal fűszerezve. Ma már azonban nem tudhatjuk, hogy HODINKA a szóban forgó két – óorosz és magyar – szó között látott-e valamiféle etimológiai összefüggést, vagy csupán a szövegkörnyezetből úgy ítélte-e meg, hogy a *vice* szó jól illeszkedik bele. IZMAIL SREZNEVSKIJ (1893–1912. 1: 266) posztumusz óorosz szótárában, amelynek legutolsó része néhány évvel korábban látott napvilágot HODINKA munkájánál, a kérdéses szót ugyan felvette címszóként, de ehhez kérdőjelet téve nem adta meg annak jelentését. A magyar tudósnak így nehéz feladattal kellett szembesülnie, noha tagadhatatlan, hogy a magyar szlavisták is hozzájárulhatnak a HVÉ. magyar vonatkozású részeinek megvilágításához. Az utóbbi évtizedekben két nagyszabású óorosz szótár is megjelent, de az egyik csak a kérdéses szó előfordulásának szöveghelyét közli (SRJ. 2: 195), a másik pedig emellett jelzi, hogy a szót melléknévnek tartja, és ennek – kérdőjellel – főnévi szerepet tulajdonít, s szintén nem adja meg a jelentését (SDRJ. 1: 438).

Röviden nézzük meg, hogy a HVÉ. fordítói és kommentátorai hogyan kezelték és értelmezték a kérdéses szót. A HVÉ. 1843-as első kiadásában a kérdéses szót a lengyel *witeczny, witeż* szóval hozták kapcsolatba (PSRL. 2¹: 185). Azóta több fordítás és kommentár is megjelent. Az orosz (*вестник*; LICHACĚV 1997: 257), valamint az ukrán (*вісник*; MACHNOVEC’ 1989: 406) fordításban ’hírnök’ jelentésű szóval ültették át a kérdéses szót. GEORGE A. PERFECKY (1973: 59) angol fordításában a *courtier* szót használja kérdőjel kíséretében, JITKA KOMENDOVÁ (2010: 84) pedig a cseh fordításból kihagyja a kérdéses szót. MYKOLA KOTLIAR (2002: 262, 2005: 276), aki a HVÉ. Chlevnikov-kódexen alapuló szövegkiadását gondozta, kétségét fejezte ki a fent említett 1843-as értelmezéssel kapcsolatban, és annyit jegyzett meg, hogy talán egy magyar udvari emberrel van dolgunk. Ezekből minden bizonnyal az következik, hogy a kutatók hiába hívták segítségül az óorosz szótárakat, és leginkább a szövegkörnyezetből kényszerültek kitalálni a szó megfelelő jelentését.

2. Вицькыи és Witk/Wytk. A HVÉ. fent idézett híradásával kapcsolatban egy korábbi írásomban (SENGA 1987: 590–594) arra a következtetésre jutottam, hogy a házasságkötés Lev és Konstancia között 1246 szeptemberében történt Zó-

lyomban.¹ Ugyanakkor lábjegyzetben hivatkoztam HODINKA *vice*-féle fordítására is, ami felkelthette néhány külföldi szakember figyelmét. Újabban ugyanis ezzel kapcsolatban PAVOL MALINIAK tanulmányában közli a HVÉ. kérdéses részének szlovák fordítását, mégpedig a következőképpen: „a magyar király vický-ja megjött (*přišel vický uhorského kráľa*)”. A szlovákul köznévként nem létező *vický* szóval kapcsolatban megjegyzi, hogy itt a magyar uralkodó helyetteséről van szó, és a *вицѣкыи* szó talán ’a király követe, képviselője’ jelentéssel bír (MALINIAK 2008: 129, 13. jegyz.; MALINIAK 2016: 109, 317. jegyz.; vö. MAJOROV 2012: 75, 47. jegyz.). ALEKSANDR MAJOROV pedig újabb tanulmányában futólagosan hozzáfűzi, hogy a kérdéses szó valószínűleg *vicecancellarius*-ra vagy *vicecomes*-ra utal (MAJOROV 2016: 48).

DARIUSZ DĄBROWSKI (2012: 269, 699. jegyz.) más lehetőségre mutatott rá, miszerint a *вицѣкыи* szó az orosz másoló általi eltorzítása lehet a *Witk* (*Wit’ka* genitivusban) névnek, melynek viselője küldetésben járt Ruszban, IV. Béla 1246-ban, mégpedig valamikor október 13-a után kelt oklevele tanúsága szerint (CDES. 2: 157, 227. sz.). Ludány nb. Szoboszló (Sabaslav) fia Wytkről (*Wytk comes, filius Zabazlai de genere Ludan*) van szó, akinek a király a nyitrai várbirtok egy részét adta (LUKAČKA 1990: 6, 10; Gy. 4: 368, 420–421). MYROSLAV VOLOŠČUK (2014: 349–357) is hasonlóképpen ugyan, de határozottabban vélekedik, és megpróbálja rekonstruálni Wytk életpályájának halicsi vonatkozásait; még több oklevelet idézvé, például IV. Béla 1253-es oklevelét is, miszerint a király Witknek Szepességben lévő birtokot adományozott Danilo Romanovič fia, Lev kérésére (CDES. 2: 299, 428. sz.; RA. 1: 309, 995. sz.). Itt Witk apjaként Muntahas (*patris Witk dicti Muntahas*) szerepel (erről a Witkről I. LABANC 2013: 115–117; vö. KARÁCSONYI 2004: 814–815;

¹ Bár a datálásom egyes külföldi kutatóknál hivatkozásra (KOTLIAR 2002: 262, 2005: 276; NAGIRNYI 2011: 235) vagy elfogadásra (HARDI 2002: 183) talált, az ezzel kapcsolatos érvelésem részletei – amit itt nem ismétel meg – nehezen jutottak a külföldi szakemberek tudomására addig, míg ezeket PAVOL MALINIAK (2008: 128–133) szlovák nyelvű tanulmányában gyakorlatilag meg nem ismételte azzal a különbséggel, hogy az időpontot közel egy évvel későbbre, 1247 augusztusára helyezte, figyelembe véve az igénybe vett időt Danilo kezdeti tétovázására, az elhúzódo tárgyalásokra, Kirill utazásaira és a szükséges előkészítések tekintetével. KOSZTOLNYIK (1996: 203–204) szokatlan eljárása kivételként kezelendő ebben a vonatkozásban. FONT (2005: 249–250, 263, vö. 114, 2016: 102), akinek datálására MALINIAK támaszkodik, a házasság időpontját egyszer 1247 augusztusára teszi – valójában argumentumok nélkül –, máskor pedig 1246-ra helyezi. MALINIAK újabb írásában (MALINIAK 2016: 107; I. még ROHÁČ 2016: 20) 1247 augusztusára vagy szeptemberére való datálását említi meg az írásomra is hivatkozva, mintha ez lenne véleményem (vö. még MAJOROV 2016: 47). Elutasítva mind ezeket a véleményeket MAJOROV meglehetősen nézetének adott hangot, az esemény időpontját az 1246 júniusában zajlott Lajta menti csatát megelőző időszakra helyezve (MAJOROV 2012: 65–67, 2016: 48), holott más munkáiban (pl. MAJOROV 2011: 422, 671), a tárgyalások kezdetét 1246-ra téve, a házasságkötés idejét 1251-re datálja. BARTNICKI (2005: 188, 37. jegyz.) a házasság idejét vitatott kérdésnek tartva megjegyzi, hogy leggyakrabban 1246-ra helyezik a szakirodalomban. Az utóbbi negyed évszázadban megjelent idevágó monográfiák közül izelítőül még néhányra utalok, amelyek eltérő megközelítéssel ugyan, de a házasságkötés idejét mind 1247-re teszik (HOLOVKO 2006: 334; VOJTOVYČ 2012: 34–36, 59; VOLOŠČUK 2014: 354). DARIUSZ DĄBROWSKI (2013: 116–117, 38. és 43. jegyz., vö. még 2012: 271–272) pedig – aki először vélhetőleg MALINIAK írásán keresztül ismerkedett meg az 1246 szeptemberére való datálásommal – ezt elfogadta, korábbi nézetét (DĄBROWSKI 2007: 53) kissé módosítva s pontosítva megerősítette más forrásadatok bevonásával.

FONT 1995: 175–177, 184; DĄBROWSKI 2012: 336, 885. jegyz.), így a név azonos-sága ellenére sem lehet ugyanaz a személy. (Mellesleg megjegyzem, hogy Witkkel kapcsolatban FONT [1995: 176–177.] inkább lengyel eredetre gondol, mintsem halicsira, de szerintem leginkább a Magyar Királyságon belül élő szláv ajkú személy jöhet számításba, vagyis a későbbi szlovák nyelvű lakosság felmenői közül való. A szlovák nyelvű szakirodalomban Wytk/Witk *Vitko/Vitko* néven jelenik meg.) Az előbbi Wytk Ruszba való követjárása különben is időrendi okoknál fogva aligha vonatkoztatható azon követségre, amelyet IV. Béla 1246-ban menesztett Danilo halicsi fejedelemhez. Felmerül olyan gyanú is, hogy a magyar király ennek a fontos ügynek a lebonyolításáért Halicsba küldött követség élére vajon megfelelőnek és alkalmasnak tartotta-e Wytket és Witket, akik közül egyik sem volt országos méltóságviselő vagy magas rangú egyházi személy. Az a nézet, miszerint az utóbbi Witk a zólyomi házasságkötéssel kapcsolatos ügyekben jeleskedett (VOJTOVYČ 2012: 168), kevésbé valószínű amiatt, hogy annak megjutalmazására hét év múlva került volna sor. Mindenesetre a *Wytk/Witk* névforma alakilag olyan messze van a *вицькый* (*вицького*) formától, hogy az utóbbi nem lehet az előbbi eltorzult alakja.

3. Nádorispán, kancellár és alkancellár. A magyar királyi oklevelekből, amelyek a Kijevi Ruszban szerzett katonai vagy diplomáciai érdemeikről tanúskodnak, egyértelműen kiviláglik, hogy a magyar királyok többször küldtek követséget Halicsba (FONT 2005: 109–110), bár ezek részletei legtöbbször ismeretlenek. Erre a HVÉ. híradásaiból is hasonlóképpen következtethetünk ugyan, de általában nem ugyanazokról a követjárásokról esik szó, ami azt is jelenti, hogy a két forráscsoport ritkán egészíti ki egymást egy-egy követjárásra vonatkozóan. A magyar királyi oklevelek tanúsága szerint – írja FONT MÁRTA (1995: 170–171) – míg a hadakozásban érdemeket szerzők között elsősorban az előkelő réteg képviselőit látjuk, addig a követjárás szolgálata Halicsban gyakrabban kisebb rangú személyek érdemének mutatkozik. Ez azonban a követjárás céljától is függhet. Mivel 1246-ban a két dinasztia egy-egy tagja közötti házasságkötés a tét, a magyar király a küldöttség élén nem küldhetett akárkit a halicsi fejedelemhez. A kérdéses passzus arra utal, hogy nem üzenetváltásról, szokásos követjárásról lehetett szó, hanem igen fontos diplomáciai feladatról, amiből az következik, hogy a *вицькый* szó mögött leginkább egy előkelő, a korabeli elithez tartozó személy lehetett, méghozzá literátus ember, aki mindenekelőtt a magasabb állású egyháziak köréből került ki (vö. FÜGEDI 1992: 47–48).

Talán nem haszontalan a HVÉ.-ben található, követküldéssel kapcsolatos kifejezések összehasonlítása. A *присла* (*прислати*) ige egy accusativusi vagy genitivusi formában lévő köznevet vagy személynevet kíván, így gyakran a *посоль/послы* szó (PSRL. 2°: 782, 808 stb.), ritkán pedig személynév szerepel mellette (1253: *Тевтивиль присла Ревбоу река*; PSRL. 2°: 818). Nem megy ritkaságszámba az, hogy ezek említése hiányzik. Például az 1252. évnél a *Присла король Оугорьскы к Данилоу* (PSRL. 2°: 813) passzus található, amelyből nem tudjuk meg, hogy a király kit (vagy mit) küldött Danilóhoz. Így a fordítók gyakran – zárójelben vagy anélkül – kiegészítően betesznek egy ’követ’ jelentésű szót (PERFECKY 1973: 61; MACHNOVEC 1989: 408; KOMENDOVÁ 2010: 87; vö. HODINKA 1916: 435; LICHÁČEV 1997: 261). Így különleges esetnek tűnne, ha a szóban forgó pasz-

szus nem tartozna egyik példához sem, és a kérdéses szó nem lenne valamiféle köznév vagy személynév.

A *вицѣкыи* és a magyar *vice* szó félig-meddig hasonló hangzása ahhoz a találgatáshoz vezet, hogy vajon a kettő kapcsolatban áll-e etimológiailag egymással. Ha a *вицѣкыи* szó jelentése 'helyettes' lenne, nem lenne nehéz arra gondolni, hogy nádorispánnal (nádorral) van dolgunk, tekintettel arra, hogy a nádori tisztséget viselőnek a királyt helyettesítő szerepe volt politikai ügyekben is ezekben az időkben. A HVÉ.-ben azonban arról történik említés, hogy a magyar király a *вицѣкыи*-t és nem a „*вицѣкыи*-jét” vagy – HODINKA fenti fordítása szerint – a „*vice*-jét” küldte el Danilóhoz. Elgondolkodtató az a jelenség, hogy *vice*- előtaggal több tisztség-név ismert a 13. századi Magyar Királyságból. Bár a magyar nyelvű gyakorlati, jogügyi írásbeliség még a 14. században is gyerekcipőben járt (ISTVÁNYI 1934: 12–13), abból, hogy a latin *comes palatinus* (vagy *palatinus comes*) titulus magyar megfelelője valószínűleg már az Árpád-korban létezett, mégpedig a *nádorispán* formájában (SZÖCS 2014: 13), arra is joggal következtethetnénk, hogy a nádorhelyettesre a *vicenádorispán*- vagy *vicenádor*-féle magyar nyelvű kifejezés is létezett. A nádorhelyettes latin megnevezése, amelynek első hiteles említése 1220-ból való, kezdetben alkalmoszerű és nem egységes. A 13. század közepétől fogva nagyjából kétféle nádorhelyettesi funkciót kell megkülönböztetni. Az egyik nádorhelyettesi funkciót a *vicepalatinus* (al nádor) látta el, akinek feladata „nem csak a nádor személyének helyettesítése volt, hanem az, hogy Pesten, később Budán székelve ellássa a pesti ispáni teendőket, illetve a régióban bíraskodjon”. A másik funkciót pedig a *viceiudex* (albíró) hivatala jelentette, aki „közvetlenül a nádor személyes munkatársa volt, többnyire a környezetében tartózkodott, és a nádor személyét helyettesítette”. (SZÖCS 2014: 56, 249. jegyz., 203).

Diplomáciai feladatok ellátására a *cancellarius* lehetett hivatottabb és alkalmasabb a 13. század első évtizedeiben. Nem kivételes az a jelenség, hogy a királyi kancellárság irányítója jár külföldi küldöttségekbe. Jó példa erre Tamás kancellár esete, aki 1209-ben első alkancellárként bukkan fel, és akit II. András 1214-ben kelt oklevele szerint elküldtek Bulgáriába, hogy elhozza Boril bolgár cár leányát, II. András fiának, Bélának a jegyesét. Az oklevél „Tamás fehervári prépost, a királyi udvar kancellárja kezéből” kelt (ÉRSZEGI 1975: 96–97). A vicekancellári vagy alkancellári állás pedig II. András idején született, aki a notariusok és kancellárok közé 1209-ben beékelte ezt a tisztséget, és amelynek majd IV. Béla idején nagyobb szerepe lett az oklevelek kiállítására terén, amivel együtt bekövetkezett a kancellár visszavonulása a kancellária közvetlen vezetésétől (FEJÉRPATAKY 1885: 36, 38; SZENTPÉTERY 1930: 85). IV. Béla alatt alkancellárok nem egyszer szerepelnek politikai ügyekben, fontos országos ügyek tárgyalásánál „a király megbízottaiként, annak jeléül, hogy állásuk sok elfoglaltsággal járó bizalmi állás” (SZENTPÉTERY 1930: 87). Tehát egyáltalán nem furcsa jelenség az, hogy a 13. század derekán nem a kancellár, hanem az alkancellár teljesíti a külföldi követjárások fontos feladatát a király megbízásából. Így a *вицѣкыи* is – Tamás kancellár feladatához hasonlóan – a HVÉ. híradásából ítélve azért utazhatott Halicsba, hogy kieszközölje a magyar király leányának a halicsi fejedelem fiával való összeházasítását. A két körülmény egybekapcsolása arra enged következtetni, hogy egy

alkancellár vezette azt a küldöttséget Halicsba, amelynek fő feladata a IV. Béla leánya és Danilo fia közötti házasság megvalósítása volt. Feltételezhető tehát, hogy a *вицъкыи*, akit 1246-ban IV. Béla fontos diplomáciai feladattal Halicsba küldött, a *vicecancellarius*-szal azonosítható. Ennek alapján feltételezhetjük azt, hogy a *vicecancellarius* és a *вицъкыи* között valamilyen összefüggés van.

4. Achilles alkancellár. Ismeretes, hogy az alkancellári tisztséget 1243 és 1250 között Hontpázmány nb. Pázmány fia, Achilles töltötte be, aki egyidejűleg fehérvári prépost is volt, majd 1251-ben pécsi püspök lett (ZSOLDOS 2011: 94, 110, 281), így következésképpen nagy a valószínűsége annak, hogy a *вицъкыи* nem más, mint Achilles alkancellár. Pályafutása hasonlóságot mutat Tamás kancelláréhoz, II. András idejéből, hiszen az utóbbi is kancellársága idején (1209–1217) veszprémi, szebeni és fehérvári prépost volt, majd egri püspök (1217–1224), azután pedig esztergomi érsek (1224) lett (ZSOLDOS 2011: 107, 353). Achilles életpályája jól illeszkedik abba a képbe, hogy a magyar király alkancellárokat küld külföldre, hogy diplomáciai szolgálatot teljesítsenek. KOSZTA LÁSZLÓ tanulmányában, aki a magyar történetírásban először írt részletesen Achilles pécsi püspök életpályájáról, természetesen nem szól Achilles halicsi követjárásáról. Megjegyzi, hogy IV. Béla 1251-ben a kilenc éve hivatalban lévő Achillest – aki 1243 ősze elején foglalta el a fehérvári prépostságot és vette át elődjétől az alkancellári tisztséget – püspöki ranggal jutalmazta. És a király „elismerően emlékszik meg a királyi szolgálatban eltöltött idejéről” 1251. július 23-án kelt oklevelében, amelyből – teszi hozzá KOSZTA – érződik, hogy a király személyesen ismerte és nagyra becsülte Achillest (KOSZTA 2007: 173, 179; SZENTPÉTERY 1930: 87).

Bár a magyar királyi oklevelek csak ritkán örökítik meg a követküldésekről szóló információkat időponthoz kötve, egy oklevélben a HVE. fentebb idézett szövegrészében szereplő magyar követségre vonatkoztatható sorok megtalálhatók. IV. Béla 1244. április 22-én kelt okleveléből, amelyet egyes kutatók hamisnak vélnek (RA. 1: 228, 763. sz.), arról értesülünk, hogy Obichk fia Miklós (*Nicolaus, filius Obichk de Zyud*) azután járt Danilo halicsi fejedelemnél, miután az hazájába visszatért a tatárok fejénél tett látogatásáról. Még arról is szó esik benne, hogy Miklós a halicsi fejedelemtől ígéretet nyert, hogy a tatárok állapotáról hivatalos oklevélben be fog számolni (CDES. 2: 101–102, 150. sz.; *Zyud* nem Szúddal [szlk. Súdovce; vö. CDES. 2: 101], hanem Szüggyl [Gy. 4: 303–304; 3: 213–214] azonosítandó. Miklósról és rokonairól I. KARÁCSONYI 2004: 652–654; FONT 1995: 174–175, 184). Ezen oklevél – amelynek az idevágó tartalma bizonyára hitelt érdemel, keltezése viszont nem² – „Achilles magiszter, fehérvári prépost és udvarunk alkancellárja” kezéből kelt.

² PAULER (2: 520–521, 147. jegyz.; 523, 164. jegyz.) az oklevelet hitelesnek vélte, csak keltét 1246-ra korrigálta. Arra való tekintettel, hogy az oklevél szerint a király uralkodásának 20. évében, vagyis 1254-ben kelt, LEDERER (1961: 192, 22. jegyz.; vö. FONT 2005: 113–114) az oklevél keletkezését 1254-re tette, ami kevésbé valószínű, hiszen ekkor Achilles nem volt már alkancellár. Vélhetőleg valamikor 1247 és 1250 között kelt az oklevél, amelyben Miklósnak a magyarországi tatárjárás idején és ezután szerzett érdemeiről esik szó. Újabban MAJOROV (2013: 56–58, 70–71), valóban 1244-ben kelt hiteles oklevélnek tartva (l. még VOLOŠČUK 2008: 32–34) úgy véli, hogy Kijev közelében nem később, mint 1239 novemberében találkozott a tatárok vezérével Danilo halicsi fejedelem, akit nem sokkal ezután keresett fel Miklós.

Amikor Achilles alkancellár volt (1243–1250), Benedek kalocsai érsek töltötte be a kancellári tisztséget (ZSOLDOS 2011: 84, 108, 289). Achilles alkancellársága idejének első felében kelt oklevelei többször a kancellár kezéből kerültek ki ugyan, de a második felében kizárólag Achilles nevét írják a formulába. Benedek kancellár –írja tovább KOSZTA LÁSZLÓ – időként ténylegesen bekapcsolódott a kancelláriai munkába és annak irányításába. (KOSZTA 2007: 174, 83–84. jegyz.; vö. FEJÉRPATAKY 1885: 40.) Nem maradt ránk 1246-ból olyan oklevél, amely jelzi, hogy kinek (kancellárnak vagy alkancellárnak) kezéből kelt, 1247-ből pedig egy nevezetes királyi oklevélben mind a két személy felbukkan. Az oklevél – amely a király adományozásáról szól a johannita rendnek – „Benedek kalocsai érsek és udvarunk kancellárja” kezéből kelt ugyan, de az ezt megelőző sorokból kitűnik, hogy „szeretett és hűséges magiszterünk, Achilles fehérvári prépost és udvarunk alkancellárja” iktatta be Rembaldust, a johanniták preceptorát (rendfőnökét) az adományozott javak birtokába (DRH. 24, 10. sz.; RA. 1: 257, 853. sz.). Ebben nincs semmi különös, hiszen „a magasabb státusú egyéneket magasabb egyházi funkciót betöltők vagy országos méltóságviselők vezették be birtokaiba” (FÜGEDI 1992: 46). Mégis gyanítható, hogy 1246 tájától – amely átmeneti időszak lehet az alkancellári tisztség feladatkörére nézve – gyakorlatilag Achilles irányította az oklevéladást, és Benedek kancellár, aki magas egyházi méltóságából adódó elfoglaltságai miatt vélhetően az oklevéladás ügyeivel és a kancellária irányításával alig foglalkozhatott, csak névlegesen szerepelt a *datum per manus* keltezési formulában.

Összevetve a HVÉ. fentebb említett tudósítását, valamint az Obichk fia Miklós érdemeiről szóló okleveles híradást úgy tűnik, hogy a IV. Béla és Danilo közötti ellenséges viszonyok – amelyeket az 1245. augusztusi Jarosław (ukr. Ярослав) alatti csata jellemez – enyhültek 1246 közepén, és ekkor a tatárok elleni közös fellépések is napirendre kerülhettek köztük. Egy korábbi írásomban nem tartottam kizártnak, hogy a *вицькый* azonos ezen Miklóssal. Az eddig előadottak fényében azonban valószínűbbnek tartom most már, hogy Obichk fia Miklós 1246-ban, miután a halicsi fejedelem hazatért a tatároktól, Achilles alkancellárral (a *вицькый*-vel) együtt utazott Halicsba Danilóhoz. És ha a halicsi fejedelem 1246 májusa körül tért haza a tatároktól, IV. Béla szintén ekkortájtban menesztette ezen követségét Halicsba (SENGA 1987: 590), élén Achilles vicekancellárral. A HVÉ. és a királyi oklevél híradásai jól kiegészítik egymást, noha nincs kizárva, hogy IV. Béla két külön küldöttséget indított Halicsba 1246 derekán egymás után, az egyik az alkancelláré, a másik pedig Miklósé volt. Az Achilles alkancellár vezette követség célja bizonyára kettős volt: egyrészt a dinasztikus rokoni kapcsolatok kiépítése, másrészt pedig friss és megbízható információk szerzése a tatárok viselt dolgairól, így ezáltal tulajdonképpen a királyság védelmi képességének vagy ütőképességének megerősítése.

5. Kirill kancellár és a HVÉ. Amennyiben a *вицькый* szó a magyar *vice* hatására keletkezett, megválaszolandó, hogy ez a későbbi kutatóknak fejtörést okozó rejtélyes szó hogyan került be a HVÉ. szókészletébe. A fentebb hivatkozott óorosz szótárakban sem a *вице*, sem pedig a *вице*- előtaggal ellátott szavak nem szerepelnek címszóként, és az utóbbiak (*вице-адмирал*, *вице-канцлер* stb.) is csak

I. Péter orosz cár idejétől lettek használatosak holland vagy német közvetítéssel (ESRJ. 1: 324). Az óukrán szótár szerint 1404-ből ismert a *вицаишань* névalak (SSUM.1: 177), a szlovák *viceispán* szóra pedig 1483-ból van adatunk (HSSJ. 6: 356), de ezek nyilvánvalóan a magyar *viceispán* szóval hozhatók kapcsolatba. Magától értetődő, hogy nem voltak használatosak a latin eredetű *вице-* előtaggal rendelkező tisztségnevek a Halicsi Fejedelemségben, ahol a *cancellarius* tisztség-névnek a *печатникъ* felelt meg.

Nem fér sok kétség ahhoz, hogy Kirill metropolita azonos azzal a Kirillel, aki a HVÉ.-ben az 1241. évnél Danilo halicsi fejedelem *печатникъ*-jaként bukkan fel (PSRL. 2: 791–792; I. JUSUPOVIĆ 2013: 313–316). A *pečatnik* (pecsétőr) – mely tisztség ismeretlen más Rusz-beli fejedelemségeknél – fejedelmi pecsétet őriz, ezt használja a fejedelmi dokumentumokban, valamint az iratot összeállítja vagy az összeállítását irányítja, ahogy a nyugat-európai kancellárok csinálják (KRYP’JAKEVYČ 1999: 163; I. még HALBACH 1985: 241–249; KOTLIAR 2008: 278; JUSUPOVIĆ 2013: 37–38). A Magyar Királyságban a kancellár őrizte az aranypecsét nyomóját, Achilles alkancellár pedig a király kettős pecsétjét gondozta, amelynek előlapját mindig magánál tartotta (KOSZTA 2007: 175; SZENTPÉTERY 1930: 87). Kirill metropolita vélhetően Halicsban – Danilo udvarában – már találkozott IV. Béla követével, Achilles alkancellárral, majd a magyar király udvarában és 1246 szeptemberében pedig Zólyomban is. Kirill, aki Danilo udvarában kancellárként működött, a magyar királyi kancellárság működése iránt bizonyára érdeklődést mutatott, és feltűnt neki, hogy annak irányítója gyakorlatilag nem kancellár, hanem vicekancellár volt. Ilyen körülmények között okunk van feltételezni, hogy Kirillnek – és a halicsi fejedelem kíséretének egyaránt – alkalma volt tudomást szerezni arról, hogy a király udvarában és környezetében ezekben az időkben a *vice* szó éppen Achilles alkancellár jelölésére szolgált az élőbeszédben.

Úgy vélem, hogy Kirill metropolitának köze van a *вицькын* szó létrejöttéhez, ami a HVÉ. keletkezése és szerzősége kérdésének bonyolult és vitatott problematikájával állhat összefüggésben. Ezzel kapcsolatban ALEKSANDR UŽANKOV, aki a korábbi kutatások eredményeit áttekintve, kritikai megjegyzéseket fűzve hozzájuk, úgy foglal állást, hogy a HVÉ. halicsi részét, Danilo Romanovič krónikáját (Летописец Даниила Галицкого) két szakaszra lehet osztani: az első szerkesztés az 1205–1247 eleje (az Ipat’jev-kódexben az 1201–1250. évek) közötti eseményeket foglalja magában, a második pedig az 1247 második fele és 1260 (az Ipat’jev-kódexben az 1251–1261. évek) közötti eseményeket. Felhívja a figyelmet arra, hogy az első redakcióban – amely most bennünket közelebből érdekel – az 1247 után lezajlott eseményekre nem található utalás (UŽANKOV 2009: 316, 324–325). Tudott dolog, hogy a HVÉ.-ben egy-egy adott időben lezajlott esemény leírásába csak később, illetve a jövőben tudható információ is beékelődik. Ezt UŽANKOV konkrét példákkal támasztja alá, amelyek közül több magyar vonatkozású is van. Annak oka, hogy UŽANKOV miért szerepelteti az első redakció végének időpontjául 1247 elejét és a második szerkesztés kezdetének időpontjául 1247 második felét, a következőkben rejlik. A Danilo Romanovič fia, Lev és IV. Béla leánya, Konstancia közti házasságkötés időpontját ugyanis – amely szerintem 1246 szeptemberére tehető – UŽANKOV 1247 elejére helyezi a szakirodalomra való hivatko-

zás nélkül (UŽANKOV 2009: 316; l. még JUSUPOVIĆ 2013: 28–29). Mivel ez az esemény a HVÉ.-ben az 1250. évnél időrendileg az utolsó, arra gondol, hogy az Évkönyv szerzője saját munkáját 1247-ben fejezte be. A következő évnél, 1251-nél is említés történik egy 1247-es eseményről, nevezetesen Konrad mazóviai fejedelem haláláról, amely 1247. augusztus 31-én következett be (JASIŃSKI 2001: 32–33). UŽANKOV szerint az 1251. évi híradás elején négy év (1247–1251) eseményei vannak összetömörítve, amiben retrospektív nézőpont érződik a leírt eseményekben, és az 1251. évnél leírtaktól kezdve kezdődik a második redakció, amely 1262 után készült (UŽANKOV 2009: 316–318). Ha helytálló az említett datálásom, UŽANKOV következtetése akképpen módosítandó, hogy a HVÉ. halicsi része első felének redakciója nem 1247-ben, hanem 1246-ban fejeződött be, mégpedig nem sokkal 1246 szeptembere után, és a második rész redakciója az 1247. évtől kezdődő eseményeket foglalta magában. Leszámítva az utólagos betoldásokat, elmondható tehát, hogy a HVÉ.-ben az 1250. évig (valójában 1246-ig) terjedő rész egyértelműen elkülöníthető az 1251. évtől (valójában 1247-től) kezdődő résztől, és a HVÉ. halicsi részén belül a határkö 1246 és 1247 közé helyezhető. Ami az első redakció szerzőjét illeti, UŽANKOV (2009: 354, 356) Kirill metropolitát nevezi meg, aki a korábbi kutatásokban is felmerült mint szerzőjelölt. Kirill Nikaiába való elindulásának időpontját illetően szintén bizonytalanság figyelhető meg a szakirodalomban, ami zavarossá teszi a kérdést (vö. az újabb szakirodalomból pl. HARDI 2002: 183, 43. jegyz.; BARTNICKI 2005: 126; HOLOVKO 2006: 334; NAGIRNYJ 2011: 235; MAJOROV 2011: 702; VOJTOVYČ 2012: 35–36). Le kell szögezmem, hogy Kirill kevéssel 1246 szeptembere után indult Nikaiába (l. még DĄBROWSKI 2013: 117), így bizonyos, hogy akkortájt tette le a tollat. Így érthetővé válik, hogy ettől kezdve közel egy évig (1246. szeptember – 1247. augusztus) gyakorlatilag nem történt bejegyzés a HVÉ.-be, míg a második redakció el nem kezdi az elbeszélést Konrad 1247 augusztusában bekövetkezett halála megemlékezésével. (Ezekkel a körülményekkel nehezen összehangolható az a nézet [vö. 1. jegyz.], miszerint a IV. Béla leánya és Danilo fia közti házasságkötés – amelynél Kirill is jelen volt – 1247 augusztusában vagy szeptemberében zajlott volna le.) Az, hogy Kirill volt a HVÉ. 1250-ig (valójában 1246-ig) terjedő részének összeállítója, azt jelenti, hogy a HVÉ. szóban forgó részében közölt események szemlélője és egyben egyik fő szereplője maga Kirill volt, így nem meglepő, hogy a vonatkozó leírások meglehetősen élénknek tűnnek.

6. Vicekancellár, vice és вицький. A *vicecancellarius* tisztségnév 1209 óta adatoltan létezett (CDÉS. 1: 120–123, 152–154. sz.; RA. 77–79, 241–243. sz.), és a 13. század közepén már megszokott elnevezés. Ahogy a *nádorispán* tisztségnév, úgy vélhetőleg a magyar nyelvű *vicekancellár* cím is – mely forma igen közel áll a latin alakhoz – használatban volt a 13. század derekán az *alkancellár*-ét megelőzően. Ekkor már a *vice* szó magyar főnévként kezdett gyökeret verni az élőbeszédben, esetleg anélkül, hogy ezzel egy konkrét méltóságnévre utalna. A TESz. (3: 1138) szerint a *vice* szónak – amelynek időrendileg az első jelentése ’helyettes(ítő)’ – a második jelentése pedig ’segéd-házfelügyelő’, amelyre a 19. század végétől van adatunk. Ebben az esetben biztosra vehető, hogy a német

Vizehausmeister mintájára keletkezett *viceházmester* szóból rövidült le a *vice* szó. Talán nem lenne meglepő, hogy IV. Béla udvarában és környezetében hasonló dolog történhetett, vagyis a vicekancellárt egyszerűen *vicének* is hívhatták. Bár az írásbeliséget a latin határozta meg, a szóbeliség pedig mindig is többnyelvű volt, mégis a magyar nyelvet beszélők voltak többségben (SOLYMOSI 2011: 483–484, 497). Az a körülmény is figyelembe veendő, hogy ezekben az időkben az ország lakossága szóbeli kultúrában élt, és a magyar királyok is, akik feltételezhetően nem tudtak latinul, főleg a szóbeliség eszköztárára támaszkodva kormányoztak (FÜGEDI 1992: 48). Kirill metropolitának, aki IV. Béla udvarában tartózkodott 1246-ban, alkalma lehetett hallani, hogy a *vice* szót önállóan, főnévként használják az élőbeszédben.

Az eddigi fejtegetéseim csak akkor nyerhetnének nagyobb valószínűséget, ha a *вицькийи* szó keletkezésének körülményeit nyelvészetileg is megfelelően tudnám alátámasztani, ami nyelvtudományi ismereteim hiányából adódóan merész vállalkozás lenne. Amennyiben nem feltételezem, hogy a *вицькийи* szó egy bizonyos név eltorzult alakja, vagy valami kiesett a szó előtt vagy utána stb., azaz nem számolok a szövegromlással, arra kell választ keresni, hogy a kérdéses szó milyen módon van összefüggésben a magyar *vice* főnévvel. Magam csupán igen egyszerű magyarázatot tudok adni a *vice* és a *вицькийи* közti alaki viszonyokról. A szláv nyelvekben a *-ce (-ice)* végződésű helynevek melléknevesítésénél megfigyelhető azon jelenség, hogy az *-e* magánhangzó kiesik, és ehhez hozzáadódik a *-k-* melléknévképző, ami nem megy ritkaságszámba. Például a lengyel városnév, *Katowice* szláv melléknévi formái: le. *katowicki*, ukr. *катовицькийий*, or. *катовицкиий*, szlk. *katovický*, valamint a szlovák *Košice* (> szlk. *košický* stb.) városnév melléknevei is hasonlóképpen viselkednek. A *вицькийи* névalakot is így képezhették a magyar főnévi *vice* szóból. Ha figyelmen kívül hagynánk a magyar szót, feltehetnénk azt a kérdést, hogy vajon a *вицькийи* milyen szónak lehet a melléknevesítése az óoroszban. Erre a **вице* szó lehet a válasz, noha ez nem adatolt a korabeli forrásokból. Mindenesetre akkor magyarázatra szorul, hogy a *вицькийи* miért van melléknévi formában, bár melléknevek gyakran főnevesülnek.

Ebben a vonatkozásban érdekes lehet, hogy a HVÉ.-ben többször találkozhatunk egy melléknévi formából főnevesült tisztségnévvel, a *дворьскыи*-vel (udvarmesterrel), amely nyilván a *дворь* főnévhez *-ск-* melléknévképző csatolásával jött létre. Az óorosz nyelv szótára szerint jelentése 'hivatali személy fejedelem, bojár stb. udvaránál' (SDRJ. 2: 449), ami bizonyára az 'udvarhoz tartozó' jelentésből fakad, ahogy a melléknévi *palatinus* eredetileg a 'palotához tartozó' jelentéssel bír. A *palatinus comes* (vagy *comes palatinus*) összetételben ugyanis – amely a bevett latin megnevezés volt a 12. században a nádorispánra – a *palatinus* a *comes* jelzője volt, és a század végétől kezdett lekopni a *comes* tag, és a 13. század elejétől önálló főnévként a *palatinus* (nádor) lett lassan használatos (SZÓCS 2014: 14–16). Ahogy a *palatinus* önálló főnév lett a *palatinus comes* kifejezésből, elvileg a *дворьскыи* is eredetileg egy főnév jelzőjeként elképzelhető lenne. Olyan nézet is kapott hangot a szakirodalomban, miszerint a Magyar Királyságban használt tisztviselei terminológia lemásolásával és lefordításával van dolgunk (HALBACH

1985: 232–235; JUSUPOVIĆ 2013: 38–43; vö. KOTLIJAR 2008: 263–271).³ Ami most közelebbről érdekel, az az, hogy a *дворьскыи* szóhoz mint főnévhez a szóképzés szempontjából hasonlóságot mutat a *вицькыи*, hiszen az utóbbi is a magyar *vice* főnévhez – az *-e* kiesésével – melléknévképző *-к-* (*-кыи*) hozzáadásával jött létre (vö. *palatium* > *palatinus*; *дворь* > *дворьскыи*; *вице* (*vice*) > *вицькыи*).

7. Záró gondolat. A *вицькыи* szó – ha az ehhez hasonló hangzású szláv személynévhez nincs köze – tisztavirág életűnek mondható, amely csak a HVÉ.-ben bukkan fel egyetlen egyszer, és keletkezése oly módon magyarázható meg, hogy ezt a szót a magyar *vice* főnév hatására hívták életre melléknévképzővel ellátva (*vic* + *-k-*) főnévként. Kirill metropolitának, aki maga is kancellár volt, bizonyára feltűnt, hogy nem a kancellár, hanem az alkancellár irányítja a magyar királyi kancelláriát. Az elmondottak fényében valószínűsíthető, hogy a *вицькыи* ritka és eddig megfejtethetlen szó tulajdonképpen a *vicecancellarius* lerövidült formája, amolyan informális, inkább a beszélt nyelvre jellemző megnevezése lehetett a vicecancellárnak, amelyet Kirill keltett életre a IV. Béla udvarában s környezetében használatos magyar *vice* szó alapján.

Összefoglalva utólagosan elmondható, hogy HODINKA ANTAL száz évvel ezelőtti *vice*-féle magyar fordítása szellemes és találó, de szerintem annyiban módosítandó, hogy a király nem a „vicé-jét”, azaz helyettesét, hanem – az eredeti alak meghagyásával – a *vic* 'kyi'-t küldte el Danilo halicsi fejedelemhez. Ehhez magyarázatul hozzáfűzhető, hogy ez a magyar *vice* szó alapján életre kelt szó. És arra a kérdésre, hogy ki is volt a *vic* 'kyi', az a válasz adható, hogy valószínűleg Achilles alkancellárról van szó.⁴

Kulcsszók: *vice*, *вицькыи*, *vicecancellarius*, Achilles alkancellár, Kirill metropolita, a magyar–halicsi kapcsolatok 1246-ban, a Halics-Volhíniai Évkönyv.

Hivatkozott irodalom

BARTAL, ANTONIUS 1901. *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. A magyarországi latinság szótára*. Teubner–Franklin, Lipsiae–Budapest. (Reprint: ÁKV, Budapest, 1983).

³ A *дворьскыи* és a *palatinus* tisztségviselő – főleg katonai vonatkozású – feladatkörének egybevetése érdekes ugyan, de annyi megjegyzendő, hogy a HVÉ.-ben Pot, aki 1211-ben a magyar hadsereget vezényelte Halicsba, nem *дворьскыи*-ként, hanem *великыи дворьскыи*-ként szerepel (PSRL. 2°: 724), és HODINKA (1916: 286, 317) 'legfőbb udvarnok'-nak fordította, tudva azt is, hogy Pot (Pat) nádorról (ZSOLDOS 2011: 17, 169, 343) van szó.

⁴ Nem sokkal a kézirat lezárása (2017. szeptembere) után megjelent a Chlevnikov-kódexen alapuló HVÉ. szövegkiadása, valamint lengyel fordítása: Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów). Wydali, wstępem i przypisami opatrzyli DARIUSZ DĄBROWSKI i ADRIAN JUSUPOVIĆ. (Pomniki Dziejowe Polski, Seria II. Tom 16.) Polska Akademia Umiejętności, Kraków. 2017; Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów. Tłumaczenie, wstęp i komentarze DARIUSZ DĄBROWSKI i ADRIAN JUSUPOVIĆ. Avalon, Kraków–Warszawa. 2017. Az utóbbi könyv (179. oldal, 911. jegyzet), amely az eddigi szakirodalomban a legbővebb kommentárt tartalmazza, a kérdéses passzust a következőképpen fordítja: „przysłał król węgierski *Witka jego*” (< Вицька его < вицькаго).

- BARTNICKI, MARIUSZ 2005. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. 1–2. Ed. RICHARD MARSINA. SAV.–Obzor, Bratislavae, 1971–1987.
- DĄBROWSKI, DARIUSZ 2007. Stosunki polityczne między królem Węgier Belą IV, niektórymi książętami polskimi i Romanowiczami w latach 1242–1250 (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych). In: ZBIGNIEW ZYGLEWSKI red., *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz. 45–63.
- DĄBROWSKI, DARIUSZ 2012. *Daniel Romanowicz. Król Rusi. (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Avalon, Kraków.
- DĄBROWSKI, DARIUSZ 2013. Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century. In: MARTIN HOMZA – JÁN LUKAČKA – NEVEN BUDAK eds., *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)*. PostScriptum, Bratislava–Zagreb. 110–119.
- DF. = *Deutsches Fremdwörterbuch*. Begonnen von HANS SCHULZ, fortgeführt von OTTO BASLER weitergeführt im Institut für deutsche Sprache. 1–7. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1974–1988.
- DRH. = *Documenta Romaniae historica: D. Relații între Țările Române Volumul I (1222–1456)*. Volum întocmit de ȘTEFAN PASCU [et al.]. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1977.
- ÉRSZEGI, GÉZA 1975. Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. *Bulgarian Historical Review* 3/2: 91–97.
- ESRJ. = МАКС ФАСМЕР, *Этимологический словарь русского языка 1–4*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. ТРУБАЧЕВА; под редакцией и с предисловием Б. А. ЛАРИНА. Изд. 2-е, стереотипное. Прогресс, Москва, 1986–1987.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1885. *A királyi kancellária az Árpádok korában*. M. T. Akadémia, Budapest. (Reprint: Históriaantik Könyvesház, Budapest, 2010).
- FONT MÁRTA 1995. Felvidéki kismemesek királyi szolgálatban. Adalékok 13–14. századi társadalomtörténetünkhöz. In: KOSZTA LÁSZLÓ szerk., *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 169–185.
- FONT MÁRTA 2005. *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- FONT, MARTA 2016. Даниил Романович «Галицкий» и Венгерское Королевство. In: JITKA KOMENDOVÁ SZERK., *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc. 91–105.
- FÜGEDI ERIK 1992. IV. Béla adományai és a szóbeliség. *Levéltári Közlemények* 63: 39–52.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarországi földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.

- HALBACH, UWE 1985. *Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert. Eine vergleichende Untersuchung zur politischen Lexikologie und Verfassungsgeschichte der alten Rus*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 23. Steiner, Stuttgart.
- HARDI, ĐURA 2002. *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године*. Филозофски факултет, Катедра за историју, Нови Сад.
- HOLOVKO, OLEKSANDR BORYSOVYČ 2006. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Стилос, Київ.
- HSSJ. = *Historický slovník slovenského jazyka* 1–7. Ved. red. MILAN MAJTÁN. Veda, Bratislava, 1991–2008.
- ISTVÁNYI GÉZA 1934. *A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi szemináriumának kiadványai* 1. Oklevél és címertani tan-szék, Budapest.
- JASIŃSKI, KAZIMIERZ 2001. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Biblioteka Genealogiczna 3. Wydawnictwo Historyczne, Wrocław–Poznań.
- JUSUPOVIĆ, ADRIAN 2013. *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205-1269)*. Avalon, Kraków.
- KARÁCSONYI JÁNOS 2004. *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. 2. utánnny. Nap Kiadó, Budapest.
- KOMENDOVÁ, JITKA 2010. *Haličsko-volyňský letopis*. Argo, Praha.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2007. Hont-Pázmány nembeli Achilles pécsi püspök (1205/1210–1252.). In: FEDELES TAMÁS – HORVÁTH ISTVÁN – KISS GERGELY szerk., *A pécsi egyház-megye vonzásában: Ünnepi tanulmányok Tímár György tiszteletére*. METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest. 163–190.
- KOSZTOLNYIK, ZOLTÁN J. 1996. *Hungary in the thirteenth century*. East European Monographs 439. Boulder, New York.
- KOTLIAR, MYKOLA FEDOROVYČ 2002. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. За ред. М.Ф. КОТЛЯРА. Наукова Думка, Київ.
- KOTLIAR, MYKOLA FEDOROVYČ 2008. Княжий двір Галича. In: М. Ф. КОТЛЯР – В. М. РИЧКА, *Княжий двір Південної Русі X-XIII ст.* Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Наукова думка, Київ.
- KOTLIAR, NIKOLAJ FĚDOROVICH 2005. *Галицько-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*. Под ред. Н. Ф. КОТЛЯРА. Алетея, СПб.
- KRYP'JAKEVYČ, IVAN 1999. *Галицько-Волинське князівство*. Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, Львів.
- LABANC, PETER 2013. *Vývoj šľachty na Spiši do začiatku 14. storočia*. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave – Spolok Slovákov v Poľsku, Trnava–Kraków.
- LEDERER, EMMA 1961. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие. In: А. А. ЗИМИН – В. Т. ПАШУТО ред., *Международные связи России до XVII в.: сборник статей*. Изд-во Академии Наук СССР, Москва. 181–202.
- LIŠAČEV, DMITRIJ SERGEEVIČ 1997. Галицко-Волынская летопись. Подготовка текста, перевод и комментарии О. П. Лихачевой. In: Д. С. ЛИХАЧЕВ и др. ред., *Библиотека литературы Древней Руси. Том 5. XIII век*. Наука, СПб. 184–357, 482–515.
- LUKAČKA, JÁN 1990. Majetky a postavenie Ludanickovcov na Slovensku do začiatku 14. storočia. *Historický časopis* 38: 3–14.

- MAJOROV, ALEKSANDR VJAČESLAVOVIČ 2011. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей конца XII – начала XIII вв.* Studiorum Slavicorum orbis, вып. 1. Дмитрий Буланин, СПб.
- MAJOROV, ALEKSANDR VJAČESLAVOVIČ 2012. «Король Руси» в битве на Лейте. *Русин* 3: 54–77.
- MAJOROV, ALEKSANDR VJAČESLAVOVIČ 2013. Даниил Галицкий и «принц Тартар» накануне нашествия Батыя на Южную Русь. *Русин* 1: 53–77.
- MAJOROV, ALEKSANDR VJAČESLAVOVIČ 2016. «Cum quodam rege Ruscie singulariter in prelio dimicans...»: был ли Даниил Галицкий участником битвы на Лейте? *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 4: 35–51.
- MACHNOVEC', LEONID 1989. *Літопис руський за інатським списком* переклав ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ. Дніпро, Київ.
- MALINIÁK, PAVOL 2008. K sobášnej politike Bela IV. Dynastická svadba vo Zvolene a jej reflexie v historiografii. *Historicky casopis* 56: 125–136.
- MALINJAK, PAVOL 2016. Свадьба в королевской крепости Зволэн: к вопросу о региональном взаимодействии в венгерско-галицких отношениях. In: JITKA KOMENDOVÁ szerk., *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc. 107–116.
- NAGRNYJ, WITALIJ 2011. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej 12. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* 1–2. Atheneum, Budapest (Reprint: ÁKV, Budapest, 1984, ÉRSZEGI GÉZA által összeállított Név- és tárgymutatóval).
- PERFECKY, GEORGE A. 1973. *The Galician–Volynian Chronicle. An Annotated Translation by George A. Perfecky*. W. Fink, München.
- PSRL. 2¹. = *Ипатьевская летопись*. (Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссиею т. 2). Типография Эдуарда Праца, СПб., 1843.
- PSRL. 2². = *Ипатьевская летопись*. (Полное собрание русских летописей т. 2). Языки русской культуры, Москва, 1998.
- RA. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. MTA, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1923–1987.
- RONÁČ, PETER 2016. Boj o babenberské dedičstvo a I. česko-uhorská vojna 1252–1254. *Vojenská história* 20/1: 18–42.
- SDRJ. = *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* 1–11 (свене - стягъ). Русский язык–Азбуковник, Москва, 1988–2016.
- SENGA TORU 1987. IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. *Századok* 121: 584–612.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2011. Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53: 479–501.
- SRJ. = *Словарь русского языка XI–XVII вв* 1–30 (томъ-уберечися). Наука–Нестор-История, Москва–СПб., 1975–2015.
- SREZNEVSKIJ, ISMAIL IVANOVICH 1893–1912. *Словарь древнерусского языка – Материалы для словаря древнерусского языка* 1–3. СПб. (Книга, Москва, 1989. Репринтное изд.)

- SSUM. = *Словник староукраїнської мови, XIV-XV ст.* 1–2. Інститут суспільних наук (Академія наук Української РСР). Наукова думка. Київ, 1977–1978.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Reprint: Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1995.)
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- UŽANKOV, ALEKSANDR NIKOLAEVIČ 2009. *Проблеми историографії і текстології древнерусських пам'яток XI–XIII століть*. Рукописні пам'ятники Древньої Русі, Москва.
- VOJTOVÝČ, LEONTIJ 2012. *Князь Лев Данилович*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- VOLOŠČUK, MYROSLAV 2008. Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. In: *Дрогощинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. ЛПК, Івано-Франківськ. 18–36.
- VOLOŠČUK, MYROSLAV 2014. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Лілея-НВ, Івано-Франківськ.
- ZSOLDOS ATTILA 2011. *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Vice Chancellor Achilles in Halych in 1246: Data on the history of Hungarian *vice* ‘deputy’

In its 1250 entry, the Galician-Volhynian Chronicle reports that the King of Hungary sent a *вицькийи* to Danilo, Prince of Halych (Galicia), with the intention of marrying his daughter off to Danilo's son. Antal Hodinka, who translated the part of text concerned in his bilingual book a century ago, interpreted *вицькийи* as the “vice” of the Hungarian king. The Hungarian word *vice* ‘deputy’ is getting obsolete today. Were it the king's deputy that was meant, it would refer to the Palatine, an official whose roles included standing in for the king in political matters in those days; but as far as diplomacy was concerned, chancellors and vice-chancellors were more entitled to serve those tasks. The present author thinks that some months prior to the marriage taking place in Zólyom (Slovakian: Zvolen) in September 1246, Béla IV may have sent Vice Chancellor Achilles to the Prince of Halych. Achilles also met with Metropolitan Cyril, both in Halych and later in Hungary. The Metropolitan, who was a chancellor of Danilo, and who compiled part of the Chronicle up to 1250 (actually, 1246), noticed that the royal chancery of Hungary was practically directed by the vice chancellor, rather than by the chancellor himself. It appears to be highly probable that it may have been Cyril who revived the word *вицькийи* on the basis of the noun *vice* being in use in Béla IV's court referring to Vice Chancellor Achilles in everyday parlance.

Keywords: *vice*, *вицькийи*, *vicecancellarius*, Vice Chancellor Achilles, Metropolitan Cyril, Hungarian–Galician relations in 1246, The Galician-Volhynian Chronicle.

SENGATORU
Budakeszi–Chita (Japan)

Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján

1. Bevezetés. Barkóczy Krisztina (1670–1724) 1687-ben lett gróf Károlyi Sándornak (1669–1743), Szatmár vármegye főispánjának, a Rákóczi-szabadságharc későbbi vezérének a felesége. Mivel életük jelentős része háborús időkre esett, s emiatt Károlyi az ország különböző pontjain hadakozott, éveken át főleg levelekben tartották a kapcsolatot egymással. KOVÁCS ÁGNES és FOGARASSY ZOLTÁN 2011-ben adta ki a Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz című kötetet, amely több mint egy évtized levelezését öleli fel 1698-tól 1711-ig. A 328 levélből kirajzolódik a Rákóczi-szabadságharc küzdelmeinek hátterében zajló mindennapi élet is. Barkóczy Krisztina anyai és háziasszonyi teendői mellett férje távollétében férfiként állt helyt a gazdaságban, s az előtte álló feladatokról szorgalmasan beszámolt Károlynak, kikérve tanácsát vagy beleegyezését.

Barkóczy Krisztina a család salánki (Ugocsa vm.) és gelénesi (Bereg vm.) birtokán nevelkedett, majd férjével a Károlyi család Szatmár vármegyei birtokaira, előbb Olcsvára, később Károlyba költöztek. Az 1698–1711 közötti zaklatott években Krisztina gyermekeivel együtt a fentiekén kívül hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott Csengerben (Szatmár vm.), Munkácson (Bereg vm.), Nagyszőlősen (Ugocsa vm.), (Nyír)Baktán, Kisvárdán és Szentmártonban (Szabolcs vm.). Mint az említett helynevek is elárulják, a levelek írója születési helye és családi birtokai révén elsősorban az északkeleti nyelvjárási régióhoz (vö. JUHÁSZ 2001: 292) kötődött, de Kassán, Radványban (Abaúj vm.), illetve a zempléni Újhelyben, Hernádnémetiben és (Tisza)Tardoson, sőt Egerben is megfordult.

Barkóczy Krisztina iskoláiról nincsenek adataink, de leveleiből kiderül, hogy művelt, olvasott asszony volt, hiszen rendszeresen rendelt magyar nyelvű könyveket, így az olvasásnak köszönhetően tisztában lehetett korának irodalmi nyelvével. Írásaiból azonban élénk tárulnak a régió nyelvjárási jellemzői is, akár a szavak hangalakjában, akár az alaktani elemekben vagy a szókinccsben és a szólásokban. Szövegei igen közel állnak a beszélt nyelvi stílushoz, hiszen saját, tágabb környezetéből, az északkeleti régióból nem mozdult ki, nem követte hivatali teendőit intéző urát Pozsonyba vagy Bécsbe. Így érthető, hogy leveleiben idegen hatás nem érezhető, mondanivalóját gazdag és választékos szókinccsel fejezi ki, helyi ízekkel, fordulatokkal és szólásokkal fűszerezi. A következőkben e levelek hangalaki jellemzőit vizsgáljuk meg.

Mivel a könnyebb olvashatóság érdekében a kötet összeállítói a mai helyesíráshoz igazították többek között az ékezethasználatot vagy a hasonulások és a mássalhangzó-összeolvadások írásmódját (vö. FOGARASSY–KOVÁCS 2011: 9), ezért a magánhangzók időtartamát és a mássalhangzók egymásra hatását (egy-két jelölt kivételtől eltekintve) nem vettük be a vizsgálat körébe.

2. Barkóczy Krisztina nyelvhasználatának hangtani jellemzői férjéhez írott levelei alapján

2.1. A magánhangzók jellemzői

2.1.1. Zárt–nyílt megfelelések. A magánhangzók zárt–nyílt viszonylatában a legszembevetőbb a zárt *í*-zés, amelynek az északkeleti nyelvjárási régió az egyik gócpontja lehetett, hiszen mint ABAFFY is megállapítja: a „16. század legerősebben *í*-ző szerzője a Szatmár megyei Szinyérváralján született Erdősi Sylvester János, aki az egész Újtestamentumot *í*-ző nyelvjárásban fordította le, és adta ki.[...]. A két Telegdynek Bihar–Szabolcs–Szatmárra lokalizálható nyelve ugyanilyen erősen *í*-ző” (ABAFFY 2003: 606). Az Ugocsában, Beregben, Szatmárban otthonos Barkóczy Krisztinánál – levelei tanúsága szerint – még a 17–18. század fordulóján is gyakori az *í*-zés szótőben, hangsúlyos szótagban: *ipítésbe* (1708/213)¹, *kínyes* (1710/323), *kísem* (1710/361), *kiszítem* (1711/406), *píntek* (1708/268), *pínz* (1698/13); valamint hangsúlytalan szótagban: *dicsíri* (1710/364), *edínyekbe* (1708/253), *erszínye* (1708/267), *igírkezet* (1705/64), *legínyek* (1705/72), *seríny* (1704/39), *szegíny* (1705/ 67); de ingadozást is tapasztalhatunk: *kíneső* 'higany' (1706/131) ~ *kéneső* (1711/402). Az *í*-zés a tulajdonnevekben – hely- és személynévekben – is megjelenik: *Berínybe* (1710/336), pater *Berínyit* (1706/149), *Jászberínybe* (1710/368), de közöttük gyakori az ingadozás, akár ugyanabban a levélben is: *Namínyival* ~ *Naményit* (1708/229).

Az *í*-zés alaktani elemeket is érint: az *-é* birtokjelben és a *-ként* határozóragban fordult elő az *í*: *magamít* (1710/359), „*egyenkint-kettenkint jű*” (1708/218), *máskint* (1705/63).

A Barkóczy család egykori lakóhelyének, a ma nyelvjárásszigetként emlegetett Salánknak a nyelvjárásáról szólva a környéktől különböző zárt *ë*-zése mellett a zárt *í*-zést emeli ki LIZANYEC PÉTER és HORVÁTH KATALIN (1982: 3), Olcsva 15. századi *í*-zésére pedig N. FODOR JÁNOS is utal (2008: 148).

A zártabb magánhangzók kedvelése megmutatkozik az *a ~ o* viszonylatában is. Az *o*-zás szótőben hangsúlyos szótagban: *fokadoz* (1705/64), *jovára* (1698/20), *Máramoros* (1704/39), *motring* (1706/127), *szovát* (1710/364); valamint hangsúlytalan helyzetben: *boszonkodjék* (1698/20), *nyavolyám* (1710/377), relatív tövekben a *-t* tárgyrag és a birtokos személyjel, illetve többesszám jele között, továbbá az *-an* modális-essivus ragban jelentkezik: *citromokot* (1705/63), *Hajdúkot* (1710/363), *jókot* (1698/14), *Kláríkámot* (1698/13), *magamot* (1698/20), *rabokot* (1704/40), *szattyánokot* (1710/363), *újobban* (1698/17), *szorosso*n (1705/89). Ezt a jelenséget ABAFFY a középmagyar korban erdélyi, különösen székelyföldi jelenségnek tartja (2003: 604), példáink azonban az északkeleti nyelvjárási régióban való elterjedtségéről is tanúskodnak, sőt HORVÁTH KATALIN kutatásai szerint (1982: 5–6) tovább él a mai kárpátaljai nyelvhasználatban is.

A zártabb magánhangzó használata az *o/ó ~ u/ű* és az *ő ~ ű* esetében az előbbieknél kisebb mértékben jelentkezik, hangsúlyos szótagban gyakrabban, de hangsúlytalan szótagban is előfordul: *csudálom* (1705/62), *burítva* (1706/127), *rullok* (1710/302), *finum* (1704/40), *távul* (1710/358), *lúra* (1703/33), *hernyű*

¹ A levelek lelőhelyére a levél keletkezésének évszámával és a fent említett kötetbeli lapszámával utalok.

(1706/135), *báránybűröket* (1710/364), *bű* (1705/65), *büdöskű* (1711/406), *fű-fájással* (1706/121), *fűkötőt* (1710/302), *jű* (1698/13) ~ *jünek* (1698/21), *kűvári* (1708/232), *Szarvaskübe* (1710/345), *szűhetne* (1708/207), *űtet* (1704/45), *tüllök* (1710/366), *Hetfün* (1698/22), de a *jön* ige tövében néha megjelenik az *ő* is: *jőne* (1698/14). Az *ő* ~ *ú* és *ő* ~ *ű* kettőssége ABÁFFY (2003: 607) szerint „nem terheli meg olyan erőteljesen e fonémák gyakoriságát, mint az *i*-zés vagy *é*-zés, de olyanmennyire jellemzi a nyelvjárásokat, hogy a legkorábbi nyelvtanoktól kezdve szó esik róluk”; sőt azt is lehetségesnek tartja, hogy az *ú*, *ű* változat az *i*-ző nyelvjárással jár együtt, és egyéb példák mellett megemlíti az északkeleti, valamint az erdélyi nyelvjárást. E hangtani jelenség hatóköre Barkóczy Krisztina leveleinek tanúsága szerint a 17–18. században is érintette az északkeleti nyelvjárási régiót.

Az előzőkkel ellentétes tendencia, a zártabb magánhangzóval szemben a nyíltabb vokális szintén megtalálható néhány szóban, például a nyílt *é*-zés, *i/i* ~ *é*: *épétése* (1705/71), *kéméltem* (1706/128), *késérő* (1710/363), *kerétek* 'keríték' (1710/338), *mindég* (1710/375), *szerént* (1698/13); akárcsak a nyílt *e*-zés: *esmerni* (1706/147), *heuzmál* 'hiúzmal' (1706/115).

Az *u* ~ *o* viszonylatában csak néhány idegen szóban fordult elő a nyíltabb magánhangzó: *jesoviták* (1706/137), *kalendárium* (1705/98), *purgatorium* (1706/109), *tobákol* (1706/185).

Az *ü/ű* szintén csak szórványosan szerepel nyíltabb, *ö/ő* vokálissal: *bödös* (1707/193), *csőtörtökön* (1705/70), *Küköllő* (1699/25), *körölte* (1708/213), *nélkül* (1708/236), *főszerszám* 'fűszerszám' (1708/250), *rósaszínő* (1708/224).

Nyílt *a*-zás csupán a *meghalmaztam* 'meghalmoztam' (1710/374), valamint a *Küköllő várat* 'Küküllővárott' (1699/25) szóban található.

2.1.2. Labiális–illabiális megfelelések. Bár az északkeleti nyelvjárási régióban az *ő*-zés nem tartozik a gyakori jelenségek közé, Barkóczy Krisztinának a 17–18. század fordulójáról származó leveleiben is tapasztaljuk ezt a jelenséget, amely csupán néhány ige- vagy névszótövet érint. Leggyakrabban levelek keltezésével kapcsolatban: *költ* (levél) (1710/361), de előfordulhat az *elkel*, *telik* ige tövében is: *költ el* (1705/65), *tölt* 'telt', (1710/343), valamint a *becsület* főnév hangsúlyos szótagjában: *böcsületet* (1705/61), továbbá szórványosan néhány más szóban is: *Fölsége* (1698/20), *körületit* (1708/226), olykor pedig hangsúlytalan szótagban: *csökönik* 'csökken' (1710/322), *örög* (1708/262).

Szótőben az *sz/v* tövű igékben – grammatikai kötöttséggel – a befejezett és az elbeszélő múltban használatos: *öttem* (1710/355), *löt* (1710/335), *elvötték* (1705/83), *vöttem* (1708/208), *rávöttük* (1709/282), *töt* (1706/186), *lövék* 'levék' (1708/213), „hova lövének” (1705/92), *tövék* (1710/316); e hangalakoknak a vizsgált területen való meglétére több nyelvjárástörténeti tanulmány is utal (CSÜRY 1929: 13; PÁLYI 1897: 496; PAPP 1959: 59; RÉVAY 2010: 21–22). PAPP LÁSZLÓ szerint a 16. században ez a jelenség hozzátartozott a deáki nyelvváltozathoz, de „a *tött*, *lött*, *vött* alakok egyáltalán nem a tulajdonképpeni *ő*-zés példái a XVI. század végi írott nyelvben, nem az *ő*-ző írott nyelv hatására terjedtek el, hanem az *ő*-zés más eseteitől függetlenül keletkezett formák, amelyeket azonban ennek a nem *ő*-ző területnek az írott nyelve hathatósan felkarolt, ezzel is csökkentve az *e*-féle hangok túltengéséből adódó egyhangúságot” (1961: 212–213). Ez az egy évszázaddal ko-

rábbi, kötött helyzetekben való *ö*-zés valószínűleg e terület 17. századi normájának is része lehetett, sőt Kárpátalján ma szűkebb területen ugyan (Visk és Kerekhegy nyelvjárásában), de még mindig él (vö. LIZANYEC–HORVÁTH 1982: 7).

Az *ö* szerepelhet toldalékok, így a tárgyrag: *bennünköt* (1705/72), *embe-rünköt* (1710/362), *időmöt* (1709/297), *ökrököt* (1710/387), *segedelmünköt* (1703/31) és a birtokos személyjel előtt: *körülötöm* (1710/302), valamint a modalis-essivus ragban is labiális töbelseji magánhangzó után: *bővön* (1705/69), *örökösön* (1705/65), *szűkön* (1706/101); de akad példa a toldalék előtti *ö*-zésre is: *engesztöljük* (1709/291).

Az *ismer* ~ *esmer* igének és származékainak a TESz. által (2: 238) eredetibbnek tartott felső nyelvválású, palatális illabiális szókezdő magánhangzója helyén, valamint a *kicsiny* szó tövének hangsúlytalan szótagjában nyíltabb és labiális magánhangzó található: *ösmer* (1705/64), *ösmerkedet* (1705/100), *ösmerték* (1710/302), *kicsönybe* (1710/387).

Az *i* hangsúlyos szótagbeli labializálódása csupán egy szóra korlátozódik ezekben a szövegekben, de ezt a szót következetesen így használja Barkóczy Krisztina: *üdöre* (1698/16), *üdőnk* (1710/373).

A fenti jelenségek ellentéte, az illabiális ejtés csak szórványosan tapasztalható, részben az *ü* ~ *i*: *igy* 'ügy' (1704/39), *igyet* (1703/30), *izent* (1698/173), másrészt az *ö* ~ *e* esetében: *esze* 'össze' (1710/365), *megkennyebedik* (1708/265), *tepreng* (1711/402). Az északkeleti régióban az *ö*-zés rovására felbukkanó *ë*-zést már a 16. században is az írott nyelvi normán kívül esőnek tartja PAPP LÁSZLÓ (1961: 213).

2.1.3. Rövid–hosszú hangmegfelelések. Gyakori az *l* kiesése mássalhangzó előtti helyzetben: *feszabtunk* (1711/391), illetve a kieséssel együtt járó magánhangzó-nyúlás, amelyet a levélíró többnyire jelöl a szövegekben; pl. az *ol/öl* > *ó/ő*: *bóthajtás* (1708/226), „*bóton* felyül” (1708/226), *Miskócrul* (1698/19), de: *Miskolcrul* (1698/22), *Módvát* (1710/385), de: *Moldovába* (1711/394), *legócsób* (1710/363), *ócsollom* (1710/313), de: *olcsóságot* (1711/394), *ócsvaiaik* (1704/34), de: *Olcsván* (1710/363), *ódalra* (1709/290), „*ottot* mész” (1708/207), *agyonlövődözni* (1705/98), *ötözetet* (1710/302). E jelenség kapcsán megjegyezzük, hogy az *l* zárt szótag végéről való ejtésbeli kiesésének és pótlónyújtásának sajátos jelöléseként BENKŐ még a 18. század második felében is normának tekinti a *vólt*, *föld* írásmódot (1961: 379). A 17–18. század fordulójáról való példáinkban azonban az *l* jelöletlen marad.

A fenti hangváltozás ellentéte, ABAFFY szavával élve (2003: 302) a túlhe-lyesbített, hiperkorrekt forma, az *ó* > *ol* és *ú* > *ul* változás is felbukkan a levelekben: *azolta* (1698/21), *holnap* 'hónap' (1708/232), *legutólb* (1710/329), *miolta* (1705/73), *valamiolta* (1705/61), *bulcsút* (1708/251).

2.1.4. A hiátus megszüntetése. A *bivaly* szónak a TESz. szerint a 16–18. században *bial* volt a legelterjedtebb alakja (1: 308), s ez a szóalak megtalálható Barkóczy Krisztina egyik levelében is: *bialt* (1706/105); más helyeken viszont *j* hiátustöltő hangot jelöl a szóban: *bijalokot* (1706/105, 1710/380). A latin eredetű *jezsuita* szó előfordul hangzóhiánnyal: *jesuiták* (1705/98); de a TESz. által is említett (2: 274) *v* hiátustöltő is megtalálható a szóban: *jesuviták* (1710/357);

akárcsak magánhangzóra végződő szóban az *-an* modalis-essivus rag előtt: *hasonlóvan* (1710/312), illetve a *riaszt* ige tövében: *rivaszon* (1710/312). A *h* az *együhé* (1710/302) és a *Kánahán* (1710/385) szóban jelenik meg hiátustöltőként.

2.1.5. Asszociációs változások a magánhangzók körében. A vegyes hangrendű szavak részben belső keletkezésű szóösszetételek, amelyekben végbemehet a hangrendi illeszkedés, így a *sehol* szóban és származékaiban az összetétel előtagja *se* > *so* hangváltozást mutathat: *sohol* (1706/109), *sohonnét* (1710/347). A *hol* névmási határozószó és a *mi* névmás mondattani tapadásából létrejött *holmi* (TESz. 2: 134–135) szóban a vizsgált nyelvterületen a szó elő- és utótagja még nem túl szorosan kapcsolódhatott egymáshoz, ezért nem vegyes hangrendű szóként toldalékolják, hanem az összetétel utótagjának hangrendjéhez illeszkedve a toldalék palatális magánhangzós: *holmimet* (1706/109), *holmie* (1709/282) ~ *holmijét* (1708/260), *holmirül* (1709/290). A jövevényszavakban is csak fokozatosan alakul ki a tiszta hangrend, mint ahogy ezt a német eredetű *fullajtár* szóban tapasztalhatjuk: *fellajtár* (1708/246), *felajtárokat* (1710/302), *fulajtárom* (1710/327).

2.2. A mássalhangzók jellemzői

2.2.1. Új mássalhangzó. A középmagyar korban megjelenő *dzs* csupán az oszmán-török eredetű *dzsida*(szúrás) (1698/17) szóban fordult elő, de jelölése vagy kiejtése is még ingadozó, mivel a szókezdő mássalhangzó *cs* is lehet: *csidaszúrás* (1698/15).

2.2.2. A *zs* hang jelölése a levelekben. Ez a hang *zs* betűvel csupán egyszer fordult elő a *rozs* (1708/230) szóban, bár ugyanennek a szónak *s*-sel írott formája is felbukkan: *ros* (1705/65). Minden más szóban *s*-t ír Barkóczy Krisztina: *Alamishás* Szent János (1710/337), *ellebselvén* (1711/390), *gusalyainak* (1710/366), *karmasin* (1706/170), *mása* 'mázsa' (1710/373), *musaiak* (1710/331), *sákmányra* (1706/163), *sarolom* 'nyagगतom' (1710/308), *sémbelődő* (1710/307), *sibonganak* (1706/123), *sinóros* (1705/84), *soldosokrul* (1705/73), *strásáltatom* (1708/219), *tőselek* (1706/128), *visgálják* (1710/304). Ez az írásmód valószínűleg nem egyezik a kiejtéssel, tehát nem zöngétlenedésről van szó. KOROMPAY KLÁRA szerint a középmagyar korban a *zs* hangot a misszilis levelekben még mindig *s*-sel jelölik (2003: 580), de a korabeli nyomtatványokban és nyelvtanokban is ez a jelölés található (2003: 584–589).

2.2.3. Palatalizáció. Az *n* ~ *ny* váltakozása. Intervokális helyzetben vagy szó végén az *n* palatalizálódhat: *debrecenyi* (1703/31) ~ *debreceni* (1704/35), *előbbenyi* (1708/254), *idegeny* (1703/29), *kordoványokrul* (1708/241), *megpenyészedet* (1705/92).

Gyakori az *l* > *ly* (*j*) palatalizáció (spirantizáció) is: *érmellyékibe* (1710/331), *felyül* (1708/226), *kanallyat* 'kanalat' (1708/210), *kaplyonyi* 'kaplonyi' (1706/145), *kőbőly* (1708/264), *lyányunknak* (1705/83), *mellyrevaló* (1710/302), Maros *mellyékén* (1705/95), *pályinkafőzés* (1706/128), *semlyekását* (1710/340), *szélkőlyika* (1706/174). Az *n* és az *l* palatalizációja tulajdonnevekben is megtalálható; családi birtokuknak, *Gelénésnek* a nevét még a keltezésekben is *ny*-nyel használja a levélíró: *Gelényes* (1711/400), de más hely- és személynévben is megtalálható ez a változás: *Selymeci* (1706/121), *Melyitné* 'Melitné' (1705/52) (Melith Pál báró, a kurucokhoz elsőként csatlakozó főnemes felesége) (vö. FOGARASSY–KOVÁCS 2011: 430).

FÜLEP IMRE a szatmári városoknak – köztük Szatmárnak – a környező falvakétól erősen elkülönülő nyelvjárásával kapcsolatban foglalkozik az *ly* használatával is, amely szerinte felekezeti elkülönülést mutat a városban (1880: 264), ugyanis a kálvinisták *ly* helyett tiszta *j*-t mondanak, „a római és görög katolikusok *ly*-et ejtenek, ritkábban *l*-et”. Nem csoda hát, hogy Barkóczy Krisztina, aki nemcsak buzgó katolikus, hanem férjével együtt a katolikus egyház aktív támogatója, templom- és klastromépítés szervezője, írásában a Szatmár városát jellemző katolikus szokást követi az *ly*-ezés tekintetében. A fent felsorolt szóalakok többnyire az SzT.-ben is megtalálhatók: *felül*, *felyül* (szócikk címszavaként) (SzT. 3: 1115), *mellyékére* (SzT. 9: 48), de a *kaplyoni* szóalak sem meglepő, hiszen e honfoglalás kori nemzetség ótörök eredetű neve BURA LÁSZLÓ szerint *Kaplony* ~ *Kaplyon* alakban is élt (2011: 69). Teleki Domokos írásában BENKŐ LORÁND még a felvilágosodás első szakaszában is kimutatott *ly*-ező alakokat: *felyülről*, *Mellyékéhez*, *Pulyiszkát* (1960: 476), amelyeket abban a korban már a provinciális vonások közé sorolt.

ABAFFY az *ly*-ezés megőrződését a középmagyar korban a középső palóc nyelvterület mellett egyes erdélyi, illetve moldvai csángó nyelvjárások jellemzőjeként említi (2003: 598). Példáink arra utalnak, hogy az *ly*-ezés az északkeleti nyelvjárás peremterületein is élhetett szórványosan, de az ABAFFY által a középső és keleti nyelvjárások sajátosságaként számon tartott *j*-zés Barkóczy Krisztina leveleiben nem tapasztalható. Ugyanakkor előfordul a túlhelyesbített írásmód (ABAFFY 2003: 598), amikor a *j*-t *ly*-nal írja: *széllyel* ’szejjel’ (1708/241), *széllyeljárás* (1710/319), *széllyelküldözöm* (1710/363).

Megemlítjük még, hogy a *d* gy-vé palatalizálódhat: *Abrugybányára* (1706/143), a szóvégi *h* hang pedig *Zilah* nevében *j*-vé: *Zilaj* (1708/241).

2.2.4. Depalatalizáció (vagy a palatalizáció hiánya). E jelenség az *ny* ~ *n* használatában tapasztalható, főleg mássalhangzó előtti helyzetben, de olykor szó elején vagy szó végén is *n*-t olvashatunk: *bársont* (1706/106), *dohánt* (1706/142), *dolmántul* (1705/68), *hánt-vetettek* (1710/356), *kénszerítették* (1698/17), *leánt* (1698/20), *sáfránt* (1708/239), *serinkedik* (1705/72), *sínlík* ’sínylődik’ (1703/30), *takarmánt* (1704/35), *törvéntelen* (1705/68), *hitván* (1706/169), *kicsin* (1705/74), *nestbállést* (1705/93), *nusztot* (1704/36). A depalatalizáció képzéshely-eltolódással jár együtt a *hagy* és a létige alakjaiban: *hadta* (1698/17), *hadni* (1705/73), *vadnak* (1704/38).

2.2.5. Affrikáció. A deverbális és a denominális -z igeképző, valamint a *gy* + *z* néhány szóban *dz*-vé affrikálódik: *kéredzik* (1706/114), *kéredzet* (1706/132), *kéredzeni* ’kérezkedni’ (1707/201), *letördelődzik* (1708/255), *jedzésekbe* (1710/334), *feljedzettem* (1710/374). Az *sz* hang *c*-vé affrikálódhat: *atlacot* (1706/154), *étzaka* (1706/152). A *zs* > *cs* affrikáció is megtalálható két idegen szóban: *incsinér* ’inzsiner’ (1705/73), *bagacsiájából* ’bagázsia’ (1706/167). A *séza* ’cséza’ (1704/37) ’könnyű, rugós lovas kocsí, homokfutó’ szóban valószínűleg még őrződik a németből átvett szó eredeti mássalhangzója (ném. R. *chaise*, ir. felsőnémet R. *schesa* < fr. *chaise*; TESz. 1: 517), és nem ment végbe az affrikáció.

2.2.6. Zöngétlenedés és zöngésülés. Ez a változás leggyakrabban a *Bodrog* folyó nevében figyelhető meg, akár magánhangzó vagy zöngés mássalhangzó szomszédságában is: *Bodrok* (1710/358), *Bodrokon* (1710/368), *Bodrokból*

(1710/355), *Bodrok közi* (1706/182), *Bodrokköz* (1710/353), de szórványosan néhány más szóban is megtalálható: *serekkal* 'sereggel' (1710/387), „*bezzek én is*” (1708/213), *kavallérságát* (1706/107). Zöngétlenedés és képzéshely-eltolódás történik a $z > s$ változásban a *zacskó* szóban, bár a szó hangalakja ingadozó: *zacskó* ~ *sacskó* (1708/224). A jelenség ellentéte, a zöngésülés csupán a *Judka* szóban fordul elő (1710/345), amelyben a név eredeti *Judit* alakjában szereplő *d* mássalhangzó hatása is szerepet játszhat.

2.2.7. Szórványos hasonulások. Hátraható hasonulás történik az $rl : ll$ és $r : l \sim l : l$ esetében: *Ollai* 'Orlay' (1704/37) (Orlay Miklósnak, Thököly emigráns katonasága vezetőjének; vö. FOGARASSY–KOVÁCS 2011: 431) neve csak hasonult formában szerepel, *Sallós* Boldog Aszony (1708/213), *sallójokkal* (1708/232), *mélföldet* 'mérőföldet' (1710/387). Előre ható hasonulás is történhet az $r : ly > r : r$ találkozáskor: *esztergáros* (1708/239). A latin eredetű *mazsola* szóban (lat. *malosa* > m. *mazsola*) még nem történt meg a hangátvetés: „*malosa* szőlő” (1708/250).

2.2.8. Szórványos változások. Spirantizáció a $cs > s$ változásban következett be: *bestelenséget* (1709/293), zárhangúsodás pedig a *jön* ige *elgyőne* (1709/277) alakjában. Mássalhangzó-kiesés a *cafragot* (1705/81) és a *férhez* (1711/406) szóban történt. Az idegen nyelvekből átvett, mássalhangzó-torlódásos szavak egy részének még nem rögzült a végleges hangalakja. A szó eleji torlódásnak előtét-hanggal való feloldása tapasztalható a latin *scola* szó magyar megfelelőjében: *oskola* (1708/242), a latin *(ho)spitale* szóból pedig átmenetileg *ispitály* (1709/296) lesz. A torlódó mássalhangzók közé illesztett bontóhang segíti a kiejtést a *zlot* szóban, amely az SzT. szerint régi kelet-európai arany pénznem neve (14: 739–40), s Barkóczy Krisztinánál *zoltot* alakban olvashatjuk (1708/218).

2.2.9. Mássalhangzónyúlás. Az ómagyar kori geminálódás folytatására ABAFFY is utal a középmagyar kor hangállapotának leírásában (2003: 600). Adataink arról tanúskodnak, hogy ez a változás az északkeleti nyelvjárási régióban is jelentkezik. Leggyakrabban az *l*, *ly* (főleg névmásokban) és az *s* hang esetében, de érinthet más mássalhangzókat is, így az *m*-t, *ny*-t, a *b*-t és a *c*-t: *beszéli* (1698/17), *felőlle* (1698/14), *őitőlők* (1705/72), *vélle* (1705/67), *gellényesi* (1710/363), *kaszállás* (1705/73), *szóllót* (1705/78), *amellyikből* (1705/62), *ilyen* (1705/62), *mellyben* (1705/62), *gállýáknak* (1706/118), *hálóhelyen* (1708/269), *személyét* (1705/98), *új helyi* (1706/112), *adóssokon* (1698/19), *inassirul* (1710/363), *jósságos* (1705/67), *lapossán* (1705/64), *ménessét* (1710/364), *nyerességem* (1710/378), *terminussa* (1706/103), *egvetmásommot* (1706/142), *gyékénnyeket* (1706/174), *labbancok* (1704/38), *rabbok* (1710/339), *éccaka* (1708/216). A mássalhangzó-nyúlás olyankor is tapasztalható, amikor az jelentésváltozáshoz vezet: *vettek* 'vetek' (1708/261).

2.2.10. Mássalhangzó-rövidülés. A fenti változás ellentéte, a mássalhangzó-rövidülés bekövetkezhet szó belsejében vagy szó végén. Szó belsejében: *ahoz* (1698/20), *akor* (1698/15), *ara* (1710/364), *edig* (1705/61), *egéségem* (1705/69), *erősege* (1708/235), *lasan* (1698/19), *mere* (1705/61), *regel* (1705/71), *roszat* (1710/364), *semiképen* (1698/22), *had* 'hadd' (1710/364). A fenti példák közül a *semiképen* szóalakot emeljük ki, amelyről BENKŐ azt mondja, hogy még a 18. század végén is „a norma, illetőleg a provincializmus szempontjából megállapít-

hatatlan kettősség mutatkozik” (1960: 379) az írásában. A *-val, -vel* határozórag és a felszólító mód jele mellett nem mindig nyúlik meg a mássalhangzó: *ezel* (1705/67), *szekerekel* (1710/372), *kerestesen* (1710/382), *mászanak* (1710/385), *szakasza fel* (1708/256). Szó végén általában rövid a befejezett múlt jele: *elhozot* (1710/364), *jöt* (1698/19), *let* (1705/83); a locativuszi *-t*: *együt* (1699/24), *holot* (1705/71), *it* (1706/101); az *-n* határozórag: *fen* (1705/73); a középfok jele: *töb* (1705/61), de a szó végi hosszú mássalhangzó is rövidülhet: *kel* ’kell’ (1705/70), *mak* (1710/364).

3. Összegzés. Barkóczy Krisztinának köszönhetően részletes képet kapunk a kései középmagyar kor északkeleti régiója peremterületeinek, főleg az ugocsai, beregi és szatmári területek 17–18. századi nyelvjárásának hangtani jellemzőiről. Mivel a terjedelmes anyagon elvégzett vizsgálat egyetlen személyhez kötődik, nincs lehetőségünk a korabeli norma és az északkeleti dialektus viszonyának bemutatására. A terület nyelvi normájának 16. századi jelenségeit vizsgáló PAPP LÁSZLÓ és a 18. század végének északkeleti szerzőivel is foglalkozó BENKŐ LORÁND megállapításai jelenthetnek támpontokat a 17–18. század fordulójának kutatásában. A mai magyar nyelvben már nem elfogadott, de általuk a jelzett korszakban normatívnak ítélt hangtani jelenségekre (*vött, vólt, képen*) a megfelelő helyeken utaltunk is. A levelekben olvasható egyes hangtani jelenségek – peremterületről lévén szó – rokonságot mutatnak a keleti nyelvjárási régió jellemzőivel.

Az északkeleti régió nyelvjárási sajátosságai közül a zártabb magánhangzók kedvelését (*i*-zés, *o*-zás), az *n* palatalizációját, bizonyos szavakban a szóbelseji mássalhangzók (elsősorban az *l*, *ly* és *s*) geminálódását, valamint a szóbelseji mássalhangzók rövidülését emeljük ki, amelyek azonban nem tengenek túl a vizsgált levelekben. Ezek és az olykor ingadozó írásmód alapján azt mondhatjuk, hogy Barkóczy Krisztina írott nyelvhasználata átmenetet képez a dialektus és az irodalmi nyelvi norma között.

Kulcsszók: nyelvjárástörténet, nyelvtörténet, középmagyar kor, északkeleti nyelvjárási régió, hangtani jellemzők.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Középmagyar kor.] In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 596–609.
- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BURA LÁSZLÓ 2011. *Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- CSÜRY BÁLINT 1929. A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. *Magyar Nyelv* 25: 11–16.
- N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex elemzése. 1401–1526*. PhD-értekezés. 1. kötet. ELTE BTK, Budapest. http://nfodorj.web.elte.hu/index_elemei/page0003.htm (2017. 03. 19.)

- FOGARASSY ZOLTÁN – KOVÁCS ÁGNES szerk. 2011. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz*. Első kötet (1698–1711). A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen.
- FÜLEP IMRE 1880. A Szatmár városi nyelvjárásról. *Magyar Nyelvőr* 9: 263–265.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia* Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- KOROMPAY KLÁRA 2003: Helyesírás-történet. [Középmagyar kor.] In: In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 579–595.
- LIZANYEC P. N. – HORVÁTH K. I. 1981. A Kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól. *Magyar Nyelvjárások* 24: 3–18.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- PÁLYI GYULA 1897. Mátészalka és vidéke nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr* 26: 494–499.
- PAPP LÁSZLÓ 1959. *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAY VALÉRIA 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Iskolakultúra-könyvek 39. Iskolakultúra, Veszprém.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

On the phonology of the North-Eastern dialect area in the period of Late Middle Hungarian, based on Krisztina Barkóczy's letters

This paper explores phonological phenomena of the North-Eastern dialect area in the period of Middle Hungarian, on the basis of Krisztina Barkóczy's letters to her husband, General Sándor Károlyi between 1698 and 1711. Krisztina Barkóczy (1670–1724) lived in Ugocsa and Bereg Counties, and later in the Károlyi estates in Szatmár County. The texts follow the literary norms of the period but they also reflect contemporary spoken Hungarian. From them, we get a taste of the major phonological properties of the dialect of the region: its preference for close vowels, the extended distribution of /i:/ and /o/, the use of /ø/ in inflected forms of /s/~/v/-stem verbs, the preference for palatal sonorants (/n/ > /ɲ/, /l/ > /ʎ/), the gemination of /l/, /k/, /ʃ/, and the frequent occurrence of consonant shortening.

Keywords: historical dialectology, historical linguistics, Middle Hungarian period, North-Eastern dialect region, phonological properties.

RÉVAY VALÉRIA
Pannon Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A szláv nazálisok és a *huszár*

A Magyar Nyelv 2017. évi 1. számában ZOLTÁN ANDRÁS szláv jövevényszavaink időrendi és nyelvföldrajzi kérdéseiről írt gondolatébresztő tanulmányt. Jelen közlemény szempontjából legfontosabb megállapítását, mely egyúttal írásunk kiindulópontja is, szó szerint idézzük: „Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlra), hanem a 11–13. század folyamán is, de a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén legalábbis addig, amíg az itt élt bolgárszláv nyelvjárást beszélő népességet a magyarság nyelvileg nem asszimilálta teljesen. Azaz a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző korban, hanem éppolyan valószínűséggel különböző helyen párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.” ZOLTÁN tehát szembeállít a magyarországi szlavisztikában általánosan elterjedt nézetrel, mely szerint a nazálist tükröző szavak átvétele a 10. század vége előtt megtörtént (ZOLTÁN 2017: 5–6). Véleményét számos ténnyel támasztja alá (ezek felsorolásától itt most eltekintünk).

Tanulmányunk valójában három, egymással összefüggő részből áll. Először újabb adalékkal kívánjuk megerősíteni a 10. századnál nem későbbinek tartott átvételi időpont vitathatóságát; *huszár* szavunk eredetének kutatástörténetét bemutatva módosítani szándékozunk azon az összkepen, melyet a TESz. bibliográfiája sugall; végül egy megbízhatatlannak tartott adatnak a zoltáni teória fényében világosabbnak tetsző átértékelésével szeretnénk a szó történetét gazdagítani.

1. Az ESz.-t lapozgatva támadt az az ötletünk, hogy kiszámoljuk: a szótár adatai szerint átlagosan mennyi idő telt el egy nazálist tartalmazó szláv jövevényszó feltételezett átvételének és valamely írott forrásban való első felbukkanásának időpontja között.

A statisztikához maga az ESz. kitűnő alapul szolgál: az etimológiai szótár viszonylag új és – az átlapozás szempontjából – kezelhető terjedelmű. (Bár az adatszerű feldolgozás nem kell, hogy együtt járjon a „nyersanyag” értékelésével, – ez egyébként is a munka szétfolyásával fenyegetne –, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a szótári részt követő listát, mely a szavakat eredetük szerint csoportosítja, hiányosságai miatt nemigen tudtuk használni.)

Ha az ESz. címszavai alapján a nazálist tartalmazó szláv jövevényszavainkat – első előfordulásuk szerint – időrendbe állítjuk, az alábbi sort kapjuk (melyben a kérdőjel nem a forrás dátumát, hanem az adat hitelességét gyengíti):

1018 k. *szombat*; 1086 *lengyel*; 1138 *munka*, *péntek*; 1138 (?) *galamb*, *gomba*; 1156 *szent*; 1181 (?) *konc*; 1193 *konkoly*; 1200 k. *bolond*; 1202–1203 k. *tompá*; 1209 *szelemen*; 1217 *lanka*; 1233 *donga*; 1248 (?) *rend*; 1261 *pisztráng*; 1274 *korong*; 1291–1294 (?) *dorong*; 1299 *szomszéd*; 1320 *gerenda*; 1325 *lencse*; 1367 *sánta*; 1372 u. *parancsol*, *szerencse*; 1456 k. *goromba*; 1467 *abroncs*; 1530 *porond*. Valószínűleg vagy esetleg szláv eredetű még: 1519 *rongál*; 1621 *rombol*.

A továbbiakban kizárólag a szótárban bizonyosan szláv eredetűnek tartott 27 elemet vettük számításba. Minthogy az átvétel és a felbukkanás közötti minimális intervallumra voltunk kíváncsiak, az első előfordulás időpontjának akkor is a korábbi tekintettük, ha az tulajdonnévre vonatkozott; a forrásbéli évszám utáni kérdőjeltől (vagyis az adat hitelességének megkérdőjelezésétől), továbbá az *u.* (= után) jelzéstől a feldolgozás során egyaránt eltekintettünk; hasonlóképpen, bár itt már kényszerűségből, a *k.* (= körül) megjegyzést is figyelmen kívül hagytuk; ha pedig a nyelvemlék keletkezésének ideje periódusban volt megadva, akkor a korábbi évszámot vettük alapul.

A 27 szó átvételének idejét az ESz. rendszerint meghatározza, vagy abszolút, vagy relatív módon (más szóra utalva). 16 esetben a 10. század vége előtti időszakra, egyszer (*pisztráng*) a 10. századnál korábbra (sajtóhiba lenne: a *vége* szó lemaradt?), egy-egy esetben a 10. század első felére (*sánta*), illetve a honfoglalás előtti évekre (*lengyel*) teszi. (Utóbbi eljárást a történelmi tények, nemcsak a hangtani kritériumok magyarázzák: más-képpen az orosz eredet feltételezése aligha lenne védhető.)

Figyelmünk ezután a 10. század vége előtti átvételnek minősített szavakra irányult, melyek a következők: *abroncs, donga, dorong, galamb, gomba, goromba, konc, konkoly, korong, lanka, lencse, munka, parancsol, péntek, porond, rend*. Ehhez a 16 szóhoz csatlakoztatható az a maradék 8, melynek szócikkéből a konkrét időpont hiányzik: *bolond, gerenda, szelemen, szent, szerencse, szombat, szomszéd, tompa*. A szerkesztés viszont ez utóbbi szavaknak is a 10. század vége előtti átvételét sugallja.

Ha ugyanis a szótárban az érintett szócikkek között ábécérendben haladunk, az elsőben, az *abroncs*-nál ezt olvassuk: „Az átvétel a magyarban megőrződött egykori szó belseji szláv *n* eleme alapján igen régen, a 10. század vége előtt bekövetkezett, vö. hasonlóképpen *bolond, donga*.” A *bolond* szócikkében az átvétel idejéről azután már nem esik szó. Továbbhaladva, a *donga* szónál a szerkesztők ismét hangsúlyozzák, hogy az *n* megéléte a 10. század előtti kölcsönzést bizonyítja, ezt a *galamb* esetében megismétlik, hogy azután a *gerenda* átvételének idejéről ennyit írnak: „az átdó nyelvekben a szó nazális magánhangzót tartalmazott, ugyanúgy, mint az *abroncs, bolond* szavak megfelelőiben”. Nem folytatjuk, mert nyilvánvaló: ha a magyar alak szláv nazálist tükröz, akkor az ESz. szerint a kölcsönzésnek a 10. század vége előtt kellett megtörténnie – ez következtethető ki a konkrét időpontról hallgató szócikkekből. Mégis, a pontosság kedvéért az átadás ténylegesen megnevezett – 10. század végi – időpontjával megjelölt szavak csoportját, valamint a hasonló korúnak csupán sugallt szavakét külön-külön fogjuk megvizsgálni.

A számításhoz kiindulópontként az 1000-et vettük (ez az év volt a 10. század utolsó esztendeje), végpontnak pedig az ismert évszámok közül a lehetséges legkorábbi, függetlenül attól, hogy az első adat mennyire megbízható. Az ily módon kiszámított (minimális) időtartamok átlaga a következő: ha kizárólag azt a 16 szót vizsgáljuk, melyeket nyíltan tart 10. század vége előttinek a szótár, akkor 271 év, ha pedig a nem expressis verbis ugyanilyen korúnak sorolt többi 8 szót is beszámítjuk, akkor 255 év lesz a végeredmény.

Mindez pedig azt jelenti, hogy – tekintettel a két végpont kezelésének módjára: a különbség minden lehetséges eszközzel való csökkentésére – ki kell mondanunk: a nazálist tükröző szláv szavaink (átlagosan) majd 300 évvel később dokumentáltak, mint átvételük feltételezett ideje. Ebből pedig az következik, hogy az időpont meghatározásához egy 10. századra feltételezett szláv denazalizáció aligha ad megbízható támpontot. (Ennek az állításnak az igazságán nem változtat az a tény sem, hogy az Árpád-korból szerény meny-

nyiségű forrásanyag maradt ránk.) A hangtani változás hipotetikus és az írott források tényleges keletkezési ideje túlságosan messze esik egymástól; kérdés, hogy ez a nagy időintervallum nem csökkenthető-e valamely más magyarázattal. ZOLTÁN ANDRÁS elmélete, mely a bolgár jövevényszavak nagy számát nem marginális érintkezéssel vagy rövid ideig tartó kapcsolattal, hanem több évszázados együttéléssel indokolja, sikerrel hidalja át ezt a roppant időbeni távolságot. A *huszár* szó etimológiájához fűzött – később részletezendő – megjegyzéseink szintén a bolgár szubsztrátum melletti érvelést erősítik. Előbb azonban a szó eredetének kutatását mutatjuk be (és kommentáljuk).

2. Történeti-etimológiai szótárunk (TESz. 2: 174) szerint *huszár* szavunk 1378-tól adatolt. Legkorábbi jelentése: 'egy fajta szolgáló nép tagja'. Későbbi jelentései: '(lovas) rabló' (1432-től), 'könnyű fegyverzetű lovas katona' (1481-től), 'magyaros öltözetű szolga, altiszt' (1782-től?), 'ló mint sakkfigura' (1799/1804-től). Az eredeti jelentés a második, ebből fejlődött az első és a harmadik (utóbbiból elterjedt vándorszó lett – angol, német, francia, olasz, szerbhorvát, orosz stb. megfelelőekkel); a negyedik és az ötödik jelentés ugyanebből a harmadikból keletkezett. A magyarban a szó szerbhorvát eredetű (az említett harmadik jelentést tehát ez a szláv nyelv tőlünk visszakölcsönözte). Az etimonra majd a szófejtés történetének megfelelő pontján fogunk visszatérni. (A német nyelvű változatban ugyanezen állítások kivonatolását találjuk, l. EWUng. 591–592.)

A szófejtés menetének részletes bemutatása, véleményünk szerint, több szempontból is indokolt. Egyrészt módfelett érdekes és tanulságos tapasztalni azt, ahogyan a megfogalmazott nézetek egymásra hatnak, s ahogyan a ma érvényes magyarázat formálódik, egyre finomodik. Másrészt az is kiderül, hogy a szócikk (jelen esetben a *huszár* szócikk) végén felsorolt kutatói lista, úgy látjuk, nem pontos: kiegészítendő és az ott fontosnak ítélt tanulmányok köre is bővítendő. Mindebből pedig azt a tanulságot vonhatjuk le a magunk számára, hogy az etimológiai kutatások történetét – az eredeti írások újraolvasásával – nem haszontalan időnként felülvizsgálni. Ennek a kíváncságnak egyre könnyebb eleget tenni: az interneten ma már régi folyóiratfolyamok, szótárak és monográfiák tömege olvasható.

A *huszár* történetének bemutatásából még a délibábos elméletek sem hagyhatók el teljesen. Közülük a *húsz* számnévhez kötődő aratta a legnagyobb sikert: eszerint Mátyás király idején minden huszadik jobbágy után kellett egy lovas harcost kiállítani. Ezt a magyarázatot – SZATSVAI SÁNDOR 1785-ben megfogalmazott nézetét (SÁGI 1912: 187) kissé módosítva – MAJLÁTH JÁNOS történetíró fejtette ki a 19. század elején és a CZUCZOR–FÖGARASI szótár is átvette (CzF. 2: 1756), ám néhány évvel később már cáfolta PESTY FRIGYES (1877: 25), SIMONYI ZSIGMOND (1881: 47), MIKLOSICHra hivatkozva KROPF LAJOS (1886: 416) és RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN (1899: 342), majd a 20. század elején HORGER ANTAL (1924: 83) is. Mindezek ellenére MAJLÁTH szófejtésére még további fényes nemzetközi pályafutás várt: GÁLDI LÁSZLÓ keserűen jegyezte meg (1939–1940: 53–54), hogy F. KLUGE és A. GÖTZE német etimológiai szótárában (KLUGE–GÖTZE 260) még mindig ez a tudománytalan magyarázat olvasható. (Ez valószínűleg a KLUGÉT éppen a 11. kiadástól kezdve átdolgozó ALFRED GÖTZE „bűne”; a „der Kluge” általunk elért utolsó, 8. kiadásában még csak a német *Husar* magyar forrásáról esik szó, a szó etimológiája nélkül, l. KLUGE 1915: 214.) Ráadásul a *húsz* szóból eredeztet az orosz etimológiai szótárt összeállító MAX VASMER is, akinek az 1950-es években Heidelbergben megjelent művét 1964 és 1973 között O. N. TRUBAČEV fordítja le oroszra és egészíti ki saját megjegyzéseivel (csak

éppen e címszóban nem). Ebben a fordításban a *зѣ́ца* címszó alatt (ФАСМЕР 1964: 477) az olvasható, hogy az a lengyelből került az oroszba, ott pedig a magyar *huszár* átvétele; a *hús* számnév származékáról van szó, „mert a magyar törvények szerint hús újoncból egynek lovas katonának kellett lennie” (saját fordításban – K. M.). A szócikkben VASMER az orosz A. G. PREOBRAŽENSKIJ követi (ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ 1910: 170–171) és kategorikusan elutasítja ALEKSANDER BRÜCKNER magyarázatát, mely annak lengyel etimológiai szótárában is olvasható (BRÜCKNER 1927: 177. – erről részletesen később szólunk).

E kényszerű kitérő után térjünk vissza a tudományosan megalapozott nézetekhez.

FRANZ MIKLOSICH 1862-ben Bécsben kezdi kiadni *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latino*, emendatum auctum című művét, melyre még ugyanebben az évben BUDENZ JÓZSEF hívja fel a figyelmet, s MIKLOSICH szójegyzékéhez saját megjegyzéseket fűz. Az 1. füzet 149. oldalán olvasható *gusarъ* 'kalóz, rabló', szerb *gusariti* 'kalózkodik' stb. alakokhoz hozzáteszi: vö. magy. *huszár* (BUDENZ 1862: 815. [c: 315]). Egy évvel később további kiegészítéseket tesz (1863: 475): a 'kalóz, tengeri rabló' jelentésű szláv *chursarъ*, *kurъsarъ* ószerb megfelelői a *gursarъ*, *gusarъ*, *chusarъ*, *usarъ* 'kalóz, rabló'. További (alban, olasz és spanyol) példák után megjegyzi: a lat. *cursus* 'futás, rohanás' szóból, s „ide való m. *huszár* is”. Még egy észrevétele van, melyre azután, sajnos, sokáig nem irányul kellő figyelem: a románban a *cursariu* 'tengeri kalóz', a *husariu* pedig 'huszár' jelentésű.

SZARVAS GÁBOR 1873-ban még szűkszavúan (1873: 487), majd 1877-ben bővebben fogalmazva csatlakozik a szláv (ószerb) eredetet vallók közé (1877: 26–27), egyetértve MIKLOSICH-sal (akinek a magyar nyelvbeli szláv szavakról szóló tanulmányát később közre is adja, l. MIKLOSICH 1882). SZARVAS közli, hogy az ószerbben a *husar* alak mellett a *hursar*, *gursar*, *kursar* is megtalálható (ugyanabban a jelentésben). Az eredeti alak – folytatja – a *gursar*, *kursar* lehetett. A szláv *kursar* párja megvan a középlatinban (*corsarius*) és a középgörögben (*κουρσάρης*), sőt, a szerbben, latinban és görögben egyaránt 'tengeri kalóz, rabló, útonálló' jelentésben. SZARVAS véleményéhez néhány év múlva SIMONYI ZSIGMOND is csatlakozik (SIMONYI 1881: 47). Ugyanebben az évben MUNKÁCSI BERNÁT fontos meglátással egészíti az eddig elmondottakat: a szerbben a *husar* szónak 'lovas katoná' jelentése csak magyar eredetű lehet, a szerb ezt a szót a magyarból visszakölcsönözte (MUNKÁCSI 1881: 112).

KOVÁCS GYULA (1892: 51) az eddig említett és valamely módon rokonítható szavak sorából mint elsődlegest a latin *cursus* szót emelte ki; ebből lettek az újlatin alakok, majd a szerb *gusaru* 'kalóz, rabló' is.

A szófejtés békés menetét zavarja meg VÁMBÉRY ÁRMIN 1895-ben megjelent – mellesleg, minden érvelést nélkülöző – mondata: „A *khazar*, *khuzar* név a törököknél rablólovag, kalandos levente értelmében mind e mai napig megmaradt és nevezetes, hogy e szóban: *huszár*, eredetileg *könnyű lovas*, a magyar nyelvben is még mindig él” (VÁMBÉRY 1895: 34). KÚNOS IGNÁC (1897: 63) két évvel később éppen fordítva, azt hangoztatja, hogy a török szó való a magyarból, ám RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN – VÁMBÉRYT követve – szintén a török *khazar*, *khuzar* szavakban találja meg a magyar *huszár* forrását (RÉTHEI 1899: 342–344). RÉTHEI cikke azonban számos, máig érvényes igazságot is tartalmaz.

Az élvezetes stílusú írás sorra veszi (és súlytalannak is tartja) a délibábos elméleteket, majd a szláv eredetet valló FRANZ MIKLOSICH és SZARVAS GÁBOR nézetét ismerteti. Utóbbit bírálva kimondja: bár nincs tényleges adat arra, hogy a korábban 'rabló' jelentésű szó 'lovas katoná' értelművé vált volna, egy ilyen jelentésváltozás elméletileg mégis

elképzelhető. Az viszont nem, hogy egy szláv *hursar* vagy *gusar* legyen a magyar szó forrása. Előbbiből ugyanis nyelvünkben valami **hurszály* vagy **huluszár* forma alakult volna ki. A *gusar* esetében a szláv eredeztetéssel szembeni legfontosabb érve RÉTHEINEK az, hogy a szókezdő déli szláv *g* nem szokott a magyarban *h*-vá válni (és ebben, tegyük hozzá, tökéletesen igaza van). Vagyis jól látja, hogy a *hursar*, *gursar* vagy *kursar* nem lehet a *huszár* őse, ám ahelyett, hogy más déli szláv etimont keresett volna, az általa feltárt ellentmondás feloldását a török nyelvben vélte megtalálni (nem ismervén föl az éppen SZARVAS GÁBORNÁL már olvasható ószerb *husar* alak jelentőségét). RÉTHEI javára írhatjuk még azt is, hogy – követve MUNKÁCSIT – kimondta: az újabb kori szláv *husar* már származhat a magyarból. (Itt időben egy kicsit előreugorva tegyük hozzá, hogy jó harminc évvel később TÓTH ZOLTÁN – aki melleleg nem a török eredet, hanem végső soron a latin *cursor* elsődlegessége és a déli szláv közvetítés mellett tör lándzsát – szintén problematikusnak látja majd a *g > h* változást, de azt, tovább nem részletezett módon, *huszita* hatással magyarázza; a többeli *r* eltűnését nem kommentálja – TÓTH 1932: 322). A török eredetet kétlők között találjuk még GOMBOCZ ZOLTÁNT (1907: 220), aki később (1912: 218) még világosabban fogalmaz: *huszár* szavunk aligha választható el a 'rabló' jelentésű szláv *hur̋sar̋b*, *kur̋sar̋b*, *gusar̋b*, középlatin *cursarius* alakoktól.

A 20. század első 39 éve nem hoz jelentős változást a szó eredetének kutatásában. MELICH JÁNOS (1916: 125) végső forrásnak az olasz *corsaro* alakot tartja. HORGER ANTAL (1924: 83) kifejti: mivel a magyar szó első jelentése 'rabló, betyár, szegénylegény', az csak az ugyanilyen jelentésű szerbhorvát *husār*, *gusār* átvétele lehet, melynek korábbi alakjai *hursār*, *kursār* voltak, az eredetijük pedig a 'rabló, tengeri rabló' jelentésű ol. *corsar*, lat. *cursor*, gör. *kursaris*. (Ezzel HORGER csak megismétli mindazt, amit SZARVAS már 1877-ben állított.) A K. P. monogramú szerző négy évvel később az etimonon annyit pontosít, hogy az olasz szó nem a latin *cursor*, hanem a vulgáris latin **cursarius* folytatása. A szókezdő latin *k* helyén lévő szerbhorvát *h* és *g* szerinte újgörög közvetítéssel magyarázható (K. P. 1928: 364–365). TAKÁTS SÁNDOR (1929: 85) végső forrásként a középkori latin *cursarius* alakot szintén elfogadja.

1939-ben GÁLDI LÁSZLÓ tanulmányával gyökeres fordulat történik a szó történetének magyarázatában. GÁLDI ALEKSANDER BRÜCKNER 1927-ben kiadott lengyel etimológiai szótárára támaszkodik: BRÜCKNER ugyanis a magyar szót végső soron a szláv *chqsa* szóra (a lengyelben a jelentése 'rablás, útonállás') vezeti vissza, mely a gót *hansa* 'csapat, kíséret' átvétele. Megemlíti azt is, hogy az óbolgár *chonsa* terminus a görög SUIDAS művében is előfordul (BRÜCKNER 1927: 174, 177). GÁLDI LÁSZLÓ (1939: 160–166) további adalékokkal támogatja meg BRÜCKNER etimológiáját.

Először is felteszi a kérdést: a lat. *cursarius* görögösített alakján (*κουρσάρης* és *γουρσάρης*) kívül létezik-e másik olyan t ő s g y ő k e r e s görög szó, mely a forrásként gyakran idézett déli szláv alakokhoz (*gusar*, *husar*) kapcsolható? Erre igennel válaszol: a 10–11. századi bizánci forrásokból ismert a *χωσάριος* (alakváltozatai: *χοσιάριος*, *χονσάριος*) 'portyázó, felderítő katona, előőr'. GÁLDI szerint a *χονσάριος* változat alakvegyülés eredménye, annak a hatására, mely SUIDAS 1000 körül írott Lexiconjában olvasható (s amelyet BRÜCKNER is említett már). „Χονσά: παρὰ Βουλγάροις οἱ κλέπτει” – idézi a passzust (fordítása kb. 'Chonsa: rablóbanda a bolgároknál'). GÁLDI feltételezi, hogy SUIDAS glosszázott szava bolgár (ezzel igazolja BRÜCKNERT). A bizánci *χωσάριος* pedig úgy jött létre, hogy ez a *chqsa* (sic!) vegyült a régebbi *χωσάριος* változattal.

(BRÜCKNER és GÁLDI *chqsa* alakot ír, később KНИЕZSA ISTVÁN és követői majd *chqsa* formát fognak: a különbség csak a jelölés módjában van, minthogy az összsláv nyelvben az indoeurópai *a* és *o* magánhangzók egybeestek.) A szláv és a bizánci szó vegyülésének következtében nemcsak az alak változott meg, hanem a jelentés is: a korábbi 'kém, felderítő' helyett a bizánci görögben is 'fosztogató, rabló' lett belőle. Ez a szó azután déli szláv közvetítéssel Magyarországra is eljutott (az átvett *husar* alakban a képző szláv is lehet). A latin *cursarius* alakból pedig csak a déli szláv *gusar*, *gursar*, *kursar*, *hursar* származhat. Ez a két különböző eredetű szó ráadásul a Balkánon keveredett. De eltérő eredetük mellett szól az is, hogy a *husar* alak jelentése csak kivételesen 'tengeri rabló', rendszeren 'szárazföldi rabló, zsvány' (ugyanúgy, mint a *χωσάπιος* későbbi jelentése). Végezetül GÁLDI megkérdezi: lehet, hogy azért lett a *huszár* Mátyás alatt 'könnyű lovas', mert udvarának humanistái még ismerték a szó eredeti görög jelentését?

A tanulmány Pozsonyban hamarosan franciául is megjelent. Ebben a változatban olvashatunk arról, hogy a feltételezett régi bolgár *chqsar* létét bizonyíthatja még a 16. századból adatolt román *hânsar*; továbbá egy titokzatosnak tartott magyar alak, az 1378-ból származó *hunzar*, melynek első szótagjában egykori nazális őrözhető meg (GÁLDI 1939–1940: 57–58). GÁLDI-nak erre a megjegyzésére még visszatérünk.

GÁLDI LÁSZLÓ szófejtését azonnal átveszi BÁRCZI GÉZA (SzófSz. 129) – igaz, meglehetősen pontatlanul –, majd MORAVCSIK GYULA (1942: 273) is.

KНИЕZSA ISTVÁN (1955: 219–220) GÁLDI-t követve (és néven nevezve) tömör, de alapos összefoglalást ad a *huszár* elő- és utótörténetéről. Az óbolgár *chqsa* alak létét ő is tényként kezeli (bár ezt a később kiadott prágai ószláv szótár – l. Slovník – nem igazolta), továbbá gazdag irodalmát adja a magyarból továbbkerült szláv és nem szláv kölcsönzéseknek. Nyíltan KНИЕZSÁ-ra hivatkozva BÁRCZI GÉZA változtat korábbi álláspontján: GÁLDI és KНИЕZSA nézetét szembeállítja egymással úgy, hogy közben mindkettőjük szájába olyan kijelentést ad, amit ők nem tettek. GÁLDI nem állította, hogy a *huszár* a görög *χωσάπιος* származéka lenne (csak azt, hogy történetük között kapcsolat van), sem KНИЕZSA azt, hogy a görög *χωσάπιος* forrása az ószerb *chusar* (BÁRCZI 1958: 109). Az 1970-ben megjelent TESz. megerősíti GÁLDI érvelését az összsláv **chqsa* létezéséhez: a régi román *hînsár* 'betyár, szegénylegény' egy déli szláv **chqsar*-b átvétele lehet (TESz. 2: 174). Hozzáteesszük: VASILE BREBAN 1987-ben kiadott szótárában mind a *husár*, mind a *hînsár* címszóként szerepel: előbbi a magyar *huszár* átvételeként 'lovas katona' jelentésben, utóbbi – a középkori Moldvára utalva –, mint 'az ellenségtől szerzett zsákmányból élő, nem zsoldos katona' (BREBAN 1987: 449, 455). Az EWUng. az etimon meghatározásakor a TESz.-t követi (EWUng. 591–592), a legújabb KLUGE-kiadások pedig – örvendetes módon – már az EWUng.-ot (KLUGE–SEEBOLD 389).

A magyarba került *huszár* további európai sorsáról – az eddig említett munkákon kívül – főként KROPF LAJOS (1899), FOGARASI MIKLÓS (1977) és HOLLÓS ATTILA (1996) informál bennünket.

E rövid történeti áttekintés után vessük össze szerzett ismereteinket azzal a névsorral, melyet a szócikk végén a TESz. (2: 174–175) közöl. Megállapíthatjuk, hogy a *huszár* esetében nem okvetlenül azok a legfontosabb tanulmányok és közlemények, melyek e listában kiemelt minősítést kaptak. RÉTHEI 1899. évi írását például, a téves végkövetkeztetés ellenére, jelentős előrelépésnek tartjuk. Ennél is nagyobb baj viszont az, hogy ALEKSANDER BRÜCKNER neve, akitől GÁLDI LÁSZLÓ a máig érvényes etimont átvette,

egyszerűen kimaradt a felsorolásból. Igaz, szerepel benne egy másik lengyel etimológiai szótár szerzőjének, FRANCISZEK ŚLAWSKINAK a neve. Csakhogy ŚLAWSKI lényegében nem ír mást (1952–1956: 439–440), mint amit korábban BRÜCKNER (és GÁLDI) állított.

S hogy ki volt BRÜCKNER ötletadója? Ennek a kérdésnek a megválaszolása már kívül esik dolgozatunk tárgyán. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy FRANZ MIKLOSICH 1886-ban kifejezetten tagadja, hogy a *kursarĭ* – amit a magyar *húszár* (sic!) szóval köt össze –, kapcsolatban lenne a germán *hansa* alakkal („Das wort hängt weder mit den germ. *hansa* noch mit *chazaren* zusammen”, MIKLOSICH 1886: 148). A nagy bécsi nyelvész éppen ezzel adott volna ötletet?

3. Láttuk, hogy a végső forrásnak tekintett régi déli szláv **chopsarъ* létezését eddig a bizánci forrásban bolgár vonatkozásának nevezett *χovσά*, továbbá a román *hânsâr* bizonyítja, mely szintén szláv nazálist tükröz (a románban a veláris *i* jelölése a közelmúltban többször változott: egyszer *â*, máskor *î* adta vissza). A nazálist tartalmazó etimont erősíthetné még az a *hunzar* alak, amelyet GÁLDI LÁSZLÓ is idézett.

Ismereteink szerint TAKÁTS SÁNDOR volt az első, aki 1929-ben felhívta a figyelmet a *huszár* szónak erre a korai előfordulására. (Mindaddig a legkorábbi magyar adatot a 15. századból ismerték.) TAKÁTS a következőkről informál bennünket: „Nagy Lajos királyunk írja 1378-ban a bánnak, hogy bizonyos szolgáló nép, akiket közönségesen *hunzar*-oknak neveznek az ebresiek erdeiben hatalmaskodnak.” Lábjegyzetben olvashatjuk az eredeti, latin nyelvű passzust: „quidam condicionary nostri wlgon (így!) *Hunzor* dicti quandam silvam ipsorum ad dictam possessionem Ebres vocatam pertinentem” etc. (TAKÁTS 1929: 85). Erre a korai adatra újólag FEHÉRTÓI KATALIN figyel fel, aki a latin idézetet kijavítja: a *Hunzor* helyett *Hunzar*-t ír, a *wlgon* után felkiáltójelet téve (FEHÉRTÓI 1970: 82). (Észre kell vennünk, hogy TAKÁTS a magyar szövegben szintén *hunzar*-ról beszélt, tehát lábjegyzetében az *o* valószínűleg ki nem javított szedéshiba lehet). A későbbi gondot viszont nem ez a magánhangzótévesztés, hanem mindkettejük *wlgon* olvasata okozta. Ezt alapul véve ugyanis a TESz. a *hunzar* alakot is tollhibának minősíti – mintha a másolónak fölös *n*-nek beszúrására lett volna hajlama! –, s megállapítja: az írott *hunzar* nem alkalmas arra, hogy benne egy nazálist tartalmazó szót lássunk, így a magyar szó forrása továbbra is a szerbhorvát *husarъ* marad (TESz. 2: 174). Az EWUng. – a TESz. végkövetkeztetésének megismétlése mellett – a *Hunzar* alakhoz nem fűz semmilyen kommentárt (EWUng. 591–592). Ebből viszont JEVGENIJ CHELIMSKIJ azt a következtetést vonja le, hogy a *Hunzar* miatt éppen a *huszár* szerbhorvát eredeztetése kérdőjelezhető meg (HELIMSKI 2003: 186).

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy GÁLDI LÁSZLÓnak az említett tollhibából fakadó kételyei aligha lehettek, valószínűleg azért, mert tévesen *wlgo* olvasatot közöl (bár TAKÁTSra hivatkozik), a szövégi *n*-t le hagyja („*wlgo Hunzor dicti*” [sic!] – GÁLDI 1939–1940: 57).

Nagy Lajos rendeletének olvasásához és értelmezéséhez az Anjou-kori oklevelek kiváló ismerője, ALMÁSI TIBOR történész nyújtott segítséget (amit ezúton is hálásan köszönünk). A datált irat Visegrádon született, az említett birtokok Varasd környékén voltak (tehát a szlavóniai bánnak szólt az utasítás). Ennek azonban nincs nagy jelentősége: a hatalmaskodó és ezért megfékezendő szolgáló népet (a kondicionáriusokat, vagyis a valamilyen szolgálat fejében földhöz juttatottakat) *k ő z ő n s é g e s e n*, azaz nem latinul, hanem a nép nyelvén nevezik *hunzar*-oknak (ahogy azt Visegrádon is értették). Rádásul

az eredeti dokumentum összes *u* és *n* betűjének összevetéséből kitűnik, hogy a *hunzar* előtti szó nem *wlgon*, hanem *wlgou* – az írrok a szóvégi magánhangzót diftongussal adta vissza. Ez az írott forma a *vulgo* helyén ugyan még mindig hibás, de már nem értelmetlen. (Ha GÁLDI LÁSZLÓ csaknem 80 évvel ezelőtt erre érzett rá, az intuíció zseniális volt!)

Semmi okunk nincs tehát arra, hogy az 1378-ból származó adatnak a hitelességét vitassuk. Ez pedig azt jelenti, hogy a *hunzar* alak többeli nazálist tükröz, mely csak a kárpát-medencei bolgárok nyelvéből származhat. ZOLTÁN ANDRÁS több nyelvtörténész véleményére támaszkodva feltételezett – évszázadokkal a honfoglalás után – bolgár nyelvi hatást a Kárpát-medencében (ZOLTÁN 2017: 6). Az érvekhez újabbat csatolunk: IVAN CHARALAMPIEV a 14–15. század folyamán végrehajtott írásreform alapján állítja, hogy a nazálisok betűinek (kizárólag egymással kevert!) írása azt a kiejtést követhette, mely a korabeli északkeleti bolgár nyelvjárásokra volt jellemző (ХАРАЛАМПИЕВ 1982: 100). A *hunzar* (olvasd: *hunszár*) tehát bővíti a bizonyítékok sorát.

Ez az alak nemcsak azt a hipotézist erősíti, hogy a nazálist tartalmazó szavaink bolgár szubsztrátumhatást mutathatnak, hanem azt a feltételezést is, hogy a régi déli szláv **chqsa* (sőt **chqsar-*) valóban létezhetett (amint azt ALEKSANDER BRÜCKNER, GÁLDI LÁSZLÓ és követőik állítják). S ha GÁLDI még óvatosan fogalmazott is, amikor nem zárta ki teljesen, hogy a „rejtélyes” *hunzar* kapcsolatba hozható a BRÜCKNER által megnevezett etimonnal („il n’est pas impossible d’y rattacher aussi ce mystérieux *hunzor*”, GÁLDI 1939–1940: 57), ezt mi most már határozottan állíthatjuk.

Végös következtetésként leszűrhetjük: az 1378. évi *Hunzar* alakot tollhibának minősíteni semmi okunk, ráadásul egyszerűsége ellenére jól illik abba a sorba, melyről a *donga* ~ *duga*, *menszáros* ~ *mészáros* párok megnevezésével ZOLTÁN ANDRÁS is beszél. Vagyis nyelvünkbe – időben szinte párhuzamosan – a bolgár típusú *hunszár* és a szerb(horvát) eredetű *huszár* is bekerülhetett. Előbbi azonban hamar kiveszett, míg utóbbi – ’könnyű lovas katona’ jelentést felvéve – fényes nemzetközi karriert futott be.

Kulcsszók: korai szláv jövevényszavak, szláv nazális magánhangzók átvétele, bolgár szubsztrátum a magyarban, *huszár* szavunk eredetének kutatástörténete, a „rejtélyes” *Hunzar*.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BREBAN, VASILE 1987. *Dicționar general al limbii române*. Științifică și Enciclopedică, București.
- BRÜCKNER, ALEKSANDER 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. W. L. Anczyc i spol., Kraków.
- BUDENZ JÓZSEF 1862. *Lexicon palaeoslovenico-latinum, emendatum auctum. Nyelvtudományi Közlemények* 1: 306–316.
- BUDENZ JÓZSEF 1863. *Vegyes apróságok. Nyelvtudományi Közlemények* 2: 461–476.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1970. *Huszár. Magyar Nyelv* 66: 82–83.

- FOGARASI MIKLÓS 1977. Magyar *huszár* – olasz *ussaro, ussero*. *Magyar Nyelv* 73: 337–341.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1939. *Huszár* szavunk bizánci kapcsolatai. *Magyar Nyelv* 35: 160–166.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1939–1940. L'origine du nom des hussards. In: *Linguistica Slovaca* 1–2. Red. LUDOVÍT NOVÁK. Societas Slovaca, Bratislava. 53–59.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 213–224.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- HELMISKI, EUGEN 2003. *Bécs und Pécs* vor dem Hintergrund der ungarischen Vertretung der slawischen Nasalvokale. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – RÉDEI KÁROLY szerk., *Ünnepi könyv Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 181–193.
- HOLLÓS ATTILA 1996. *Az orosz szókincs magyar elemei*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HORGER ANTAL 1924. *Magyar szavak története*. Kókai Lajos Kiadása, Budapest
- K. P. 1928. Levélszekrény. *Magyar Nyelv* 24: 364–365.
- KLUGE, FRIEDRICH ⁸1915. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Trübner, Straßburg.
- KLUGE–GÖTZE = FRIEDRICH KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von ALFRED GÖTZE. De Gruyter, Berlin–Leipzig, ¹¹1934.
- KLUGE–SEEBOLD = FRIEDRICH KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von ELMAR SEEBOLD. De Gruyter, Berlin – New York, ²³1999.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS GYULA 1892. *Latin elemek a magyar nyelvben*. Pallas Rt. Nyomdája, Budapest.
- KROPF LAJOS 1886. Két internacionális magyar szó. *Magyar Nyelvőr* 15: 416.
- KROPF LAJOS 1899. *Huszár*. *Magyar Nyelvőr* 28: 413.
- KÚNOS IGNÁZ 1897. A török nyelv idegen elemei. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 52–63.
- MELICH JÁNOS 1916. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 12: 125–128.
- MIKLOSICH FERENCZ 1882. A magyar nyelvbeli szláv szók: H–K. (SZARVAS GÁBOR közreadásában.) *Magyar Nyelvőr* 11: 219–225.
- MIKLOSICH, FRANZ 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. W. Braumüller, Wien.
- MORAVCSIK GYULA 1942. A magyar szókincs görög elemei. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 264–275.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1881. Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 17: 66–126.
- PESTY FRIGYES 1877. *Huszár* I. *Magyar Nyelvőr* 6: 24–26.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1899. *Huszár*. *Magyar Nyelvőr* 28: 342–344.
- SÁGI ISTVÁN 1912. *Huszár*. *Magyar Nyelvőr* 41: 187–188.
- SIMONYI ZSIGMOND 1881. *A jelentéstan alapvonalai*. Székfoglaló. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 10/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Slovník = *Slovník jazyka staroslověnskeho* 1–4. Hlavní red. JOZEF KURZ – ZOÉ HAUPTOVÁ. Nakl. ČSAV, Praha, 1966–1997.
- ŚLAWSKI, FRANCISZEK 1952–1956. *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1. (A–J). Tow. Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- SZARVAS GÁBOR 1873. A magyar nyelvbeli idegen szók. *Magyar Nyelvőr* 2: 486–493.
- SZARVAS GÁBOR 1877. *Huszár* II. *Magyar Nyelvőr* 6: 26–27.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TAKÁTS SÁNDOR [1929]. *Emlékezzünk eleinkről*. Génius, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH ZOLTÁN 1932. A huszárság eredete. *Akadémiai Értesítő* 42: 320–324.

- VÁMBÉRY ÁRMEN 1895. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Franklin-társulat, Budapest.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9.
- ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. 1910. *Этимологический словарь русского языка, вып. третий*. Типография Г. Лисснера и Д. Совко, Москва.
- ФАСМЕР, МАКС 1964. *Этимологический словарь русского языка* 1. (А–Д). Прогресс, Москва.
- ХАРАЛАМПИЕВ, И. 1982. Некоторые фонетические особенности реформированного болгарского литературного языка второй половины XIV – начала XV века. *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica* 15. Szeged. 95–106.

Slavic nasals and *huszár* ‘cavalryman’

The fact that there is a considerable number of Slavic loanwords in Hungarian may be explained by assuming substrate effects. The first part of the present paper gives further evidence of a Bulgarian substrate. The second part summarises the history of research on the etymology of *huszár* ‘hussar, cavalryman’, refining the picture we had so far concerning the role of individual scholars in finding the correct etymon. The third part deals with the earliest attestation of the same word, *huszár*: the controversial form (*Hunzar*) is made rather plausible if the hypothesis of a Slavic substrate is accepted.

Keywords: early Slavic loanwords, borrowing of Slavic nasal vowels, Bulgarian substrate in Hungarian, history of research on the etymology of *huszár*, the “mysterious” form *Hunzar*.

KOCSIS MIHÁLY
Szegedi Tudományegyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Tradíció és modernség az Ungarische Jahrbücher nyelvészeti írásaiban

1. rész

1. A Hírünk a világban (vö. BALOGH –ILLYÉS – KERESZTURY 1943/1985) kérdésköre előbb-utóbb minden tudományág számára fontossá válik. Így volt ez az elmúlt évszázadokban is, és ez a tendencia egyre erősödik napjaink határtalanul vált digitális világában. Minden korszak, minden tudományág létrehozta a maga divatos szemléletét, kialakítja egységes iskoláit és azok ellenzékét – ez a dinamikus mozgás hivatott biztosítani a fejlődést.

A nyelvészet mint diszciplína esetében sajátos helyzetben van a magyar. A magyar – mint nyelv és kultúra, a „testvértelen”, „egyedülálló”, „ellenségektől körülvevett”, „legősi”, „legszebb”, „legjobb”, „legnehezebb” jelzőkkel díszített főnév vagy melléknév elválaszthatatlan a Helyünk a világban kérdést feszegető kontextusoktól. Súlya, státusza, kivétel nélkül központi témaként jelenik meg az ötévente megrendezett Hungarológiai Kongresszusokon (a VII. Kongresszus [Kolozsvár] kiadványai között ezzel a kérdéssel

foglalkozik MONOK–NYERGES–SIPOS 2012), ahol minden alkalommal végeérhetetlen, nemegyszer személyeskedő vitába torkollik. Az írásos dokumentumok alapján konszenzus csak egyetlen kérdésben született: a magyar nyelvészet eredményeit meg kell mutatni a világnak. Ezt az igényt szolgálta ki az 1921-ben induló, s összesen 23 évfolyamot felmutató folyóirat (1921–1943), az Ungarische Jahrbücher (UJB).¹ Alapítója GRAGGER RÓBERT, az első világháború derekán sajátos politikai-ideológiai körülmények között Berlinben létrehozott magyar tanszék vezetője, egyben a hungarológia mint disziplína, illetve a terminus kitalálója. Célját az első kötetben Munkatervünk címmel fogalmazta meg. Ebből egy rövid idézet: „Közelebbi vizsgálódás után kiderül, hogy nem is a faji sajátosságok azok, melyek e népeket egymástól elválasztják, hiszen antropológiailag alig különböznek egymástól, s etnográfiailag sincsenek éles határaik. Hagyományaik és szokásaik sem állnak egymástól távol. A kulturális helyzet sem lényeges elválasztó tényező. Civilizációjuk ugyan különböző fokozatokat mutat, de kulturális törekvéseik egy irányba haladnak. Ami valóban elválasztja őket, az nyelvük és szellemiségük, ezzel szoros összefüggésben egy bizonyos lelki hajlam, egy történelmi alapokon nyugvó belső élet, amely leghevesebben a politikában kerül kifejezésre, és amelyet legdurvábban egymás ellen használnak fel. E népek szomszédaikkal szembeni meg nem értésének fő oka a nyelvi elszigeteltség. Ennek áthidalása olyan folyóiratok feladata lenne, amelyek ezen országoknak és lakóiknak tudományos alapokon folyó kutatását szolgálják.” (GRAGGER 1921: 2; magyar fordítása: HEGEDÜS RITA 1990: 13). A bevezetésből úgy tűnik, GRAGGER hungarológiai programjában különleges szerepet szánt a nyelvészetnek. Sőt, a némi jártassággal rendelkező kutató mindebből már akár arra is következtethet, hogy a nyelvészeti vizsgálódások fő iránya nem elsősorban az akkoriban legújabbnak számító strukturális megközelítés – e kérdéssel tanulmányom második része foglalkozik behatóan.

Az UJB. nyelvészeti írásait három egymással szorosan összefüggő szempont alapján vizsgálom: 1. Hogyan viszonyult egymáshoz a magyarországi és berlini szerzőgárda szemlélete? 2. Sikertült-e bekapcsolni a magyar nyelvészetet a nemzetközi kutatások fő sodrába? 3. Mely nyelvészeti megközelítés jellemzi a tanulmányokat, milyen eredményeket hozott a „nyelv- és szellemiség” vizsgálata?

E kérdések köré rendezve igyekszem elhelyezni az írásokat a modern, illetve tradicionális skála megfelelő pontján.

2. Az UJB. nyelvészeti tartalmának feltérképezésébe többen és többször is belevágtak, az alkalmat mindig valamely kerek évszám szolgáltatta. A tanszék alapításának 75. évfordulója tiszteletére rendezett konferencián (az 1991. szeptember 20-án tartott konferencia teljes anyagát tartalmazza: HEGEDÜS – KÖRÖSI – TARNÓI szerk. 1993) KORNIA LÁSZLÓ áttekintette az egyes kötetek felépítését, számszerűsítve a Bibliográfia, Tanulmányok, beszámoló; Kisebb közlemények, Recenziók állandó rovatainak kötetenkénti arányait (KORNIA 1993: 36–44). Témakörönként nem végezte el ugyanezt a bontást, csak

¹ A Berlini Humboldt Egyetem Magyar Irodalom és Kultúra Tanszéke 2016-ban ünnepelte alapításának 100. évfordulóját. Az ünnepségsorozat tetőpontja a november 18–19-én tartott jubileumi konferencia volt, de az előkészületek már hosszabb ideje folytak. Egy-egy ilyen kerek évforduló alkalmat ad a summázásra, de alkalmat kínál újabb részletek, összefüggések feltárására is. A visszatekintés ezúttal bőven túlmutatott a nosztalgikus emlékezésen, a hangsúly erőteljesen áttevődött a graggeri hagyaték (vö. Gragger-archívum) aktualitásának-aktualizálhatóságának vizsgálatára.

az általa legjelentősebbnek tartott tanulmányokat emelte ki. A nyelvészeti írásokból – a kiválasztást nem indokolva – a következőket ítélte említésre méltónak: GOMBOCZ, A bolgár kérdés és a magyar hunmonda; THIENEMANN, Német jövevényszavak a magyarban; PAIS, Régi magyar helységnevek; LEWY, A magyar nyelv rövid vázlata; KERTÉSZ, Művelődéstörténeti nyomok a magyar nyelvben; BANG KAUP, Turkológiai levelek; MOÓR, Magyar folyónevek (I. KORNIA 1993: 39).

Szintén a nyelvészeti témákra koncentrál KLAUS RACKEBRANDT (1993) elemzése. Ebben a szerző évenkénti bontásban, a Kisebb közlemények és a Recenziók rovatokat is figyelembe véve listázza a nyelvtudomány témakörébe sorolható írásokat. (*A nyelvtudományi témakörök* meglehetősen nehézkes kifejezés. Azért esett rá a választás, mert RACKEBRANDT válogatás nélkül foglalkozik elméleti és alkalmazott nyelvészeti, például nyelvtudomány-történeti és nyelvoktatás-módszertani tanulmányokkal.) KORNIA tetszőleges válogatásához képest RACKEBRANDT ugyan lényegesen több tanulmányt vizsgált, listája mégsem mondható teljesnek. Mindkét szerző – s harmadikként ide sorolhatjuk a tanszéket a hatvanas évektől kezdve egészen a rendszerváltásig irányító, a közelmúltban elhunyt PAUL KÁRPÁTI írását is – arra törekszik, hogy tanulmányában kidomborítsa a nevét többször is változtató tanszék történelmi változások ellenére is folyamatos működését, az UJB. és a Berliner Beiträge zur Hungarologie² szerves összefüggését. A visszatekintésekben a „modern”, illetve „tradicionális” besorolás szempontjai ugyan közvetlenül sehol sem merülnek fel, de a választás már önmagában is sokat elárul az elemző álláspontjáról.

3. Az UJB. első kötetének megjelenésétől kezdve egészen 1927-ig, Gragger korai és váratlan haláláig a nyelvészet témaválasztásában kitapintható a közös szemlélet: a múlt eredményeit felhasználva megkeresni a magasabb rendű összefüggéseket; a feltétlen objektivitásra, az egyes kérdések többoldalú megközelítésére való törekvés – azaz a legtisztább, elfogulatlan tudományos szemlélet. Minden bizonnyal nem véletlen egybeesés, hogy a Klebelsberg Kunó irányításával, Magyar Zoltán szerkesztésében megjelent tudománypolitikai program megfogalmazásának nyelvészetet érintő fejezete szinte lebontható az UJB. nyelvtudományi témaköreire: „A magyar nyelvtudomány legújabb korszaka az 50-es években Hunfalvy Pál felléptével s Budenz József Magyarországra költözésével (1858) kezdődik. E korszak az uralkodó problémák természete szerint három szakaszra oszlik. Az első évtizedek központi kérdése a magyar nyelv eredetének, hovatartozásának problémája. Eleinte Hunfalvy, sőt az ő hatása alatt a fiatal Budenz is meg volt győződve arról, hogy a magyar nyelv mintegy középhelyet foglal el, összekötő kapocs a finnugor és a török nyelvek között. [...] [Bekezdés.] A második periódus a Magyar Nyelvőr megalapításával (1872), illetőleg Szarvas Gábor felléptével kezdődik. Az érdeklődés homlokterébe a magyar nyelvtörténet és a népnyelv, valamint a nyelvhelyesség és a nyelvtisztaság gyakorlati kérdései kerülnek. Ugyanekkor kezdődik az újabb módszertani iránynak (junggrammatische Schule) termékenyítő hatása is. [...] [Bekezdés.] Végre a legutóbbi évek kutatásait a nyelvi és történeti kérdések szerves és termékeny összekapcsolása jellemzi. [...] [Bekezdés.] A jelen legfontosabb feladata a szintézis munkájának megindítása, illetőleg folytatása volna” (KORNIS szerk. 1927: 91–92).

² A Berliini Humboldt Egyetemen működő, nevét többször változtató magyar tanszéknek 1986 óta létező folyóirata. Digitális elérhetősége: <https://www.hungarologie.hu-berlin.de/publ/BBH> (2017. 11. 17.)

A fejezetet szerkesztő KORNIS GYULA a fenti súlypontokat feltehetően a nyelvészeti folyóiratok áttanulmányozása nyomán állapíthatta meg. Miután a magyarországi és a berlini szerzők részben ugyanazok voltak, nem csoda, hogy a témakörök – nemegyszer maguk a tanulmányok is – fedik egymást. Vizsgálódásom első szakaszában az UJB. néhány kiemelt tanulmánya alapján hasonlítom össze a magyarországi s a nemzetközi szakértő közönséghez szóló írásokat. Megkísérlem feltárni az egyezések és különbségek okait, s a következményeket közel egy évszázados távlatból értékelem.

3.1. A tudománypolitikai útmutatás első passzusával egybehangzóan számos tanulmány foglalkozik a bolgár-török nyelvi, főként fonológiai egyezésekkel. GOMBOCZ ZOLTÁN *Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage* című tanulmánya – mely ugyanabban az évben a Magyar Nyelvben is megjelent (GOMBOCZ 1921b) – minden bizonnyal interdiszciplinaritása miatt került be a berlini folyóiratba. GOMBOCZ életútját és műveit áttekintve – s ebben fontos szerepe van a berlini éveknek – a sokoldalú, minden irányban nyitott, elfogulatlan tudós kutatómunkájának egyik súlypontja a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak kutatása volt. E tanulmányában fonológiai vizsgálatainak következtetéseit ötvözte a kultúrtörténeti források elemzésével. Így jutott a következtetésre: „régibb felfogásomtól eltérőleg, mindinkább meggyőződésemmé válik, hogy az a mélyreható nyelvi, műveltségi és etnikai hatás, melyet a bolgárság az ugor-magyarságra gyakorolt, alig érthető másképp, mintha feltesszük, hogy egy uralkodó török réteg volt a magyarság igazi megszervezője” (GOMBOCZ 1921b: 21).

Mind a magyarországi folyóiratok, mind az UJB. további köteteiben folytatódtak a bolgár-török kérdéssel foglalkozó írások, ezek tudományos utóélete, értékelése megérdemelne egy külön tanulmányt.

LOSONCZY ZOLTÁN a téma aktualitását a következőképp indokolja: „A magyar filológia középpontjában tehát az őstörténeti kutatások állnak. A nagy összeomlás után az eddiginél behatóbban vizsgálják az egykori Magna Hungaria nyomait, a vándorlások útvonalait, a honfoglalás és a letelepedés körülményeit. Ezzel természetszerűen a turkológia kerül előtérbe, így a speciális finnugrisztika – ahogyan ez Bundenz halálát követően, Setälä, Wichmann, Paasonen munkásságának köszönhetően megfigyelhető – egyre inkább átkerül a finnek kezébe” (LOSONCZY 1922: 215; a fordítás H. R.). Az egyes tanulmányokban fontos kiemelni a szerzők tényeken és következtetéseken alapuló érvelési technikáját, a gondos megfogalmazást. A rendelkezésre álló adatok aprólékos elemzése nyomán megállapításokat, s nem köbe vésett állításokat tettek – mindez lehetőséget nyújtott akár az önreflexióra is. (Az egyes szerzők levelezéséből ugyanis világosan látszik, hogy szakmai, s nemegyszer emberi ellentétek is feszültek a tudósok között, de ezek az UJB. nyelvészeti írásaiban háttérbe kerülnek, s általában a visszafogott, érvelő tudományos stílus dominál.)

A téma a későbbiekben is gyakran előkerül, a nyelvtörténeti tárgyú tanulmányoknak nagyrészt ez a fő témája. A nyelvészeti írásokban különösen bővelkedő negyedik kötetben olvasható HEINRICH WINKLER tanulmánya, mely beleillik a Kornis Gyula által megfogalmazott tudománypolitikai program első témakörébe: a magyar nyelv mintegy középhelyet foglal el, összekötő kapocs a finnugor és a török nyelvek között.

A szerző bevezetésében felsorolja az urál-altaji nyelvcsalád öt fő ágát: finn, szamojéd, mongol, török, tunguz (1924: 3). Rögtön felhívja a figyelmet arra a nagyságrendbeli különbségre, mely könnyen félrevezetheti az indoeurópai vagy sémi nyelvcsalád-fogalomhoz szokott kutatót. Az idő- és térbeli különbségek összemérhetetlenné teszik a kétféle

nyelvcsalád-értelmezést, épp ezért eleve kudarcra ítéltnek tartja egy lehetséges ősnyelv rekonstrukcióját. Nézőpont kérdése, hogy a mai finnougriisztika hogyan minősíti eljárását, melynek során WINKLER funkcionális nézőpontból kiindulva mutatja be egyrészt a magyar nyelv bizonyos sajátosságait. Pl. a *Magyar lakik parton* mondat alapján használja az úgynevezett „jelöletlen többes szám” fogalmát – mely valójában a species kategóriával szemben álló genust jelöli. Az *atya háza szintagmában* azonosítja a szuffixum nélküli birtokost, s az *-a* Sg. 3. birtokos személyjelet a létigével azonosítja. Az abszurdnak tűnő feltételezést tetézi, hogy hasonló szerkezetet vél felismerni a japánban is. Mielőtt végérvényesen a tudománytalanság látszatát keltenénk, néhány szempontra érdemes fókuszálni: 1. WINKLER kifejezetten elvetette az ősnyelv rekonstruálhatóságának lehetőségét; 2. nem genetikai, hanem tipológiai szempontú összevetést végzett; 3. nem állításokat, hanem lehetséges hipotéziseket közölt, ezáltal az egyes témákat a további megvitatás számára nyitva hagyta.

Hogy a probléma megközelítésével nem járt egyedül, ezt bizonyítja S. C. DIK funkcionális nyelvtanához írt tanulmánya, melyben a helyet, birtoklást és egzisztenciát jelentő predikátumtípusokat egymáshoz közelállónak, egymásból levezethetőnek tekinti (DIK 1980: 111)

3.2. A nyelv- és tudománytörténet összekapcsolása, egy „kis” nyelv helyzetének-történetének szélesebb kontextusba való helyezése, s ezen keresztül megismertetése sarkallta GRAGGERT Zur Geschichte der ugrofinnischen Sprachwissenschaft. Wilhelm von Humboldt című tanulmányának megírására (GRAGGER 1924). Ennek első, két részes magyar változata 1911-ben a Magyar Nyelvben jelent meg (GRAGGER 1911). A teljes tanulmány egyrészt WILHELM VON HUMBOLDT magyar kapcsolatainak életszerű leírását tartalmazza, másrészt nyelvészeti feljegyzéseit közli. (Ez utóbbiak alapján GRAGGER összeállította HUMBOLDT magyar vonatkozású műveinek teljes bibliográfiáját is – ennél részletesebb listát e témában nem ismerek.)

A 14 évvel fiatalabb német verzió nem tartalmaz lényeges változtatásokat: a történeti háttér bemutatásának stílusa talán gördülékenyebb, több érdekes részlet színezi a filológiai alapossággal és bő jegyzetkiegészítéssel ellátott szöveget. Néhány forrásadatot helyesbített: pl. a Mithridates 2. kötetének szerzőjeként már nem ADELUNGOT, hanem VATERT adja meg.

A magyar verzió két részes, a második rész HUMBOLDTnak a magyar birtokos szerkezetekről alkotott megjegyzéseivel kezdődik (GRAGGER 1911: 402). Szembeötlő, hogy a szöveg törése ezen a ponton teljesen indokolatlan. A történeti rész már korábban befejeződött, a nyelvészeti adatok elemzésének a kellős közepén tart a szerző, amikor hirtelen leteszi a tollat, s szünetet tart. Az újabb, német verzióban a teljes tartalom az I.-gyel jelzett, ám folytatás nélküli tanulmányba kerül. Hogy GRAGGER a lefordított változatban egyszerűen tévedésből hagyta bent az I.-est, esetleg a berlini folyóiratban folytatni akarta a finnugor nyelvtudomány magyar vonatkozásaival foglalkozó tanulmányok közlését, talán egy sorozatot tervezett – erről nincs adat.

A történet és nyelvészet kettőssége tetten érhető mind a magyar nyelvű, mind a német tanulmány stílusában is. Míg az esszéisztikusan leírt történeti áttekintés élvezetes, szórakoztató, akár a laikus közönség számára is élvezhető, addig az aprólékos, pontos forráskutatáson alapuló (vö. BRANDT 2011: 86), fonológiát, szintaxist és morfológiát egyaránt érintő részek nehezen követhetők, a szorosan vett szakmai közönségnek szólnak. A Munkaterv ismeretében feltételezhető, hogy nem véletlen stílustörésről van szó: az élvezetes, dinami-

kus történeti bevezetővel a szerző a magyar tudománytörténeti háttérének szélesebb körű, külföldi megismertetését szorgalmazta. Megelevenedik HUMBOLDT életének egy rendkívül érdekes szakasza, amikor 1810–1813 között porosz követként tartózkodott Bécsben. Levelezéséből kitűnik, hogy a feladatot szívesen vállalta, diplomáciai feladatai mellett remélte, hogy nyelvészeti stúdiumait is folytatni tudja. Hamar szert tett magyar ismerősökre: barátai, sőt keresztszülői kapcsolatot alakított ki Esterházy Pál herceggel és annak családjával, akikkel később londoni tartózkodása során is tovább ápolta a jó viszonyt. Gróf Apponyi Antallal az élő nyelvet gyakorolta, s bemutatta őt öccsének, Alexander von Humboldtnak is. Nehezményezte a kiismerhetetlen jellemű Metternich herceg megfigyelési módszereit, aki nemegyszer még Humboldtnak a feleségéhez szóló leveleit is felbontatta.

HUMBOLDT nagy lelkesedéssel látott neki a „rejtélyes eredetű” magyar nyelv tanulmányozásának. Tanára, a szótár- és nyelvtanító MÁRTON JÓZSEF ugyan csodálattal vegyes tisztelettel nyilatkozik a nagy tudós teljesítményéről: „Báró Humboldt Vilhelm Úr Ő Exellentziája volt ez, most Pruszsiai Status Minister, ki ez előtt Bétsben az Austriai Ts. K. Udvarnál Követséget viselt, testvére a’ világszerte híres utazó és természet vizsgáló Báró Humboldt Sándor titkos Tanácsos Úrnak. – Midőn a’ tisztelt Báró Úr, mint Követ, ez előtt 18 esztendővel Bétsben lakott, arra határozta magát, hogy a’ Magyar nyelvet megtanulja; hallván, hogy ez is egy a’ napkeleti nyelvek közzül, mellyeket ifjú korában midőn a’ Diplomatikai pályára készült, nagy szorgalommal tanult” (MÁRTON 1830: 6). Ezzel szemben HUMBOLDT nem volt megelégedve tanára száraz, monoton, kizárólag a paradigmára koncentráló módszerével. Saját haladását is lassúnak találta, mivel politikai feladatai hátráltatták a nyelvtudományos kutatómunkát. Friedrich von Schlegel, aki először hívta fel HUMBOLDT figyelmét a magyar nyelvre, összeismertette őt az erősen patrióta érzelmű történész-nyelvész Horvát Istvánnal (1815-től a Széchényi Könyvtár őrzője), Révai lelkes hívével. Humboldt és Horvát között élénk szakmai kapcsolat alakult ki: Humboldt felkérte tudóstársát, hogy nyelvfilozófiai nézeteit, a magyar nyelvvel kapcsolatos észrevételeit vesse papírra, hogy megismertethesse tudós barátaival, Bernhardival és Vaterrel. (Ezek a részletek nem szerepelnek az 1911-es magyar változatban.)

A nyelvészek számára az igazi érdekességet a tanulmány befejező része kínálja. GRAGGER HUMBOLDT „tudományos jegyzetféle naplója” (GRAGGER 1911: 313), illetve a postumus megjelent *Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues* (HUMBOLDT 1836) alapján közli a nyelvtudósnak a magyar nyelvre vonatkozó néha esetleges, néha rendszerszerűen egymáshoz rendelt megjegyzéseit. GRAGGER az egyes adatok fellelhetőségét pontosan jelzi, helyenként feltünteti a forrás, RÉVAI *Elaboratio Grammatica*, illetve *Antiquitates* című műveinek odavágó paragrafusát is. A magyar és a német változat nem mutat különösebb eltérést. A magyar nyelvészet e korszakában kevésbé járatos olvasó-kutató számára mindkét verzióban nehézséget okoz HUMBOLDT jegyzeteinek szó szerinti, rövidítésekkel tarkított, magyarázat nélküli idézése, a példák hiánya. GRAGGER tanulmánya ugyan dokumentálja HUMBOLDT rendkívüli teljesítményét, hogy egy 12. századi szöveg értelmezése alapján ilyen pontos, lényeges, az összehasonlítás számára is alkalmas következtetéseket vont le, viszont a vázlatyszerű feljegyzések szó szerinti közlése kifejezetten nehezíti a megértést. Az eredeti, nem közlésre szánt észrevételek igényelték volna a magyarázatokat, az értelmezést, de ezeket mind a német, mind a magyar változatban hiába keressük. Az 1911-es magyar nyelvű értekezésben a példák szintén az eredeti formában, fordítás nélkül jelentek meg.

HUMBOLDTNAK a magyar nyelv sajátosságaira vonatkozó szétszórt megjegyzéseit GRAGGER ugyan felsorolja, de szemmel láthatóan nem fésüli össze; gyakori az ismétlés. A következőkben ezeket tematikusan elrendezve közlöm:

1. HUMBOLDT kiemelkedő fontosságot tulajdonít a magánhangzó-harmóniának, melyről RÉVAI fent említett műveiből szerzett tudomást. Ennek alapján dolgozta ki a totonaka nyelv hangzótörvényeit. Felismeri, hogy e törvénné váló tendencia a nyelv életében fokozatosan alakult ki, hatóköre kiterjed az egy mássalhangzóból álló és az önálló szóból alakult affixumokra is (GRAGGER 1924: 32–33). (A lexikai funkciójú elemek affixummá alakulásának említésével a grammatikalizációs folyamatot HUMBOLDT RÉVAI alapján írja le.)

2. A birtokviszony kifejezésekor szintén a totonakával talál egyezést: a birtokszóhoz illesztett birtokos névmás a mellette álló birtokossal alkot szintagmát. Hasonló történik a huastaka nyelv passzívumképzésénél is: az akkuzatívuszban vagy datívuszban álló személyes névmást felveszi az ige. (A HUMBOLDT-féle szöveg önmagában, magyarázat és példa nélkül nehezen értelmezhető. A jelenség legjobban a magyar implikatívusz szerkesztésével rokon: maga az igealak és nem külön személyes névmás utal a cselekvőre és a cselekvés elszenvédőjére.)

3. Az igék imperatívuszi alakját – ellentétben az általános tendenciával – a magyarban és a baszkban nem a tőhangzó jelöli, hanem történik valamely változás. GRAGGER szerint HUMBOLDT e megállapításnál e ikes igékből indulhatott ki (GRAGGER 1924: 37). Példái: *egyél! igyál!*

4. A *-lak/-lek* ragban felismerni véli a személyes névmást. Az általános ragozás *-k*-jával (Sg. 1.) való formális egyezést később LOTZ komplex, strukturális-funkcionális-történeti elemzése igazolja (LOTZ 1976). HUMBOLDT az igeragozást egészen véve észserűnek, logikusnak itéli.

5. Ismét a totonakával való hasonlóságra hivatkozik a pre- és posztpozíciók funkcionális hasonlóságával kapcsolatban. A „minden beszédrésznek megvan a sajátja” – „Es gibt eigne für die verschiedenen Redetheile” (GRAGGER 1924: 37; hivatkozás HUMBOLDT Gesammelte Werke 4: 144-re) – megjegyzéssel az esetkiosztásra utal. Ismét kiemeli a posztpozíciók – ezen egyértelműen minden szuffixumot ért (H. R.) – személyes névmással való bővítésének lehetőségét, ismételten hivatkozik a grammatikalizációs folyamatra.

6. Az infinitívuszi személyragozást főnevesítésként értékeli: „Construction, wo’ Infinitiv wie ein Substantivum ein Pronomen bekommt” (GRAGGER 1924: 38), egyúttal megfelelteti a német *zu* + infinitívuszos szerkezetének.

Lezárásként GRAGGER bemutatja HUMBOLDT Európa nyelvi térképét, melyen pontos földrajzi megjelöléssel a magyar is szerepel.

A magyar nyelvvel kapcsolatos vizsgáldások summázata, hasonlóan a korábbi magyar változathoz, túlságosan is rövidre sikerült: „Ime Humboldtnek nyilatkozatai a magyar nyelvről és rokonairól. Ezek az adatok nem tükrözik ugyan világosan a magyar nyelvről alkotott felfogását, de mutatják, hogy a nagy tudós e téren nem nyert olyan világos fogalmakat, mint a milyenekre szert tett más nyelvek, pl. a baszk, szanszkrit, cseh vagy az amerikai nyelvek tanulmányozásánál” (GRAGGER 1911: 406).

GRAGGER tanulmányának mindkét verziója torz: rendkívül alapos adatgyűjtésen alapul, de főleg a nyelvészeti anyag szisztematikus feldolgozása hiányzik. Az utókor feladata lenne, hogy a graggeri alapokról indulva idegen nyelven tudósítson HUMBOLDT és

a magyar nyelv kapcsolatáról, megállapításait elhelyezze az azóta eltelt kb. két évszázad tudományos palettáján.

4. Az UJB. nyelvészeti témáit összevetve a magyar tudománypolitikai tervezés fő vonalaival (lásd 3. fejezet) már a tartalomjegyzékek alapján is látszik, hogy a nyelv művelés egyáltalán nem játszott lényeges szerepet. Nem találjuk a nyomát sem a korábbi, a Magyar Nyelvőr Nyelv művelés rovatában megszokott nyelvújító-szóteremtő törekvéseknek, illetve azok kritikájának. A berlini folyóirat kifejezetten tartózkodik a minősítéstől, értéktételestől. Az UJB.-nek ez a hozzáállása megelőlegezi Gombocz 8 évvel később megfogalmazott állásfoglalását: „A nyelvtörvények nem apriori, hanem tapasztalati törvények: a nyelvtörténet tényeiből vonjuk le őket. Hogyan lehetne az ilyen tapasztalati törvényt a nyelvi tények megítélésében normaképpen alkalmazni? És másodszor a nyelvtudomány tapasztalati törvényei nem végérvényesek, a tudomány fejlődésével együtt változnak. Ami mai ismereteink mellett helytelennek látszik, lehet, hogy holnap helyesnek bizonyul és megfordítva” (GOMBOCZ 1931: 5). A normatív törekvést Gombocz a szinkronia szempontjaival sem tartotta összeegyeztethetőnek – ez a felfogás uralja THIENEMANN TIVADAR *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache* (‘A magyar nyelv német jövevényszavai’) című tanulmányát is (THIENEMANN 1922: 85–109). A nyelvtörténeti-kultúrtörténeti-szociológiai megközelítés kiegészül a kérdéskör korábbi filológiai feldolgozásának bemutatásával. Ami a korszak elvárásai szerint mintaszerűen felépített tanulmányt modernné teszi, az egyrészt a stilisztikai kitekintés, másrészt a nyelvtörténet kifejezetten modern értelmezése: a diakroniának az adott jelen is része, történet és állapot nem válik el egymástól, mozgatórugója a nyelvhasználat.

5. Egyértelműen a hazai és külföldi tudóstársadalom tájékoztatását, a „magunk megismertetését” szolgálják a rendszeresen megjelenő beszámolók a berlini intézeti életéről, valamint a könyvismertetések. Ezek mélysége, rendezettsége változó: Gragger regnálása idején szemmel láthatóan nagyobb gonddal készültek. A pusztá könyvismertetéseken túl részletes, szakmailag alátámasztott, érvelő tájékoztatást nyújt LOSONCZI ZOLTÁN a 2. kötetben: tematikus elrendezésben mutatja be a magyarországi nyelvtudomány legújabb eredményeit (LOSONCZI 1922). A folyóiratok közül a Magyar Nyelvőr 49. és 50., Magyar Nyelv 16. és 17., valamint a Nyelvtudományi Közlemények 45. kötete, továbbá önálló kiadványként SZINNYEI Magyar nyelv hasonlításának 6., javított kiadása jelent meg a vizsgált időszakban. Ezek a szemlék különösen fontosak lehetnek a nemzetközi megítélés szempontjából: ami a magyarországi kutatónak magától értetődő volt, az a külföldi kutató számára magyarázatot igényelt.

A LOSONCZYÉHOZ hasonló szisztematikus elrendezésű, mélyreható tudományos áttekintést a továbbiakban csak egyet találunk: SZINNYEI JÓZSEF *Die ungarische Akademie der Wissenschaften und die ungarische Sprachwissenschaft* című nyelvtudomány-történeti összefoglalását (SZINNYEI 1926). A szerző RÉVAITÓL kiindulva végigtekint az Akadémia történetén, a magyar nyelvtudomány alakulásának minden egyes állomását dokumentálja, felsorolja a kiadványokat, az egyes korszakok és személyiségek téziseit. Ami a bemutatásban némileg az UJB. nyelvtudomány-szemléletével ellentétesnek tűnik, az a szabályozás, a normatív szemlélet kidomborítása. Kétségtelen, hogy a magyar nyelv hivatalos, irodalmi, tudományos nyelvi státuszának kialakításában az adminisztratív/bürokratikus feladatok

ellátása az Akadémiára hárult, de az eredmények ismertetésében nagyobb hangsúlyt érdekeltek volna 19. század második felének funkcionális, összevető, szemantikai kutatásai (a 19 oldalas összefoglalásban épp csak témamegjelölésként kerültek említésre BRASSAI, SIMONYI szintaktikai kutatásai, illetve SIMONYI Jelentéstana [SZINNYEI 1926: 11–12]) – mely területekkel a későbbiekben az UJB. tanulmányai igencsak mélyrehatóan foglalkoztak.

SZINNYEI röviden hivatkozik az aktuális munkálatok irányára, s a legjelentősebbnek egyértelműen a rokon (finnugor) népek nyelvének történeti és leíró kutatását tartja. Megemlíti még a német újgrammatikus iskola hatását, ennek is nyelvtörténeti vetületét (SZINNYEI 1926: 16)³, valamint – szintén a nyelvtörténeten belül – megjelenik a dialektológia is.

A tanulmány célja kettős: egyrészt tényszerű tájékoztatást nyújt a magyar nyelvtudomány fejlődésének főbb állomásairól és eredményeiről a külföld számára, másrészt az Akadémia folyamatos tevékenységéről.

Az UJB. eddig közelebbről szemügyre vett írásai tematikájukban, felépítésükben, terminológiájukban egyaránt szorosan kapcsolódnak a magyar és a német nyelvészeti orgánumokhoz. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy e „hungarustudatú” magyar nyelvészek közül számosan szintén német gyökerekkel, iskolázottsággal rendelkeztek. A tudománytörténeti háttérrel ismerte a német beágyazottság természetesnek mondható, hisz a 20. század elején is a német szolgált tudományos mércével. Az UJB. újdonságát a témaválasztás jelentette: egyrészt az őstörténet kutatása, másrészt a magyar nyelv nem indoeurópai jellegéből fakadó problémafelvetések. A kétféle kötődés megtermékenyítőleg hat: az egyes tanulmányok magyarországi és német szerzői/forrásai szinte párbeszédet folytatnak egymással.

Az eddig vizsgált írások elméleti háttérét túlnyomórészt a német háttérű történeti összehasonlító módszer adja, s halványan bár, de érezteti hatását a német újgrammatikus iskola is.

Tanulmányom következő részében közelebbről vizsgálom, hogyan újultak meg vagy maradtak éppen változatlanok a megközelítésmódok; mi számított a 20. század első harmadában modernnek; mennyiben újult meg vagy éppen őrizte meg tradicionális értékeit a magyar nyelvészet. Mindez az UJB. tükrében: sikerült-e betöltenie a híd szerepét, lehetővé tette-e a tudományos információk oda-vissza áramlását GRAGGER orgánuma.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH JÓZSEF – ILLYÉS GYULA – KERESZTURY DEZSŐ 1943/1985. *Hírünk a világban*. Magvető, Budapest.
- BRANDT GYÖRGYI 2011. *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*. Doktori disszertáció, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- DIK, SIMON C. 1980. *Studies in Functional Grammar*. Academic Press. London – New York – Toronto.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1921a. Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage. *Ungarische Jahrbücher* 1: 194–203.

³ „Der Lehrsatz der deutschen junggrammatischen Schule über die Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze hat auch uns zu eingehenden lauthistorischen Untersuchungen angespornt” (SZINNYEI 1926: 16). („A német újgrammatikus iskolának a hangtörvények kivételtelenségéről alkotott tétele behatódóbb hangtörténeti vizsgálatokra sarkallt minket” – H. R. ford.)

- GOMBOCZ ZOLTÁN 1921b. A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv* 17: 15–21.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Gragger-archívum = *A berlini Humboldt Egyetem Gragger Archívuma*. [https://rs.cms.hu-berlin.\[-\]de/bga/pages/home.php?login=true](https://rs.cms.hu-berlin.[-]de/bga/pages/home.php?login=true) (2017. 11. 17.)
- GRAGGER RÓBERT 1911. Humboldt és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 7: 311–315, 402–406.
- GRAGGER, ROBERT 1921. Unser Arbeitsplan. *Ungarische Jahrbücher* 1: 1–8. Magyar fordítása: Munkatervünk. HEGEDÜS RITA ford. In: NÁDOR ORSOLYA szerk. 1990. *Hungarológiai Ismerettár 5. A hungarológia fogalma*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.pdf> (2017. 11. 17.)
- GRAGGER, ROBERT 1924. Zur Geschichte der ugrofinnischen Sprachwissenschaft Wilhelm von Humboldt. *UJB*. 4: 27–40.
- HEGEDÜS RITA – KÖRÖSI ZOLTÁNNÉ – TARNÓI LÁSZLÓ szerk., *Hungarológia 2. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. http://real-j.mtak.hu/3902/1/1993_02.pdf (2017. 11. 17.)
- HUMBOLDT, WILHELM VON 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Dümmler, Berlin.
- KÁRPÁTI, PAUL 1993. „Oldás és kötés”. – Tények és gondolatok a berlini hungarológia folytonosságáról. In: HEGEDÜS–KÖRÖSI–TARNÓI szerk. 1993: 45–50.
- KORNIS GYULA szerk. 1927. A szellemi tudományok múltja, jelene és jövő feladatai. In: MAGYARY ZOLTÁN szerk., *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest. 91–140.
- KORNIA LÁSZLÓ 1993. Gragger Róbert és az Ungarische Jahrbücher. In: HEGEDÜS–KÖRÖSI–TARNÓI szerk. 1993: 36–44.
- LOSONCZY ZOLTÁN 1922. Die Ungarische Sprachwissenschaft 1920–21. *Ungarische Jahrbücher* 2: 212–217.
- LOTZ JÁNOS 1976. A *-lak* bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében. In: SZÉPE GYÖRGY szerk., *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest. 179–184.
- MÁRTON JÓZSEF 1830. *Értekezés a' magyar nyelv eredetéről, természeti tulajdonságairól, kimívelhetése, fundamentomos tanulása és könnyű tanítása legjobb módjáról*. Nemes Haykul Antal, Béts.
- MONOK ISTVÁN – NYERGES JUDIT – SIPOS GÁBOR szerk. 2012. *Gondolatok a hungarológiáról. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár 2011*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest. <http://www.mek.oszk.hu/10800/10876/> (2017. 11. 17.)
- NÁDOR ORSOLYA szerk. 1990. *Hungarológiai Ismerettár 5. A hungarológia fogalma*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. <http://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.pdf> (2017. 11. 17.)
- RACKEBRANDT, KLAUS 1993. Sprachwissenschaftliche Arbeiten am Ungarischen Institut der Berliner Universität von den Anfängen bis zur Gegenwart. In: HEGEDÜS–KÖRÖSI–TARNÓI szerk. 1993: 51–66.
- RÉVAI, MIKLÓS 1803. *Antiquitates literaturae hungaricae*. Pestini.
- RÉVAI, IOANNES NICOLAUS 1806. *Elaboratio Grammatica Hungarica*. Pestini.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. *Die ungarische Akademie der Wissenschaften und die ungarische Sprachwissenschaft*. *Ungarische Jahrbücher* 6.
- THIENEMANN TIVADAR 1922. Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache. *Ungarische Jahrbücher* 2: 85–109
- WINKLER, HEINRICH 1924. Die altaischen Sprachen. *Ungarische Jahrbücher* 4: 1–14.

HEGEDÜS RITA
Humboldt-Universität, Berlin

Adalékok a *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* szintagma kutatástörténetéhez

1. A *szavárd* vagy *szovárd* nevű, a magyarok őseivel kapcsolatba hozott néprésszel foglalkozó tanulmányok közül mutatom be azokat, amelyeket mára elfeledtek a kutatók, csakhogy az ezekben fellelhető gondolatok mások munkáiban hivatkozás nélkül újra megjelentek. Ez a jelenség az etimológia és az elvált népesség feltehető egykori szálláshelye kapcsán mutatkozik meg. Munkám mottójául a budapesti nyelvtörténeti iskolával kapcsolatos, BENKŐ LORÁNDtól származó idézetet választottam – a rövid összefoglalással arra utalnék, hogy mindig érdemes a minket megelőző kutatók munkáit újra elővenni. Nemcsak azért, mert az utókor gyakran más utakon jut ugyanarra a következtetésre, mint az elődök, hanem azért is, mert ismereteink bővülésével egyes elképzelések, de még egyes kritikák fölött is eljáráhat az idő: „A magyar nyelvészek, közelebből nyelvtörténészek feladata, kötelessége ma aligha lehet más, mint megőrizni, továbbvinni ennek a hagyománynak minden olyan elemét, amely időt állónak, sőt előre is mutatónak bizonyulhat számunkra; ugyanakkor elkerülni, meghaladni e hagyományból mindazt, ami már idejéért, ami nem egyeztethető össze a ma nyelvtudományának követelményeivel.” (BENKŐ 2003: 305).

BENKŐ LORÁND utolsó monográfiája nagy jelentőségű a magyar történelem korai szakaszának vizsgálatában.¹ BENKŐ ugyanis a Bíborbanszületett (VII.) Konstantin De administrando imperio című művében fellelhető *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* (*szavarti aszfali*) néprésszónak és a középkori magyar krónikák, oklevelek *Zoard* (BENKŐ 2009: 45) *Zuard*, *Zuardu*, *Zvardu*, *Zuord*, *Zvard* (72) személynévi adatainak elemzésében jutott új eredményekre. Munkája kiemelkedik a módszertanilag alapos filológiai háttérrel, de érdemeit az is növeli, hogy a magyar nyelvtörténet felől kiinduló magyarázatában a korábbi nézetekkel szemben a *szovár* köznévi alakot és a *Szovárd* tulajdonnevet állapította meg, és az ősi örökséghez tartozó *szí(v)*-igének *szovárvány* 'szivacs' származékával (77) és az 1585-ös Görlitz-i glosszában hapaxként előforduló *spongyaszovár* összetétellel hozta kapcsolatba. A *szovárvány* legkorábbi jelentésének a 'szivacs'-ot, de leggyakoribb, köznyelvi jelentésének a 'szivárvány'-t adja meg (78). A **szovár* jelentéseként a 'természetes aszfalt; földi szurok' jelentést adta meg. Bizonyára a könyv létrejöttének nehéz körülményei okozták, hogy a több szálon futó munka számos ponton nem érződik egésznek.² A rövid áttekintésben ezekre a pontokra is kitérek, valamint BENKŐ könyvének ismertetéseiből néhány fontos elemet is idézek, amelyek a további kutatások számára fontosak lehetnek.

Sajnos előfordulhat, hogy akár egy jól felkészült kutató sem ismer régebbi és/vagy nehezebben hozzáférhető, vagy éppen a kritika által a köztudatból kioltott munkákat – egyetlen ember figyelmének látóköre véges –, ebből kifolyólag elfeledetté válik, ha esetleg más már korábban ugyanarra a következtetésre jutott. Munkám gerincét az adja, hogy nem BENKŐ kapcsolta össze először a magyar szakirodalomban a császár adatát egyfajta közet, építőanyag nevével. SOMOGYI CSIZMADIA SÁNDOR 1826-ban közzétett Dentu mogerek,

¹ Az 1. és 2. szakaszban BENKŐ LORÁND 2009-ben megjelent A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből című munkájának oldalszámaira utalnak a zárójelben közölt számok, de hogy ne terheljem túl a szöveget, csak az első hivatkozásnál jelzem a forrást.

² Az idős tudós utolsó éveiben egyre súlyosbodó szembetegséggel küzdött, többoldalú segítségre is szorult. – A szerk.

vagy a 'Magyaroknak Ős-elei című könyvében szintén erre a megfejtésre jutott. Először ismertetem BENKŐ szófejtését és az azt kiegészítő újabb gondolatokra térek ki, majd SOMOGYI CSIZMADIA etimológiáját közlöm a két magyarázathoz tartozó kritikai megjegyzéseimmel. Végül azt mutatom be, hogy BENKŐ könyvének elkészülte után milyen újnak vélt eredményekkel szolgáltak a kutatók a szavárdok³ lokalizációja körüli kérdések megválaszolásához.

2. BENKŐ a magyar nyelvtörténet felől kiinduló magyarázatában a korábbi nézetekkel szemben a **szovár* köznévi előzményt állapította meg (75–78) és választotta le a *szabir* népnévről, valamint a *szavárd* és *szavarti* olvasatról. A Berettyó régi medrében, az Aszfalt-hegységben szereplő *Szovárhegy*, *Bogdányszovárhegy* és *Szováros*, *Szovárkő-patak* földrajzi nevekben (83–86) fedezte fel a talán az erről területről nevet nyert Szovárd nemzetség nyomát. A magyar követekkel érintkező Konstantin idegen nyelvből fordította és kapcsolta össze képzettársítással a *szavarti* népnévet az *aszfali* absztrakt jelzővel, amiben közös pont a közetnév (117). A képzettársítás alapját a természetes aszfalt, földi szurok közetnek a szilárdsága adta, egyébként a görögben kialakult absztrakt oldalon a 'erős, kemény' jelentése is. Csakhogy BENKŐ is megállapítja: nem ismerünk *Szovárd* helynévet, így nem marad más megoldás, mint a *-d* elem személynévképzői minőségben való kezelése. Tehát BENKŐ véleménye ebben a kérdésben nem egyértelmű: előbb inkább a személynévből (82), később inkább a birtokok nevéből (93) eredezteti a nemzetség nevét. A nemzetség talán visszanyúlhat az ómagyar kor korai századaira.

Szerinte csak az alaki hasonlóság kapcsolta össze a kutatásokban DAI.-ban szereplő nevet a *Szovárd*-dal. Bizonyítása szerint a *Szovárd* nem egyeztethető össze a forrásból kiolvasható *szavarti*-tal. Kétségesnek tartja a Szevan-Kur vidékére költözést is, itt ugyanis a lovasnomád életmód nem folytatható, ami kultúraváltást eredményezne, az pedig gyors asszimilációhoz vezet (101). Elveti a *szavarti* és a *szabir* nevek közti kapcsolatot is. Visszont a császár által használt *szavarti* nevet azonosítja THURY 1897-es munkája nyomán a Szevan-Kur, azon belül is Udi tartományba költözött nép nevével (110–115). A névben a 'fekete fiúk' jelentésű örmény *szevortik* szókapcsolatot fedezi fel THURY. A *fekete* jelző miatt azonban nem egyeztethető össze BENKŐ szerint a nép a magyarok őseivel, sokkal inkább az örményekkel. A császár tévesen feltételezhette azt, hogy egy támadás során bizonyos magyar néprészek a változó tájú kaukázusi vidékeken kerestek menedéket. De ha a magyarok tudtak volna a kaukázusi rokonokról, akkor miért fordult Julianus a Kaukázus előteréből északra, hogy a Volga-vidéken keresse a távoli rokonokat (121)?

Később azonban összekapcsolja az *aszfali* 'természetes aszfalt, földi szurok' szón keresztül a korábbi magyar helynévi adatokat a DAI.-hoz fűzött eddigi elemzésével. Szerinte nem véletlen, hogy a császár jelzőként ezt a szót választotta, emögött elképzelése szerint csakis magyar és bizánci személy eszmecseréje állhat (118).

3. HOFFMANN ISTVÁN 2009-ben írt ismertetésében kitért BENKŐ etimológiájának nehézségeire is. Egyik ilyen, hogy bár BENKŐ három Szovár-hegyet is talált, érvelését csak kései analógiával, az *Aszfalt-hegység* névvel támasztja alá. HOFFMANN rámutat, hogy tovább gyengíti az érvelést az is, hogy ilyen jelentésben a *szovár* közszo közvetlenül nem adatolható, ráadásul egy időben élt volna a *spongyaszovár* hapaxként álló lexéma tanúsága szerint a közet neve mellett a 'szivacs' jelentés is. További problémákat vet fel

³ A *szavárd* névalakot szándékosan használom a BENKŐ által javasolt *szovárd*-dal szemben.

a *Szovárd* nemzetségnévnek összekapcsolása a helynevekkel: nem egyértelmű az adatok kronológiai viszonya. Ha ugyanis a *Szovárd* nemzetségnév a *szovár* elemet tartalmazó nevekből keletkezett, akkor ki kellene tudni mutatni *Szovárd* helyneveket is, amelyek a *szovár* közsözből és a *-d* helynévképzőből alakultak volna, de erre nincs példa. Ha viszont a *szovár* anyagnév az elsődleges, akkor ennek *-d* személynévképzős kapcsolataként lehetne értelmezni a nemzetségnévet. Egyik lehetőség sem illik a tipikus fejlődési sorba. HOFFMANN szerint viszont a császárnál nem közetnévként, hanem absztrakt 'szilád, erős' jelentéssel kell számolni, és valószínűleg nem ismerte a szó eredeti etimológiáját, csak a *szavarti*-val való hasonlóság miatt kapcsolta a nevet a magyarokhoz. Sőt HOFFMANN szerint a Szovárd nemzetség nyugati birtokainak *Zavar* adatát – amelynek egykor lehetett *sz*-es kiejtése is – nem lehet egyértelműen kizárni.

TÓTH VALÉRIA 2010-es tanulmányá nőtt ismertetésében több ponton is továbbgondolja BENKŐ megállapításait és felvetéseit. BENKŐ azzal zárja ki a *z*-s szókezdő hang feltételezését az *sz*-szel szemben, hogy a szó a *szí(v)* ige szócsaládjába tartozik. Ezt a névadatok hangjelölési sajátosságaival is igyekszik alátámasztani. Kétségtelen, hogy a *z* és az *sc* grafémák egyaránt szerepelnek *sz* hangértékben, de az előbbi ugyanilyen természetesen jelölhet *z*-t is. Tehát TÓTH VALÉRIA szerint a kérdéses nevet akkor is *z*-vel kellett volna írni, ha nem *Szovárd*, hanem *Zovárd* hangzású volt. A *Szovárd* ~ *Szuárd* viszonylatban számolni kell a hiatusos záródással, azaz a labiális magánhangzó és β meg magánhangzó szekvenciában a zártabbá váló labiális magánhangzó meglétével – erre példa a *roboosz* > *ruosz*, *haßas* > *hoas*. Így a **Szafárd* > *Szoárd* záródás is feltételezhető. E lehetőségek érintik az etimon helynévi továbbélésének vagy akár a *szavarti*-val való összefüggésének a kérdését. Alaki és szemantikai megfeleltethetőség alapján TÓTH VALÉRIA javasolja a *Szár*-, *Szárd*-féle helynevekkel való összekapcsolás lehetőségét – a különböző etimológiai előzmények következményeinek hangalaki egybecsúszása nem ismeretlen jelenség a magyar névtörténetben. BENKŐ szerint a nem egyeztethető szövegi *-t* és *-d* elemmel kapcsolatban is megemlíti TÓTH VALÉRIA, hogy ezek a korai helynevekben gyakran váltakoznak (hangtani magyarázat mellett képzőcsere is lehetséges).

4. SOMOGYI CSIZMADIA SÁNDOR 1826-ban megjelent könyvében foglalkozik a DAI.-ban található szövegrésszel.⁴ A kérdéses szintagmát ő a korában elfogadott *Σαβαρτοι ασφαλοι* (SOMOGYI CSIZMADIA 1826: 38) helyett a (nyilvánvalóan sajtóhibás) *Σαβαροι ας φυαλτοι* (31) és a *Σαβαροι ασφαλτοι* ~ *Σαβαροι ασφαλοι* (34, 38) alakra emendálva veszi alapul értelmezésében (ekkoriban az önkényes javításnak hagyománya volt: SZABÓ 1825: 35–37, 1826: 3–7). Meggyőződése szerint Konstantin olyan népekről akart tudósítani, akiket ő és/vagy legalább a környezete általánosan ismert (39). Minthogy *Σαβαρτοι* nevű nemzetet SOMOGYI nem ismer, ehelyett a közsismert *Σαβαροι* nevet írja. Szerinte a görögben a *Σαβαρ*, *Σαβηρ*, *Σαβῖρ* az *-ος* végződésű nevek közé tartozik, a többes számban nem vesz fel τ -t, csak az *οἱ* végződést (39). E név jelentése szerinte egyébként *ασφαλοι*, melyről a császár csak annyit mond, hogy ezzel a jelzővel „bizonyos okra nézve nevezettek így” (ti. e nép tagjai). Antik írók és régi térképek földrajzi nevei alapján abban leli magyarázatát, hogy Hesychius szerint a Vörös-tenger egykor *ασφαλιτις*-nek mondatott (56). Ennek a jelentése SOMOGYI szerint egyezik a magyar *gyanta*, R. *gyenta* anyagnévvvel, amelyet ő lényegében 'aszfalt' jelentésben használ.

⁴ Ebben a szakaszban a helyes *Σαβαρτοι ὑσφαλοι* alak helyett a SOMOGYI CSIZMADIA által hozott alakokat közlöm, az utalásokat itt is a zárójeles oldalszámok jelzik.

A görög víznévnek és az általa ennek megfeleltetni kívánt anyagnévnek az összekapcsolását azzal indokolja, hogy az utóbbi Anonymusnál előforduló *dentumoger* név előtagja, a *dentu*, régi magyar szó, a *dió*, *dinnye* szavak változataihoz (*gyinnye*, *gyiő*) hasonlóan értelmezhető *gyenta*-ként, ez pedig jelentését tekintve azonos az *ασφαλτοι* jelentésével (57–58). Így egyeztetni az általa *ασφαλτοι*-ra javított jelzöt a *dentu* névelemmel, ugyanis mindkettőnek 'egyfajta építőanyag', közelebbről 'gyanta' jelentést tulajdonít. Állítása szerint ugyanis a vízről, amely körül egy nép él, a görögök szokás szerint el szokták nevezni az illető népet is (58). Végső soron tehát a *dentumoger* névalak előtagjában szintén a *gyenta* szót találja meg, így a Konstantin által lejegyzett és a magyarok őseire vonatkoztatott és szerinte helyesen *Σαβαροι*-ként olvasandó népnévet összekapcsolja Anonymus névalakjával – teszi mindezt azért, mert a *dentu* és *ασφαλτοι* szóban ugyanazt a jelentést látja: a Gen. 11. ének 3. versének Vulgátabeli fordításában latin nyelven az *ασφαλτος* megfelelőjeként *bitumen* áll (59).

A TESz. (1: 1120) adatai között a kellően nem tisztázott eredetű *gyanta* jövevényszóra 1500 körüli előfordulással a *gyentha* alakot találjuk. Később a *gyantár*, *gyontár* és *gyentár* alak is felbukkan – ezekben a balti nyelvekből a németbe és latinba jutott *gentarum* alak behatását sejtik a szerkesztők. Jelentése pedig 'borostyánkő', 'egyes fánemekből, főleg a fenyőfából előszívargó sűrű, ragacsos folyadék', 'máz'. Találunk utalást az ÚMTsz. *gyēnta* adatára is. Mindez azonban közel sem jelenti azt, hogy SOMOGYI értelmezése helyes lenne, hiszen a felső nyelvválású véghangzó a *dentu* szóban és a *gyanta* utolsó hangja nem feleltethető meg egymásnak.

A *Dentumoger* név magyarázatára még mindig JUHÁSZ DEZSŐ megfajta a legmegfelelőbb. Ő az előtagban a szláv *Donyec* folyónévnek a magyar hangtörténeti ismereteink alapján feltehető **Denetü* alakját látja. Az ősmagyarba ugyanis véghangzóval kerülhetett át a név, ráadásul *c* hang híján *t*-vel helyettesítődött (l. még a *német* szó *t*-jét). A hangrendi egységesülés és kétnyíltszótagos tendencia pedig kialakította a *Dentü* alakot (JUHÁSZ 1991).

Ugyanakkor a különféle (perzsa és arab, görög, örmény stb.) nyelvek történeti ismerete nélkül nem lehet a SOMOGYI által felvetett adatokat összekapcsolni. Így az ő *ασφαλτοι*, azaz *Σαβαροι* 'gyanta' értelmezési javaslata sem helytálló. Ugyanakkor megjegyezném, hogy a korában általánosan elfogadott nagyobb szerepű intuíciót megengedő értelmezések hasznosak lehetnek a modern adatkezelési módszerek mellett.

Bár a BENKŐ által felvetett szemantikai összekapcsolás látványos, de a *szovár* 'természetes aszfalt, földi szurok' anyagnév közvetlen köznévi adatai hiányoznak. Ez önmagában még nem kizáró ok, hiszen a nyelvemlékek fennmaradása véletleneken múlik – habár a köznévi dialektális meglete várható lehetne, de nem feledkezhetünk meg a kihalt szavakról sem.

5. Véleményem szerint bizonytalan BENKŐnek az a feltevése, hogy a császár tudatosan választotta az *aszfali* jelzöt, mert a (néprész-) nemzetség-, személy- és helynevek a középkori magyar kútfők és a császár munkájában egymástól függetlenek. Ezek közül elsőként a néprész név jelentkezne a Bíborbanszületettnél, majd a személy- és nemzetség név, végül a helynevek. Ha a nemzetségnevet a helynevekből magyaráznánk, nem értenénk a néprész név elsődlegességét. Ha Konstantin a 950 körül nála járó követektől szerezte értesüléseit a szavárdokról, akkor a nemzetség név vagy annak az alapját képező személy név már ebben az időben, de még inkább azt megelőzően, az elbeszélte események

korában már létezett. A nemzetségnév – a feltételezett alapító ős nevével megegyezhet –, törzsnévi fejlődésen keresztül válhat néprésznévvé.

Érdemes kitérni BENKŐ 1980-as, a legkorábbi magyar szövegelemek hangjelölésével kapcsolatos feltevésére. Ebben ugyanis egy írásban jelentkező jelenségre hívja fel a figyelmet: a korai ómagyar nyelvelméleinkben szerinte az *a* graféma egyaránt jelölhetett *a*, *á* hangokat, viszont gyakran előfordult, hogy az *a* hangot inkább *o* grafémával jelölték, ez pedig eltolódást okozott a jelölésben. Így az *o* lehetett *a*, *o* jele, míg az *u* pedig *o*, *u*, sőt *ö*, *ü* hang jele is (BENKŐ 1980: 89–91). Ennek tükrében mégis úgy gondolom, hogy a *Zuard* alakok olvashatók *sz[oβ]árd*-ként, a *Zoard* alakok (GYÖRFFY 1993: 118) pedig *sz[aβ]árd*-ként is. Továbbá a *sz[oβ]árd* alak záródás előtti állapotában (**száβárd* >) **száβárd* előzményt feltételez.

De sem *Szovárt*, sem *Szovárd* helynévről nincs tudomásunk. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *Szovárd*, *Szavárd* személynévvel is számolni kell az okleveles adatok alapján, bár ezekből a személynévi adatokból is hiányzik a *-t-s* alakváltozat. Amennyiben a személynév végén *-t* ~ *-d* eleve a név része és nem képző, figyelembe kell venni azt, hogy a személynévek között is természetes e váltakozás, pl. *Kompold* ~ *Kompolt*, *Gothard* ~ *Gothart* (l. FARKAS–LÁNCZ 2009). Így még a *Szavárt* változatot sem tartom kizárhatónak.

Tehát ha a névalak **száβárt* is lehetett, akkor az jobban segíthette a császárt a *szavarti*-val való egyeztetésben és *aszfalt* közetnév etimonjával megegyező, absztrakt jelentésben is használt jelző kiválasztásában, mint a *szobárd*. Ebben az esetben viszont bizonytalan az őrmény népetimológias magyarázat bevonása. Ez azt is jelenti, hogy ebben az esetben viszont BENKŐ azon nézete is elbizonytalanodik, hogy a császár *szavarti* adata nem egyeztethető össze az általa felvetett *szovárd* alakkal. Nem tartom biztosnak a **szovár* közetnév feltételezését és a császár adatának ezzel való megfeleltetését.

BENKŐ mintha Anonymus munkastílusának (sejtetve-felfedve rejtegetés) megfejtéséhez szükséges módszerrel elemezné a császár művét. Szerintem a két mű más megközelítést igényel, hiszen eltérő szándékkal készült, eltérő műfajú szövegekről van szó. A gesta inkább bizonyos hatalmi érdekeket kiszolgálni igyekvő politikai alkotás, a feltehetően fiktív elemekkel is bővített elbeszélésben az archaizáló stílus tudatossága miatt a nyelvi adatok vizsgálata körültekintést igényel. Míg a DAI. a korabeli és a korábbi geopolitikai viszonyok lehető leghívebb (még ha a forrás egykorú szóbeszéden alapul is, amely a megbízhatóságát gyengíti) lejegyzése. Ráadásul a DAI. szóválasztása mögött BENKŐ magyar–görög kapcsolatot lát, de nem magyarázza meg kielégítően, hogyan viszonyul akkor mégis az őrményből megfajtott *szavarti* név a kérdéshez. Az sem világos, hogy a magyar követek (Termacsu és Bulcsú) miért ismertették volna meg a császárt éppen a Szovárd nemzetséggel a magyarok korai történetét illetően: különböző néptörzsek létrejötté természetes volt ekkoriban. Míg e vélhető nemzetség Anonymusnál jelentkező különleges szerepe az uralkodói dinasztiához kötődő rokoni viszony megrajzolásában tetőzik, BENKŐ szerint azonban az említett nemzetségi tagok (Szovárd és Kadocsa) története a semmibe fut. Viszont a BENKŐ által feltételezett elsődleges keleti birtokokkal kapcsolatos helynevekből sem eredeztethető a nemzetségnév, hiszen ez anakonizmus volna a császártól származó adattal szemben.

Még ha helyes is BENKŐ felvetése azzal kapcsolatban, hogy a Bóborbanszületett érdeklődött a magyarok történelme felől, így került szóba a keleten maradt magyarok problémája, akkor sem felejtethetjük el, hogy BENKŐ kizárta a kettő összekapcsolását, hiszen a *szavarti* nevet THURY megfejtését követve őrménynek és egy kaukázusi népre vonatkozóan tartja. Azonban már majdnem fél évszázaddal THURY előtt LUKÁCSY KRISTÓF is felvetette az őrmény

megfejtést, bár a *szabir* népnévtől még nem választotta el (LUKÁCSY 1850/1870: 145–148, 168). LUKÁCSY művére THURY egy hivatkozásban utal (THURY 1897: 323–324), BENKŐ azonban csak THURY munkáját említi. Ezt az apró kiegészítést fontosnak tartottam megemlíteni, ugyanakkor nem feledhető az sem, hogy BENKŐ kénytelen volt emlékezetből dolgozni.

A két módszer és névfejtés több ponton mutat látszólagos hasonlóságot. SOMOGYI CSIZMADIA SÁNDOR 1826-ban az antik világ perzsa és görög helyneveinek írott alakjaiból indult ki és feltételezte, hogy a szerinte *ασφαλοι*-ként olvasandó 'gyanta' szó a szintagma első felének a jelentésével felel meg. BENKŐ LORÁND 2009-ben a mai magyar földrajzi nevekből (és feltételezhetően hasonló hangalakú ómagyar szavakból) következtette ki a *szí(v)*- ige családjához tartozónak vélt **szovár* 'természetes aszfalt, földi szurok' szót, amely tükörfordításának tekinti a császár szintagmájának utótagját. A bizonyításában azonban a fent említett hiányosságok ellenére a hatalmas filológiai háttéranyag összegyűjtése és a régi nemzetségekkel kapcsolatos fejtegetése érdeme munkájának. Hasonlóan figyelemre méltó az a módszer, hogy a kérdéses népnevet a magyar nyelvtörténet felől magyarázta. SOMOGYI és BENKŐ magyarázata között jelentős különbség, hogy a régiség népei között kialakuló nyelvi kontaktusok okozta kölcsönzési folyamatokban jelentkező nyelvi viszonyokat SOMOGYI a kor tudományosságából adódóan még nem ve(he)tte figyelembe.

BENKŐ LORÁND kötete a hiányosságai ellenére is új irányt nyitott meg; az utána megjelent, a szavárdok lehetséges lokalizációját tárgyaló történeti munkákkal kiegészítve lehetővé teszi, hogy a *Σάβαροι ἄσφαλοι* ügyét újrakezdve tárgyalhassuk. A következő pontban két újabb elképzelést mutatok be a szavárdok feltehető szálláshelyéről, amelyek nemcsak vagy nem a Kaukázust jelölik meg. Sajnos azonban a magyarok őseinek szétválásáról szóló DAI-részletnek értelmezését illetően is megállapítható, hogy bizonyos elemek már korábban is felmerültek a szakirodalomban, viszont mára elfelejtődtek.

6. Érdemes a DAI. érintett szakasza történeti elemzésének új gondolatait is figyelembe venni, hiszen a névalaknak illeszkednie kell a rekonstruált történelmi valóság kereteibe. A múlt század nyolcvanas éveiben HARMATTA JÁNOS vetette fel annak a lehetőségét, hogy a „hagyományos” olvasatot elvessük. Az elterjedt értelmezése a kérdéses szakasznak: „a magyarok egyik része »Perzsia vidékén telepedett le«, a „»másik rész pedig ... nyugatra ment lakni.«” (MORAVCSIK 1950/2003: 98–99). HARMATTA meglátása szerint a DAI. szövege tehát semmilyen elvándorlást nem említ. A helyes fordítás ez lenne: „és az egyik rész kelet felé, Persis irányában lakott..., a másik rész pedig nyugat felé lakott.” (HARMATTA 1984: 427). BENKŐ szintén figyelembe veszi HARMATTA eredményeit (BENKŐ 2009: 100).

Azonban lényegében ugyanígy olvasta – azaz költözés nélkül, nem folyamatként – HORVÁT ISTVÁN is az érintett szöveghelyet már 1829-ben: „Azonban pedig a' Törököknek kiútván háborujok és a' Patzinatzitáknak, kik a' kor Kangaroknak nevezettek, a' Török hadi sereg meggyőzötet, 's két részre oszlott, és ugyan egy rész napkeletre Persia részei felé lakott; és ezek mostanig a' Törököknek régi nevek szerint nevezetnek Sabartoeasphaloiaknak...” (HORVÁT 1829: 5r–5v). HORVÁT kéziratát a költözést kizáró értelmezések közé fel kell venni, viszont jellegéből adódóan nem ismeri sem HARMATTA, sem BENKŐ.

E kérdéshez annyit fűznék hozzá, hogy számomra nem egyértelmű a DAI. szövegében az égtájak a magyarok őseinek földrajzi helyzetére vonatkoztatása. Korábban (többek között) abból indultak ki a szavárdok Kaukázusba helyezésekor, hogy e terület volt a kérdéses időben perzsa hatalom alatt és egyúttal a császár birodalmától keletre. Csakhogy

a „nyugat” és „kelet” nem feltétlenül a császár szempontjából értelmezendő, hanem a magyarok tudósításában a saját lakhelyükre, azontúl is az elbeszélésben szereplő esemény megtörténtének idejére is vonatkoztatható. Így az alább bemutatandó lokalizálást látom meggyőzőbbnek a jövőbeli kutatások számára.

Többek között HARMATTA olvasata és értelmezése is szerepet játszott abban, hogy új lehetőségek merültek fel a népesség lokalizálásában. Egy tudományos ismeretterjesztő internetes oldalon (nyest.hu, 2011. 03. 11.) a következőket találjuk a magyarság őseitől elvált szavárdok feltételezhető lakhelyét illetően: „Vagyis a Perzsia vidékén élő magyarokat leginkább Khorezmtől északra, az Aral-tó fölötti füves zónában kereshetjük, de Perzsia egykori határait figyelembe véve talán a Kaukázustól északra elterülő tájakon is. Az ősmagyarok mindkét tájegység népeivel kapcsolatban álltak. Ebben semmi különös nincsen, mert ez a két vidék környezetének kulturális központja volt. Az itt élő népek rendkívüli hatást gyakoroltak a sztyeppei nomádok kultúrájára és művészetére.” (A kaukázusi magyarokról).

Ettől függetlenül ZIMONYI azt állapítja meg, hogy a császár a forrásként használt 7–9. századi bizánci előzményekben Irakot olvashatta Perzsiának, Belső-Perzsia pedig Horaszánt jelentette. „A császár saját korára pedig a rövid életű Szádszita-dinasztia (890–928) Azerbajdzsán, Arrán, Armenia területét magában foglaló északnyugat Irán területére, illetve a Buvajhida-dinasztia által uralt Nyugat-Iránra használta úgy, hogy a Kelet-Iránban lévő Horaszánt azonosította Perzsiával, amely a Számánida-dinasztia hatalma alatt volt. Ezért feltételezhető, hogy a DAI. 38. fejezetében szereplő Perzsiát is értelmezhetjük Horaszánnak, amit al-Bakrī nemrégiben előkerült tudósítása egyértelműen alátámaszt.” (ZIMONYI 2012: 255).

Azonban meg kell említenem, hogy már korábban is jelentkeztek a szakirodalomban ezekhez hasonló kísérletek. Az „ősmagyar” csoport létrejöttének és egyik korábbi lakóhelyeként már a legközelebbi rokon nyelvek hősi énekei alapján a nyelvtörténetben MUNKÁCSI BERNÁT 1894-ben szintén az Urál-hegység és -folyó, a Kaszpi-tenger és az Aral-tó közti területet adta meg. Míg a néprajzban NAGY GÉZA 1894-ben és 1897-ben, a régészetben TOLSZTOV 1947-ben, az antropológiában TÓTH TIBOR 1969-ben is ezt vallotta. Az utóbb említett tudományok nem művelőjeként azonban a régebbi munkák elkerülhették a figyelmem.

Kulcsszók: szavárd, etimológia, tudománytörténet, újrafelfedezés, ősmagyar kor.

Hivatkozott irodalom

- A kaukázusi magyarokról = A kaukázusi magyarokról. *Nyelv és Tudomány*. 2011. március 11. [http://\[-\]www.nyest.hu/renhirek/a-kaukazi-magyarokrol-1](http://[-]www.nyest.hu/renhirek/a-kaukazi-magyarokrol-1) (2017. 08. 05.)
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1991/2003. A „budapesti iskola” a magyar nyelvtudomány történetében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány: Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból* 3. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 288–306.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szavárd-kérdés. Fejezetek egy ősmagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DAI. = Biborbanszületett Konstantín, *A birodalom kormányzása*. Ford. MORAVCSIK GYULA [1950]. Lectum Kiadó, Szeged, 2003.

- FARKAS TAMÁS – F. LÁNCZ ÉVA 2009. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1993. *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Balassi Kiadó, Budapest.
- HARMATTA JÁNOS 1984. Lebedia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80: 419–431.
- HARMATTA JÁNOS 1997. A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ – GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 119–140.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Benkő Loránd, A szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. *Magyar Nyelv* 106: 470–478.
- HORVÁT ISTVÁN 1829. *A' magyar nemzetnek Sabartoeasphaloi régi nevééről*. Kézirat. Pest. A Debreceni Tudományegyetem A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830 című gyűjteménye. http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/text.php?id=nyelvujitas_335_o (2017. 08. 05.)
- JUHÁSZ DEZSŐ 1991. Dentümogyer. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 300–303.
- LUKÁCSY KRISTÓF 1850/1870. *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Eredeti örmény kútfők után*. Második könyv. Kolozsvár.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1894. Az ugorok legrégibb történeti emlékezete. *Ethnographia* 5: 160–180.
- NAGY GÉZA 1894. Egy pár szó a szkithákról. *Ethnographia* 5: 223–238, 279–320.
- NAGY GÉZA 1897. Egy adat a parthus–ugor érintkezéshez. *Ethnographia* 8: 136–137.
- SOMOGYI CSIZMADIA SÁNDOR 1826. *Dentu mogerek, vagy a' Magyaroknak Ős-elei*. Buda.
- SZABÓ JÓZSEF 1825. Értekező Észrevételek a' Magyarok' Eredetéről. *Tudományos Gyűjtemény* 9/4: 35–61.
- SZABÓ JÓZSEF 1826. Szerzés az 1825-diki Tud. Gyűjt. X-dik Kötetjéhez. A' Magyar Név 's Eredet méltóságának kivívása. *Tudományos Gyűjtemény* 10/5: 3–18.
- THURY JÓZSEF 1897. A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. *Századok* 31: 317–327, 391–403.
- TOLSZTOV, SZERGEJ PAVLOVICS 1947/1986. *Az ősi Horezm*. K. n. Budapest.
- TÓTH TIBOR 1969. Az ősmagyarok genezisének szarmatakorai etapjáról. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18/1: 85–95.
- TÓTH VALÉRIA 2010. Szeljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. *Magyar Nyelvjárások* 48: 5–22.
- ZIMONYI ISTVÁN 2012. *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. MTA doktori disszertáció, kézirat. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Contributions to the history of research on the phrase Σάβαρτοι ἄσφαλοι

This paper aims to show that Loránd Benkő's new (2009) etymological approach to the Ancient Hungarian patronym *szovárd* is basically the same as Sándor Csizmadia Somogyi's from 1826. However, there is a great discrepancy between the two methods, so I have emphasised the elements from Benkő's argumentation which can be useful for the future and those that have already been reflected on as weak points. Furthermore, I give two other cases when nineteenth-century scholarly articles were forgotten but their main points were discovered as new results by others as their own in the past few decades. Finally, the most recent works already see the problem of the patronym *szovárd* from a new point of view that can be fruitful.

Keywords: *szovárd*, etymology, history of science, rediscovery, Ancient Hungarian.

NÉMETH DÁNIEL
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Péteri, Attila, Satzmodusmarkierung im europäischen Sprachvergleich

Interrogativsätze im Deutschen und im Ungarischen mit einem typologischen Ausblick auf andere europäische Sprachen

Szegediner Schriften zur germanistischen Linguistik 4. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2015. 221 lap

1. Témakijelölés, célok. A monográfia a mondatmódkutatás hagyományaiba ágyazódik be, a szerző tájékozási pontként kijelöli, hogy saját megközelítése a HANS ALT-MANN (és kutatócsoportja) által kidolgozott elmélethez illeszkedik (13). Fő célja a német és magyar kérdő mondatok korpuszalapú vizsgálatával feltárni azt, hogy a mondat lexicális, szintaktikai és prosódiai jelenségei hogyan működnek együtt az interrogativitás kifejezésében. A kontrasztív vizsgálat egyrészt új eredményekkel gazdagítja mindkét nyelv leírását a vizsgált mondat típus vonatkozásában, másrészt hozzájárul a mondatmód kategóriájának jobb megértéséhez, harmadrészt eredményei hasznosulhatnak az európai nyelvek mondatnapi tipológiájában. Bár a középpontban a német és a magyar nyelv áll, a dinamikus fejlődő és új megfigyeléseket eredményező kontrasztív-tipológiai megközelítést Péteri további hét, nagy körülményekkel kiválasztott európai nyelv adatainak szemlélteti (latin, angol, olasz, orosz, albán, finn, török). Célja tehát az is, hogy a vizsgálat eredményei jól értelmezhetők legyenek a GISELA ZIFONUN által kidolgozott tipológiai modellben (13), és egyfajta „keresztmetszeti képet” is adjanak az európai nyelvek kérdő mondatairól. A szerző ismerteti például azokat a rendszerszerű lehetőségeket az európai nyelvekben, amelyekben a kérdő mondatok konvencionálódottan összekapcsolódnak bizonyos pragmatikai funkciókkal (20–22). Megemlítené, hogy a szerző maga is a mannheimi központú eurotipológiai kutatócsoport tagja volt (lásd a lezárt Eurogr@mm projektet GISELA ZIFONUN vezetésével, vö. BASSOLA et al. 2014).

2. A mű szerkezete. A monográfia felépítése rendkívül logikus és áttekinthető: a fő rész első negyede (11–50) az elméleti alapvetésnek van szentelve, a második mintegy ötven oldal a kontraszt nyelvek, a harmadik a német, a negyedik pedig a magyar nyelv kérdő mondatainak. A mű gondos elméleti alappozással indul (1. fejezet), amely bemutatja a mondatmód (*Satzmodus*) szakirodalmi megközelítéseit (1.1. fejezetpont), a kérdő mondat típust (1.2. fejezetpont), különös figyelmet szánva a pragmatikai vonatkozásokra is, és részletezi a fő mondat típus lexikai, szintaktikai és szuprasegmentális jellemzőit (1.3–1.5. fejezetpontok). A szerző részben (a lexikogrammatikai kifejezőeszközök kivételével, amelyek a morfológiai, klitizálódott és lexikai egységeket kontinuuumszerűen foglalják magukba) elkülöníti egymástól ezeket a nyelvi „szinteket”, mert a nyelvek közötti összevetés és a különböző részrendszerekhez tartozó jelölők együttműködésének a megfigyeléséhez és megfigyeltetéséhez a részek, a szintek pontos leírását tartja megfelelő alapnak. A tárgyalásban ugyanak-

kor ki is dolgozza ezeknek a szinteknek az együttműködését. A szintaktikai bevezető rész az információszerkezettel összefüggő szórendre összpontosít, az elemzés szintaktikai modelljét nem tárgyalja kifejtetten. Az elemző részben válik egyértelművé, hogy a szintaktikai modellezés kisebb részben a generatív szintaxisemélet, részben pedig az IDS-Grammatika (ZIFONUN–HOFFMANN–STRECKER 1997) eredményeit használja fel. Egyes problémás pontokhoz kapcsolódóan a szerző bemutatja a generatív megközelítést, például frázisstruktúra, valamint kérdőszó-mozgatás leírásával (lásd pl. 55–56, 83–84, 90, 153), és a mondat belseji (vagy végi) kérdő frázisokat *in situ* néven említi. Nem fejt ki, hogy saját felfogása ehhez hogyan viszonyul, mindenesetre a párhuzamos elemzést a lineáris szerkezet funkcionális modelljében végzi el (lásd pl. 158), amely inkább illeszkedik a ZIFONUN-féle funkcióalapú leíráshoz. Az 1.6. fejezetpont összefoglalja az összevető-leíró rész elméleti alapjait.

A 2. fejezet eurotipológiai áttekintésként szolgál, arra készíti, hogy az olvasó az európai nyelvek kontextusában, a nagyobb képben helyezze el a 3. és a 4. fejezet anyagát, a német és a magyar kérdő mondatok empirikus vizsgálatát. Péteri nemcsak bemutatja az első részben felállított szempontok alapján az egyes nyelvek eldöntendő és kiegészítendő kérdő mondatait és az ezekhez tartozó intonációs elemzéseket (2.2–2.3. fejezetpont), hanem a megfigyeléseket az általánosítás magasabb szintjére emelve összegzi is a kérdő mondat típus jellemzőit az európai nyelvekre vonatkozóan (2.4. fejezetpont). A perspektíva még tágabbra nyitásához a szerző a WALS adatait is felhasználja.

A mű gerincét a 3. és a 4. fejezet képezi, amely korpuszelemzésben alkalmazza az előző részekben kidolgozott szempontrendszert, és a gondos előkészítésnek megfelelően a német és a magyar kérdő mondatok összevető elemzését világos rendszerben, módszertanilag kifogástalanul végzi el. A művet összefoglaló, kitekintést is megfogalmazó fejezet (5.), rövidítés- (6.) és irodalomjegyzék (7.) zárja. A monográfiában 207 műre találunk hivatkozást, és körülbelül 300 példaként kiemelt nyelvi adat – különböző részletezettségű – elemzését olvashatjuk. Az intonációs szerkezet bemutatását, a számszerűsíthető adatok áttekintését ábrák, diagramok és táblázatos összefoglalások segítik.

A stílus világos és elegáns, a terminológia átlátható, meghatározása explicit. A nyomtatott kiadás keménytáblás, matt fóliás, szépen szerkesztett könyv, jó kézbe venni. A sötétebb árnyalatú (nem vakító fehér) papír kellemes kontrasztot képez a szöveggel, olvasni is jó. Csak a példák formai megoldásaiba és a példa-ábra hivatkozás számozásába csúszott be egy-egy kisebb, alig észrevehető hiba.

3. A mondatmód értelmezése. PÉTERI ATTILA amellett érvel, hogy a mondatmód¹ (*Satzmodus*) kutatása kifejezetten kedvező terep arra, hogy ne izoláltan, hanem komplexitásokban, a rendszer és használat viszonyában vizsgáljuk a nyelvi kifejezéseket (15). A mondatmód leírásában alkalmazott szemantikai és szintaktikai modell azonban alapvetően vagy részben formális/strukturális, és a szerző a generatív nyelvelmélet szórendi modelljét is (szemanto)pragmatikai motiváltságúnak fogadja el (153). A kötetben olvasható finom elemzések azonban azt mutatják, hogy bár rendszer és használat minőségileg elkülönül egymástól, a szerző nagy gondot fordít viszonyuk kidolgozására, összefüggésük operacionalizálására a korpusz elemzésében, és kitér a használatnak a rendszerre való visszahatására is. Az adatok

¹ A magyar szakirodalomban a mondatmód kategóriájával (legalábbis annak bizonyos értelmezéseivel) leginkább a *mondatmodalitás*, *modális alapérték* fogalma rokonítható (lásd H. MOLNÁR 1965, 1968: 16–23; KIEFER 1986: 19–24, 1988, 1990: 8–10).

feldolgozásában kulcsfontosságú a prototípuselv alkalmazása. A vizsgálat középpontjában a prototipikus megvalósulások állnak, amelyekben a mondatmód felismerhetővé teszi, hogy a mondat propozicionális tartalmát a beszélő hogyan konstruálja meg, hogyan viszi be a diskurzusba (16). A propozíció bizonyos mondatmóddal történő megkonstruálása hatással van a propozicionális szerkezetre (*propositionale Struktur*). A mondatmód azonban olyan mondatsemantikai kategória (megválasztása pedig olyan művelet), amely a szemantika és a pragmatika interakciójában funkcionál, ezért a mondatmód nem választható el élesen a mondat kimondásával végrehajtott beszédcselekvéstől sem (16). A szerző teoretikusan megkülönbözteti a mondatmód funkciójaként értelmezhető potenciális beszédcselekvést, és a megvalósulás aktuális beszédaktusértékét. A kérdő mondatmód jellegzetesen összefügg a tipikusság és a gyakoriság szempontja alapján a kérdezés beszédcselekvésével, a mondatmód megválasztása azonban csak illokúciós potenciált képvisel, nem determinálja a mondat kimondásával végrehajtható aktuális beszédcselekvést (16). A mondatmód tehát a séma jellemzője, sematikus kontextus esetén is alkalmas az adott konceptualizáció, az adott beszédcselekvés-érték kifejezésére. A kérdő mondatmód funkciójaként leírt konceptualizáció kezelésére a szerző a particionáláselméletet alkalmazza (18–19), amely formális, igazságfeltételes szemantikai modell. Eszerint az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés egyaránt különbözik például a kijelentő mondatról, amely olyan világot határoz meg, amelyben a propozíció az egyedüli fennálló/igaz kijelentéstartalom. Ettől a két kérdő (az eldöntendő és kiegészítendő kérdő) mondattípus a particionálás jellegében két irányban elkülönböző: az eldöntendő kérdés bipartíció, mivel a mondatmód olyan világot hoz létre, amelyben a propozíció vagy igaz, vagy nem igaz; a kiegészítendő kérdés pedig kibővíti az értelmezés világát a particionálás (két elemre nem korlátozott) lehetőségével, kívánalmával (23–24). A definícióban alkalmazott igazságfeltételes szemantikai modell azonban csak az elméleti alapozásban, valamint az összefoglalásban bukkan fel, az elemzésekben semmilyen szerepet nem játszik – úgy tűnik, a szerző nem tulajdonít neki magyarázó erőt. Kérdés ugyanakkor, hogy miért tartja mégis alkalmasnak a particionálás fogalmát a kérdő mondatok definiálására.

A szerző körületekintően mutatja be a mondatmód különböző értelmezési lehetőségeit a germanisztikai szakirodalomban (15–17). Hasznos lett volna ezt a szakaszt saját meghatározásának definíciószerű közlésével zárni, akár a bevezető általános meghatározást (11) megismételve és tovább pontosítva. Ennek hiányában az olvasó elbizonytalanodhat például a kérdő mondatmód és az interrogativitás (*Interrogativität*) viszonyát illetően. Az interrogativitás (a mondatmód funkcionális-szemantikai kategóriájával azonos módon), a propozicionális tartalomnak a mondattípusra jellemző konceptualizációjaként, kognitív tartományként van meghatározva a műben (18), de a szerző nyelvek feletti általánosításként alkalmazza, tehát a mondatmódhoz képest a konceptuális hierarchia magasabb szintjén. A kérdő mondatmód tehát egyfelől a fogalmi és a nyelvi konstruálás mondat szintű kategóriájaként fogható fel, amely alapbeállítás szerint a kérdezés beszédaktusértékével kapcsolódik össze, másfelől az interrogativitás jelölőinek konfigurációjaként is értelmezhető. A kétféle megközelítés azt a kérdést veti fel, hogy az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés mondatmódja egyetlen kérdő mondatmód vagy két, esetleg még több mondatmód (vagy mindegyik lehetőség igaz, más-más értelemben). Erre a kérdésre az olvasó nem kap egyértelmű választ.

A továbbiakban a mű a témán belül a mondatmód jelölését (*Satzmodusmarkierung*) tárgyalja behatóan. A jelölők komplex vizsgálata felől az a kérdés fogalmazható meg, hogy ezek a mondattípus vagy a mondatmód jellemzésére szolgálnak-e, vagy mindkettőre. A mondat-

típus és a beszédcselkvés összefüggése (meglátásunk szerint) tovább árnyalható volna CROFT eredményeinek a felhasználásával (CROFT 1994, 2003), az alaki jelöltség alapján a mondat típusok hálózatát pedig GOLDBERG és IMRÉNYI munkái is segítenék megrajzolni (GOLDBERG 2006: 166–182; IMRÉNYI 2012a, 2012b, 2013).

4. Az eurotipológiai áttekintés. A harmadik fejezetben a szerző bemutatja a fent említett hét nyelv (latin, angol, olasz, orosz, albán, finn és török) kérdő mondatmódjelölésének fő kifejezőeszközeit, nagyrészt tankönyvi szövegek korpusza segítségével. Ez a rész megalapozza a német és magyar mondatok átfogó leírását a lexikogrammatikai, szintaktikai és szupraszegmentális szint következetes vizsgálatával – ez utóbbihoz már itt PRAAT-programmal készült illusztrációk járulnak hozzá –, valamint a két fő vizsgálati nyelvre vonatkozó eredmények előrebocsátásával és az összefoglaló részbe való integrálásával. Kiemelendő, hogy szinkronia és diakronia sem itt, sem a mű más részeiben nincs élesen szétválasztva, hanem a nyelvtörténeti folyamatok, a grammatikalizáció és lexikalizáció (pl. a szórend megszilárdulása, valamint különösen az utókérdések, a *question tag*-ek funkcióváltása) motiváló tényezőként jelennek meg a kérdő mondatmód jelen állapotainak megrajzolásánál. A szupraszegmentális szint vizsgálatánál nemcsak a jellegzetes intonációs kontúrookra, hanem az egyes mintákban, illetve nyelvekben fellelhető intonációs hányadosokra (hangterjedelem) is kitér a szerző. A fejezet végén található összefoglalás (vö. 99–101) kiemeli a térség jellemző mondatmódjelölő stratégiáit, azok – részben újonnan feltárt – összefüggéseit. Érdekes lett volna itt a vizsgált nyelveknél kiemelt tulajdonságokat egyenként is összevetni és szemléltetni, bemutatva a családi hasonlóságon alapuló kategóriaszerveződést a nyelvcsoportok jelölési stratégiáiban.

5. Az empirikus vizsgálat és az eredmények a német és a magyar kérdő mondatok leírására vonatkozóan. Az empirikus vizsgálat anyaga kétféle: részben három szövegtípusból (a német Bundestag és a magyar Országgyűlés plenáris ülésein elhangzott felszólalásoknak, parlamenti vitának; tanulók, egyetemi hallgatók spontán társalgásának lejegyzett szövegeiből, valamint 20. századi drámákból) álló, nyelvenként több mint négymillió (német: 4 015 350, magyar: 4 679 612) szövegszót tartalmazó írott korpusz (részletesen: 105), részben tesztszemélyek (mindkét nyelv esetében anyanyelvi beszélők) által felolvasott mondatok PRAAT szoftverrel elemzett hangfelvétele alkotja (részletesen: 106). A korpuszdefiniálás során revízióra került sor bizonyos szerkezetek túl-, illetve alul-reprezentáltsága miatt (104). Az adatokat a szerző statisztikai módszerekkel is elemezte (a statisztikai elemzések jelentőségére és az eredményekhez való viszonyára lásd: 107–108).

A német nyelv korábban már behatóan vizsgált kérdő mondatmódját PÉTERI ATTILA az előző fejezetben ismertetett tipológiai kontextusba ágyazva mutatja be, nem hagyja figyelmen kívül itt sem a nyelv változási folyamatait, valamint számos új megfigyeléssel gazdagítja az eddigi leírásokat. Nyelvtörténeti szempontokat használ fel a szerző a mondatmódjelölő stratégiák magyarázatánál, és feltárja az utókérdéssel (*question tag*), valamint különböző partikulákkal kapcsolatos újabb tendenciákat. Az utókérdések esetleges lexikogrammatikai modalitásjelölőkké fejlődése (110) a szerző meglátása szerint arra mutat példát, hogy a pragmatika releváns visszahatást képes gyakorolni a szintaxisra.

A fejezet másik fő újdonsága az árnyaló partikulák szekunder mondatmódjelölő szerepének beható vizsgálata a kiegészítendő kérdések, az átmeneti modalitású struktúrák,

illetve a rövid megnyilatkozások egyértelműsítésében. A mondatmód altípusainak jelölése mellett az intonációnak is az egyértelműsítés az egyik fontos szerepe. Rendkívül alapos elemzéseket olvashatunk a kérdő mondatokban előforduló topikalizációval, illetve más, a hozzáférhető entitásokat jelölő kifejezéseknek a kérdés hatóköréből való kivonásával kapcsolatban (124–128); ezeket a szerző a beszélt nyelvi korpuszból kiindulva tárgyalja. Az említett szerkezetek elméleti relevanciáját növeli, hogy a bevezető szerint (37–38) a kérdő mondatok általános információszerkezeti felépítése a thetikus perspektívájú mondatokéval funkcionálisan analóg, mivel a szerző szerint mindkét típus iniciatív jellegű; a kérdő mondatban előforduló „topikalizált” – előmezőben (*Vorfeld*) szereplő – kifejezés azonban a (hagyományos logikai felfogású) kategorikus mondatok felépítésének felelne meg. Ez leginkább a beszélt nyelv névmási előmezőit érinti, amelyek a rigid szórendi szabályok fellazulását sejtetik (125–127).

A kiegészítendő kérdésekkel kapcsolatban PÉTERI egyik legfontosabb tézise, hogy a kérdő kifejezéseket tartalmazó előmező alapvetően különbözik a kijelentő mondatok előmezőjétől. A funkcionális különbséget a strukturális bővíthetőség (139–142), valamint az intonáció (145–148) különbsége is jelzi.

A magyar mondatnani kutatások perspektívájából PÉTERI ATTILA csak nagyon röviden tárgyalja a hagyományos mondatnani megközelítést, mivel arra (a szórend leírásának kidolgozatlansága miatt) nem tud támaszkodni az empirikus vizsgálatban. Részletesebben foglalkozik É. KISS szintaktikai felfogásával, és támaszkodik is rá, de a némettel való összevetés igénye miatt párhuzamos modellezésre vállalkozik, és ezt az IDS-Grammatika (ZIFONUN–HOFFMANN–STRECKER 1997) keretébe ágyazza be. Ez az elemzés összhangba hozható volna a hagyományos (függőségi) mondatleírás megújítását célzó viszonyhálózati mondatmodell terminusaival és eredményeivel (lásd IMRÉNYI 2013, 2017), például az igei komplexum (*Verbalkomplex*) tartalmilag rokonítható a komplex magmondat (protoállítással). A viszonyhálózati mondatmodell a magyar mondat szórendjét (a második és a harmadik dimenzióban) ehhez igen hasonló módon írja le. Az azonos vagy hasonló intuíción és nyelvészeti hagyományon alapuló megközelítések – találkozásuk esetén – erősíthetnék egymást.

A műben a magyar kérdő mondatok szórendi mintázatainak a gyakorisággal összefüggő, prototípuselvű leírása olvasható (169–171, 186–187). A szerző feltárja az összefüggést az eldöntendő kérdés szórendi mintázatai és az *-e* partikula alkalmazása között (172), szövegtípusfüggő, jellemző gyakorisági különbségeket mutat ki a partikula előfordulásában (161). Az adatok egyértelművé teszik, hogy a németben gyakoribbak az utókérdések, mint a magyarban (168), és hogy az előfordulásoknak eltérő az eloszlásuk a két nyelv vizsgált szövegtípusaiban.

PÉTERI az illokutív és az árnyaló partikulák körültekintő megkülönböztetését végzi el. A kategorizációs problémát azonban tovább bonyolítja, hogy például a *hát* kifejezésnek nem pozicionális attitűdöt jelölő, társalgásszervező funkciója is van, ezért a magyar szakirodalom elsősorban diskurzusjelölőként kategorizálja (vö. DÉR 2010; SCHIRM 2011).

A kiegészítendő kérdő mondat jellemző, szövegtípustól független mintázata a magyarban is a kérdő kifejezés mondatkezdő helyzete. Bár az eltérő szórendi mintázatok gyakorisági viszonyait a tortadiagram jól mutatja (187), a darabszámok kevésbé segítik az alkorpuszok közötti összevetést. A szöveges kifejtés azt az eredményt foglalja össze, hogy mindkét kérdőmondat-típusban „körülbelül 10-20%” azoknak az előfordulásoknak az aránya,

amelyekben a topik megelőzi a kérdő kifejezést (186). A korpusz kiegészítendő kérdéseiben a négy leggyakoribb árnyaló partikula a *vajon*, a *hát*, az *is* és az *egyáltalán* (182–184), de az utolsó két kifejezés esetében a gyakorisági érték így is alacsony (0,4%–1,2%). A szövegtípusok közül jellemzően a spontán társalgásban található több ezekből a jelölőkből.

A szerző az É. KISS-féle elemzésnek a problémáira is rávilágít (például a *miért* kérdő névmás kezelésével kapcsolatban), itt kell ismét utalni arra, hogy a viszonyhálózati modellben már született egységes elvek szerinti javaslat ennek a problémának (vö. IMRÉNYI 2013: 117–118) és a későbbiekben felvetett kérdéseknek (188–190) is a funkcionalista megoldására.

Az ige nélküli szerkezetek esetében PÉTERI hibás vagy nem létező megoldásként jelöli a *miért vajon* szórendi változatot ((85') számú példa, 191. lap), illetve két kérdőjellel látja el a *Na mit vajon?* visszakérdezést ((91) számú példa, 195. lap). Az alábbi (1) és (2) példát internetes kereséssel vételeztük, az (1) önálló „rövid mondat”, a (2) mellékmondati függő kérdésben mutatja ezt a szórendet. A *Na mit vajon?* mondatra elég sok találat van, igaz, nem replikában, hanem a partner kíváncsiságának felkeltésére vagy következtetési folyamatainak beindítására irányuló (retorikai) kérdésben (lásd a (3)–(4) példát). (A példákban a dőlt betűs kiemelést a szerzők végezték el.)

- (1) Feltételezem, hogy az ismeretlen ügynök ott tevékenykedik, illetve tevékenykedett, de most nem mozdul, hallgat. *És miért vajon?* Mert tudja, hogy ki vagyok [...]
- (2) [...] gyorsan ki tudjuk deríteni, hogy hol akad el és *miért vajon*.
- (3) De valamit nem tudok megoldani. *Na mit vajon....* a terembe járást....
- (4) Nos, ezután mit csinál a gyakorlott Sudden Strike-os? *Na mit vajon?* Igen, jól sejted. Ráírányít barátságosan EGY, ILLETTVE KETTŐ ágyút [...]

A monográfia újdonsága a magyarra vonatkozóan is a hangzás következetes vizsgálata a formai oldalon (összefüggésben az egyéb szintekkel). Az adatok jellegéből adódóan (felolvasottatott mondatokból álló minta) arra lehetett számítani, hogy az eredmények alapvetően megerősítik a kérdő mondatokról már kialakult képet. A kiegészítendő kérdés esetében azonban a megfigyelések jelentős mértékben árnyalják is a korábbi tudást. PÉTERI három különböző, alternatív prozódiai mintázatot különít el, amelyek között a választás idiolektális jellegű lehet (195–197).

6. „In medias res” kezdés a monográfiában, lezárás a recenzióban. A pragmatikai szemlélet felmutatásaként is értelmezhető a mű kezdete, amelyben a szerző egy olyan plakátot elemez, amelyen a *Du schreibst?* ’Te írsz?’ mondat a legfeltűnőbb szövegelem. Az elemzés a *Du schreibst?* és a *Schreibst du?* funkcionális elemzésén keresztül elvezet a kérdő mondat vizsgálatának pragmatikai vonatkozásaihoz. Ez a kezdés elnyerte a recenzensek tetszését, és annyira felkeltette az érdeklődésüket, hogy nem is tudták nem továbbgondolni az elemzést. A személyes névmás referenciális azonosítását PÉTERI ATTILA úgy oldja meg, hogy azt a képen látható (füben hason fekve író) fiatalra vonatkoztatja. A recenzensek a szövegtípus sajátosságai miatt – amelyhez hozzátartozik, hogy a plakát a járókelő figyelmét kívánja megragadni – a megnyilatkozás aposztrofikus jellegét is figyelembe vették, ez pedig eljuttathat egy még összetettebb elemzéshez. A könyv megmutatja ezeket a lehetőségeket, de a szerző nagyon fegyelmezetten mindig be is tartja az előzete-

sen kijelölt határokat, következetesen alkalmazza a funkcionális szemléletbe integrált, de formális gyökereitől teljesen el nem szakadt szempontokat is.

PÉTER ATTILA monográfiája a német és a magyar kérdő mondatok általunk ismert legrészletesebb, a lexikai, (morfo)szintaktikai és prozódiai jelölési módokat összetettsgükben, együttműködésükben megragadó, összevető elemzését adja nagy gondossággal kidolgozott módszertan következetes alkalmazásával. Ajánljuk mindenkinek, aki többet akar megtudni az európai nyelvek kérdő mondattípusairól és általában a mondattípusok kutatásának lehetőségeiről.

Hivatkozott irodalom

- BASSOLA, PÉTER – DABÓCZI, VIKTÓRIA – PÉTER, ATTILA – SCHWINN, HORST 2014. EuroGr@mm und die Propädeutische Grammatik ProGr@mm – ein kontrastiver Blick auf die Grammatik des Deutschen. In: DENGSCHERZ, SABINE – BUSINGER, MARTIN – TARASKINA, JAROSLAVA Hg., *Grammatikunterricht zwischen Linguistik und Didaktik. DaF/DaZ lernen und lehren im Spannungsfeld von Sprachwissenschaft, empirischer Unterrichtsforschung und Vermittlungskonzepten*. Narr, Tübingen. 71–89.
- CROFT, WILLIAM 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: TSOHATZIDIS, SAVAS L. ed., *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London – New York. 460–477.
- CROFT, WILLIAM 2003. *Typology and universals*. Second edition. Cambridge University Textbooks, Cambridge.
- DÉR CSILLA ILONA 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. In: GÖSY MÁRIA szerk., *Beszédkutatás 2010. Kísérleti és alkalmazott beszédkutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, Budapest. 159–170.
- Eurogr@mm = <http://www1.ids-mannheim.de/gra/abgeschlosseneprojekte/eurogramm.html> (2018. 03. 01.)
- GOLDBERG, ADELE 2006. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford University Press, Oxford.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2012a. A mondat mint többdimenziós hálózat. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely, Budapest. 123–137.
- IMRÉNYI, ANDRÁS 2012b. Inversion in English and Hungarian: comparison from a cognitive perspective. In: HART, CHRISTOPHER ed., *Online Proceedings of UK-CLA Meetings 1*. The UK Cognitive Linguistics Association, Hertfordshire. 209–228.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. A Magyar Nyelv Kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Budapest. 663–760.
- KIEFER FERENC 1986. A modalitás fogalmáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 3–37.
- KIEFER FERENC 1988. Mondatfajta – mondatmodalitás – mondahasználat. *Tertium non Datur* 5: 5–15.
- KIEFER FERENC 1990. *Modalitás*. Linguistica Ser. C, Relationis 1. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- H. MOLNÁR ILONA 1965. A nyelvi modalitás kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 3: 145–155.
- H. MOLNÁR ILONA 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és szinkrón státusza alapján*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- WALS = DRYER, MATTHEW S. – HASPELMATH, MARTIN eds., *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig, 2013. [http://\[-\]wals.info](http://[-]wals.info) (2017. 11. 03.)
- ZIFONUN, GISELA – HOFFMANN, LUDGER – STRECKER, BRUNO 1997. *Grammatik der Deutschen Sprache* 3. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1681–2569.

KUGLER NÓRA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT

Szegedi Tudományegyetem

Két könyv Szeged nyelvéről

1. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, *A szegedi nyelvhasználat az ezredfordulón*. JATE Press, Szeged, 2014. 143 lap. – 2. KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS, *Szeged nyelve a 21. század elején*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 295 lap

1. A közelmúltban két könyv jelent meg Szeged nyelvéről KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, valamint KONTRA MIKLÓS, NÉMETH MIKLÓS és SINKOVICS BALÁZS munkájaként, OTKÁ-pályázatok és A Szegedért Alapítvány támogatásával. A kötetek címe az időbeli folytonosságra utal (együtt 1998-tól 2016-ig terjedő kutatási időszakot ölelnek fel), ugyanakkor a munkák tudománytörténeti, módszertani szempontból is tükrözik ezen időszak szemléleti változásait. Kiemelkedő eredményük pedig az, hogy – valamennyi szerző a témához kapcsolódó több publikációja és előadása után – összevetésre is alkalmat adva először olvashatunk egy vidéki nagyváros komplex módon bemutatott mai nyelvhasználatáról. Magyarországon a városi dialektológiai kutatások a programjavaslatok és néhány jelentősebb részeredmény ellenére – számos, részben már megfogalmazott és még több kevésbé feltárt ok miatt – nem érték/érhették el a várt tudományos hatást. Pedig BÁRCZI GÉZA – miután 1932-ben, a német nyelvterület néhány nagyvárosában végzett kutatásokkal egyidőben megírja *A pesti nyelv* című munkáját (igaz, a pesti argóra építve) – 1942-ben a *Magyar Népr nyelv* című folyóiratban részletesen kifejti a városi nyelv tanulmányozására vonatkozó elképzeléseit, azok szükségességét. Többek között kiemeli – s ezzel a szegedi kutatóknak is számolniuk kellett, és számoltak is –, hogy a nagyobb városokban nemcsak társadalmi szempontok szerint rétegződik a nyelv, hanem területig is differenciálódik a városrészek, városnegyedek között. (Erről I. BALOGH LAJOS 1990.) A 70-es, 80-as években a klasszikus nagyvárosi szociolingvisztikai felmérésekkel (LABOV, TRUDGILL, MILROY and MILROY és mások) szintén egyidőben meginduló regionális köznyelvi kutatások nálunk is a városi nyelvhasználatra irányulnak. A vizsgálatok kétségtelenül változást hoztak a régi dialektológiai szemlélethez képest, előrelépést jelentettek köznyelv és nyelvjárás kapcsolatának vizsgálatában, a változások, a köznyelviesedés folyamatának megragadásában, de a kezdeti alapelvek szerint nem a városok nyelvhasználatának és nyelvhasználóinak

teljes tartományára vonatkoztak, az átmenetiség hordozóinak a városi értelmiséget vélték. (Szemléletében hasonló maradt a helyzet ahhoz, ahogyan az MNyA. néhány városi kutatópontjának adatközlői is csak a külterületi, alacsony végzettségű lakosok közül kerültek ki.) (Erről lásd még KONTRA–NÉMETH–SINKOVICS 2016: 55.) A későbbi kutatásokban – az elméleti és módszertani viták eredményeként is – egyre inkább közelített egymáshoz a dialektológiai és a szociolingvisztikai szemlélet. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA munkája azzal, hogy hat korábbi (1999–2010 közötti) tanulmányát is beépíti könyvébe, egyetlen kutató esetében is mutatja ezt a megtett „utat”. A hagyományos dialektológiai leírásokból és a változásvizsgálatokból kiindulva kezdetben „eredendően ... a nyelvhasználat variabilitása érdekli, és nem a társadalom rétegzettségének tükörszerűen megfelelő nyelvi leírás, ugyanakkor a szociológiai dimenzió vetületét is igyekszik követni” (2014: 22).

1968-ban megjelenik G. VARGA GYÖRGYI alapvető munkája (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest), később az általa vezetett kutatócsoport tanulmányai (a Nyelvtudományi Dolgozatok, a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok kiadványai, ELTE), a Nyelvtudományi Értekezések 100. száma (IMRE SAMU szerk. 1979), majd az első dialektológiai szimpozionok előadásai is több vidéki városi kutatásról számolnak be. Ezzel együtt KISS JENŐnek így kell fogalmaznia 1992-ben: „mindmáig nem készült el egyetlen városunk beszélt nyelvének hozzávetőleges leírása sem” (KISS 1998: 26). Ugyanakkor a 80-as évek végétől megindulnak azok a kutatások, amelyek szociolingvisztikai keretekben, különböző célkitűzésekkel a magyarországi (MNSZV), a budapesti (BUSZI), a határokon túli nyelvhasználat rétegződését, függő és független változók kapcsolatát, a nyelvi attitűd stb. kérdéskörét vizsgálják. Szemléletében, módszereiben ezekhez kapcsolódik a Szegedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI), amelynek első összefoglaló eredményeit teszik közzé a szerzők.

2. A két szegedi kutatás alapvető célkitűzéseiben közel áll egymáshoz. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA célja a szegedi nyelvhasználat nyelvjárási és szociolingvisztikai jellegzetességei egy részének bemutatásával hiteles képet adni a regionális nyelvhasználatról objektív nyelvi adatok alapján, tudatosan közölt nyelvi adatok segítségével. Arra a kérdésre keres választ, hogy a vidék nyelvjárási hangtani jelenségei milyen mértékben, milyen társadalmi rétegekben, hogyan jelennek meg a mai szegedi nyelvben. KONTRA MIKLÓS, NÉMETH MIKLÓS, SINKOVICS BALÁZS alapkérdése: „hogyan beszélnek az emberek a 2010-es évek első felében (2013–2015) Szegeden. További fontos kérdés, hogy az egyén nyelvhasználatán belüli változatosság milyen tényezőkkel mutat összefüggést [...], a nyelv különféle használati módozatai hogyan függnak az adatközlők szociális és szociokulturális körülményeitől, valamint attól, hogy mi a véleményük a nyelvről, az egyes nyelvváltozatokról, nyelvi jelenségekről” (51). A SZÖSZI kiemelt és majd a módszereket is meghatározó célja így „a nyelvi attitűdök, metanyelvi ítéletek, vélekedések és hiedelmek felderítése és archiválása” is, amely „legalább olyan fontos része munkánknak, mint a beszédanyag gyűjtése és a nyelvhasználat társadalmi rétegzettségének bemutatása” (54). KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA a szövegfelvételekből összeállított „vallomások”-kal ad adalékokat az adatközlők nyelvhasználatot befolyásoló érzelmeiről, viszonyulásairól (11–13).

Minden kutatás célja és eredménye lehet az adatbázis létrehozása. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA 180 kazettányi (részben saját maga által fonetikusán lejegyzett), a SZÖSZI 371 órányi, az ELAN lejegyző programmal leírt és kódolt, rétegzett digitális korpuszt

hozott létre. Mindkettő (és együtt is) számos kutatási lehetőséget biztosít, magyarországi viszonylatban egyedülálló kiindulási alapot adhat a jelenben zajló változási folyamatok mozgását feltáró, későbbi valóságosidő-vizsgálatokhoz. Kétségtelen, hogy a korpusz adatainak teljes feldolgozása évtizedekre feladatot kínálhat a nyelvészeknek (53). Az adatbázis létrehozása a 21. század eleji szegedi kulturális örökség megőrzését is szolgálja. A kutatók ugyanis valódi kultúrmissziót is teljesítve a „SZÖSZI korpuszának létrehozásával párhuzamosan felkutatták a szegedi és a Szeged környéki nyelvhasználat olyan hangzó-anyagait [...], amelyekre a feledés, az enyészet várt” (56), ezekről digitális másolatot készítettek; az anyagokat rendszereztek, katalogizálták, ezek mostantól a szegedi egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén találhatók meg (az archívumról l. még 16, 73).

A SZÖSZI kutatóinak tudományos távlatokat nyitó célkitűzése az is, hogy olyan kutatásmódszertani keretet alakítsanak ki, amely alkalmas egy vidéki nagyváros nyelvhasználatának felmérésére, amely a szociolingvisztika variációelméleti megközelítésén, a módszerek komplexitásán, megismételhetőség és ellenőrizhetőség stb. elvén alapul. Nem könnyű feladatvállalás ez, hiszen azzal együtt, hogy a szegedi vizsgálatokhoz hasonlóan a vidéki városokban is a sztenderd/nyelvjárási fogalompár segíti leginkább az egyes változatok értékelését” (55), hogy fel kell kutatni és használni a magyar nyelvjáráskutatás – korábban vázolt okok miatt sem problémamentes – eredményeit, számolni kell azzal, hogy településtörténeti okokból, a népesség változása, mozgása miatt és még számos, nyelven kívüli tényező hatására nagyon különböző lehet a városok nyelvjárási beágyazottsága és annak változása. (SZATHMÁRI ISTVÁN éppen a regionális köznyelvi kutatások vitái során a városok típusait e szempontból számba véve különböztet meg többek között homogén és heterogén nyelvjárási alapú településeket: 1974: 312.) Azzal, amilyen tudományos alaposággal a SZÖSZI munkatársai feltárják a szegedi és a Szeged környéki nyelvjárás mellett Szeged városa és a városrészek történetét, népességének fő szociológiai jellemzőit (19–49), példát mutatnak minden ezutáni városi nyelvhasználati kutatáshoz. Reménykedjünk abban, hogy ez így is lesz!

3. A módszereket tekintve mindkét kutatás alapvetően a labovi szociolingvisztikára épít, kvantitatív és kvalitatív vizsgálatokat is tartalmaz. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA korábbi munkáiban komplex anyaggyűjtésre törekedett (különböző feladatsorok, pl. megítéléses, kiegészítéses, választásos tesztek kitöltetése, irányított és szabad beszélgetések). Ahogyan összefoglaló kötete mutatja kutatói szemléletének alakulását, tükrözi az alkalmazott módszerek változását (ezzel együtt a kérdőíves és az interjúszövegek gyűjtése melletti és elleni érveléseit): „a regionális köznyelvviség nyelvi sokszínűségének, a nyelvi szintek többretegű elemzésének legjobb, legadekvátabb tükrét a szövegfelvételek biztosíthatják” (45). Jelen munkájában minden vizsgált csoport minden adatközlőjétől negyedórás szöveget dolgozott fel (erről l. 61).

KONTRA MIKLÓS, NÉMETH MIKLÓS, SINKOVICS BALÁZS a megfelelő mennyiségű és minőségű adat gyűjtéséhez a szociolingvisztikai interjú módszerét választotta. A LABOV alapelvei nyomán kidolgozott, a nemzetközi és a hazai szakirodalom eredményeit is figyelembe vevő, rendkívül komplex kérdéssorok és modulok a „természetes társalgást utánozva” – a kutatók célkitűzéseivel összhangban – feltárják az adatközlők szociológiai hátterét, egyéni és közösségi életük fontos eseményeit, élményeit, „szegediségüket”; a nyelvről, nyelvhasználatról vallott véleményüket. „Célunk az volt, hogy a különböző

feladatok és témák minél többféle stílust hozzanak elő, és lehetőleg a megfigyelői paradoxont minél jobban kiküszöbölve az adatközlő alapnyelve (vernakulárisa) megismerhető legyen” (65). A szociológiai háttér feltárását a beszédproduktions tesztek követik: riportterest (az adatközlők egyes szám 3. személyben közvetítség, amit a terepmunkás tesz); cipőfűzőteszt: mindkét teszt alkalmas a nemstenderd alakok, illetve a vernakuláris nyelvváltozat előhívására. Ezt követi a felolvasás (formális stílusú szövegben mennyire tudják közvetíteni a nyelvjárási beszélők a stenderd szöveget); pluralis és superessivus (a tövéghangzók és a toldalékok *ő-ző* változatainak előfordulása). A vizsgálat része a tájszóteszt, itt 14 „jellegzetes szegedi tájszó” jelentését kellett megadni. Az attitűdvizsgálatokhoz a LAMBERT, majd LABOV által kidolgozott ügynöktesztet használták. Térképeken jelöltették be azokat a területeket, ahol az adatközlők szerint ugyanúgy beszélnek az emberek, mint ők. A nyelvi előítéletesség és a nyelvi bizonytalanság vizsgálatára a szociolingvisztikában szokásos, de több szempontból mégis vitatható teszteseteket, módszereket alkalmaztak. Minden élőnyelvet kutató tudja, hogy mennyire nehéz megragadni a „Ki hogyan ítél meg egyes nyelvi jelenségeket?” kérdéskörét, de véleményem és tapasztalatom szerint a hallott beszéd alapján a beszélőhöz társítható okos/intelligens – megbízható/becsületes ötfokú skálán való értékelése, valamint a minimálpárok közül a Melyik a helyes? (pl. *csendes* ~ *csöndes*, *ember* ~ *embör*, *legyen* ~ *lőgyön* stb.) kérdése általában nem a „természetes” véleményt, ítéletet hozza elő, annál erőteljesebb szembeállítást eredményez (ott is, ahol tkp. nincs szembeállítás), stigmatizálást implikálhat – erősebben akár, mint a tényleges megítélésben, nyelvhasználatban; minden jószándék ellenére az előíró nyelvi szemléletet erősítheti. Fontos lesz majd – s az elkészült elemzések előlegezik és mutatják is ezt –, hogy ezeket az adatokat az adatközlők egyéb módszerekkel gyűjtött eredményeivel és szociológiai, szociokulturális háttérükkel összevetve tárgyalják, hiszen ezeket az értékítéleteket számos és elsősorban nem nyelvi tényező alakítja. (Persze, az ellentmondások ellenére pontosan ezek feltárása a cél). A 2012-től induló kutatásokban kvalitatív vizsgálatokként a felnőtt adatközlőktől másfél-két órás, a diákoktól 35-40 perces irányított beszélgetéseket vettek fel (az életkornak megfelelően többek között gyerekkor, udvarlás, katonaság, munka, félelem, élet-halál, tegezés-magázás témakörökben).

4. A kvantitatív vizsgálat magában foglalja a különböző módon gyűjtött anyag statisztikai feldolgozását. Ez a módszer jellemző mindkét, most ismertetett munkára is. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA kutatásai korábbi szakaszában kevésbé élt ezzel: „a statisztikai adatok sűrűjében éppen a nyelvi adat, a kezelhetőség, a humán jelleg, a számok nélküli összehasonlíthatóság szenved csorbát” (29). 2014-es munkájának legjelentősebb, 5. fejezetét az összegyűjtött és összeszámlált adatok statisztikai feldolgozása adja. A vizsgált jelenségek előfordulásainak átlaga, szórása minimuma és maximuma után a nyelvi változónkénti korcsoport-statisztikák, majd az iskola végzettség és a nemek szerinti nyelvhasználat átlagait és szórásait bemutató táblázatok és azok elemzése következik. Az egyes korcsoportok és a különböző iskolai végzettségűek közötti szignifikáns eltérések megállapításához a KRUSKAL–WALLIS tesztet; a páronkénti (pl. fiatal–idős; általános és középiskolát végzett) értékeléshez a MANN–WHITNEY próbát használja. Az egyes jelenségek közötti korellációs vizsgálatok eredményeit a PEARSON-féle korellációs együtthatók adják. A még komplexebb és árnyaltabb elemzés érdekében egyszerre két dimenzió (az életkor és az iskolai végzettség) mentén is elemzi a változók előfordulási gyakoriságát, kereszthatását.

A SZÖSZI munkatársai az ELAN (EUDICO Linguistic Annotator) programot használták az interjúk lejegyzésére és kódolására. (A lejegyzést és a többszöri ellenőrzést MOLNÁR MÁRIA, SINKOVICS BALÁZS és NÉMETH MIKLÓS végezte.) A lejegyzés és a kódolás számos problémát fölvetve (erről külön is 90–92) rendkívül körültekintően, a kutatási célok és hipotézisek (56–57) figyelembevételével történt. Nagyon öröndetes, hogy a lejegyzés során jelölték többek között az adatközlői szüneteket, hezitációt, a különböző reagálásokat (pl. nevetés), az esetleges zavaró körülményeket (pl. csöngetnek). (G. VARGA GYÖRGYI a regionális köznyelvi kutatások módszertani útmutatói során szintén nagyon fontosnak tartotta ezek jelölését.) Az adatközlők nemének, korának – a különböző iskolatípusok, oktatási reformok miatt stb. szintén nem mindig egyértelműen besorolható – legmagasabb iskolai végzettségének, valamint az interjú különböző stílusú moduljainak kódolhatósága a feldolgozás későbbi szakaszaiban is számos összefüggés feltárására, korrelációba állítására ad lehetőséget. Ugyanilyen pontosságra törekvés, átgondoltság, a problémákkal számolás jellemzi a nyelvi változók kódolását. Pl. az *ö*-zhető szótagok annotálásánál nemcsak a született szegediek, hanem a Szeged környékiek nyelvhasználatának figyelembevétele, a standardban és esetleg két változatban is előforduló; csak az idősek vagy éppen a fiatalok által *ö*-zött szótagok. Indokolt a szakirodalomban általában (pl. KRISTÓNÉ munkájában is) hangsúlyos és hangsúlytalan helyett a *tő* első és nem első szótagja megkülönböztetése, „Mivel a beszédben ... lehet a *tő* nem első szótagja is hangsúlyos és az első szótag is hangsúlytalan” (86). Külön problémát jelent a toldalékok és a szerzők által tövéghangzónak nevezett magánhangzó *ö*-zésének jelölése. Nem itt a helye, hogy a tövéghangzó/kötőhangzó/előhangzó jelentős szakirodalommal rendelkező „vitáját” eldöntsük, de nagyon nagy lehetőség, hogy a kérdéses magánhangzók „viselkedésének” feltárásához óriási beszélt nyelvi korpusz áll rendelkezésünkre. Az eddig feldolgozott szegedi anyag alapján nekem úgy tűnik, hogy az előhangzó elnevezés (megkülönböztetve a már a toldalék szerves részévé vált magánhangzótól) szerencsésebb lenne a változásokat is figyelembe vevő, leíró szempontú kutatás és eddigi eredményei alapján. (Vö. 80, 91, 111, 141, 177.)

5. Az adatközlői minta kialakítása is szociolingvisztikai keretekben történt mindkét kutatás esetében. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA a rétegzetten reprezentatív mintavétel szabályainak megfelelően, véletlenszerű kiválasztással, a KSH 2001-es adatai alapján tervezte meg adatközlői körét. Munkájában a 170 főből éppen a reprezentativitás követelményének eleget téve 101 adatközlő képviseli Szeged nyelvhasználatát az alábbi megoszlásban: életkor szerint: 20–34 évesig (35 fő), 35–54 éves (34 fő), 55 év fölötti 32 fő. Iskolai végzettség szerint: alacsony 30 fő, középfokú 51 fő, felsőfokú végzettségű 20 fő; a nemek szerinti arány 45 férfi, 55 nő (vö. az adatközlők megoszlását százalékosan is mutató táblázat a 14. és a 46. oldalon). KONTRA, NÉMETH, SINKOVICS munkájukban eredetileg 165 fővel terveztek, így hozzávetőlegesen minden ezredik szegedi bekerülhetne a mintába. A nagykorú 135 adatközlőt egy 3000 fős véletlenszerű mintából tervezték kiválasztani, amelyet a Közigazgatási és Elektronikai Közszolgáltatások Központi Hivatala állított össze (a születési év és az állandó lakcím voltak szűkítő paraméterek). A SZÖSZI kutatói fontosnak tartották a fiatalabb, középfokú oktatásban részt vevő diákok nyelvhasználatának vizsgálatát is (későbbi terveikben pedig, eddigi tapasztalataik alapján a még fiatalabb korosztályok felé terjesztenék ki a vizsgálatokat az iskolakezdés/iskolaváltás nyelvhasz-

nalatot befolyásoló szerepe miatt). A 30 fő 18 év alatti adatközlőt két eltérő funkciójú, társadalmi beágyazottságú, különböző beiskolázási körű és presztízsu intézmény, egy gimnázium és egy ipari szakképző adta. A mintában sikerült képviseltetni – igaz, nem reprezentatívan – a történetileg kialakult, esetleg nyelvjárási háttérben is, de jellegében mindenképpen különböző (városias, falusias, peremkerületi) városrészeket. A tervezett és a ténylegesen megvalósuló minta között jelentős különbségek adódtak. Minden élőnyelvi kutatás és kutató számára nagyon tanulságosak azok az okok, amelyekről a kötet szerzői szólnak: a lakásnyilvántartás problémái (a kutatástól eltérő kategóriái), a véletlenszerűen kiválasztott adatközlőkkel való kapcsolatfelvétel nehézségei, az egyre inkább jellemző visszautasítások, a nem segítő emberi hozzáállás stb. Ezek miatt és mert 77 felnőtt adatközlőt a „barátom barátja” – egyébként bevált és járható, de megfelelő értékelést kívánó – hagyományosabb módszerrel találtak meg, a megvalósult minta kevésbé tekinthető véletlenszerűnek és reprezentatívnak. A városi arányokhoz képest így túlreprezentáltak a 60 év felettiek és a 15–17 év közöttiek, valamint a felsőfokú végzettségűek, alulreprezentáltak az alapfokú iskolázottságúak (59–62). Mindezzel együtt – ahogyan éppen a két szélső korcsoport nyelvhasználatát elemző jelen munka is bizonyítja – megfelelő és statisztikailag is összevethető korpuszt kapnak a kutatói kérdések megválaszolásához. Minden bizonnyal nagyon lényeges különbségek feltárását teszi majd lehetővé az is, hogy a SZÖSZI életkor szerinti mintája szélesebb, mint a megszokott (15–17; 18–32; 33–60; 60+).

Itt jegyzem meg, hogy általában nagyon tiszteletreméltó az a kutatói magatartás, alázat, amely áthatja a kötetet; a „dilemmák”, a módszertani problémák külön fejezetben való feltárása (87–92). Úgy gondolom, hogy ezek nem csökkentik a többi kutató kedvét, hanem éppen ellenkezőleg – azzal, hogy saját kétségeikre ismerhetnek – megerősítik őket célkitűzéseik megvalósításában.

KONTRA, NÉMETH, SINKOVICS még az interjúzás megkezdése előtt, előzetes ismereteikre alapozva az adatközlők különböző típusait állította fel (78–79; a hozzájuk köthető hipotézisek: 81–82). Egyet kell értenünk azzal, nem biztos, hogy szerencsés az egyes típusokat homogén csoportnak tekinteni, és azzal, hogy „a hipotéziseket fixálhatjuk, de a fel-tételezett 6 adatközlőtípusra vonatkozóan csak igen óvatos jóslásokat érdemes megfogalmazni” (82). Kérdéses már az is, hogy a leírt jellemzőkkel „valóságosak” lesznek-e ezek a beszélőtípusok (pl. „gyüttmönt”, de megtanult ő-zni; „szögedi” és „mekeg” stb). Az adatközlők nyelvhasználatának, ő-zésének értékelhetőségében a családi kapcsolat, elsősorban a szülők származási helye fontos szempont kell, hogy legyen. Mind a fiatal, mind az idős adatközlők életrajzi táblázata (11. és 22. számú) tartalmazza ezeket az adatokat. Ezek azonban a véletlenszerű mintavételkor még nem lehettek ismertek (vö. 27). Így mindkét korcsoportban, de főleg a fiatalokéban az a helyzet állt elő, hogy lényegesen kevesebb az ún. tősgyökeres szegedi (tehát olyan, akinek mindkét szülője is a város szülőtte), mint a betelepült (főleg más országból, országrészekből) szülők gyermeke. Az eddig feldolgozott anyag is mutatja, hogy a későbbi elemzésekben erre a körülményre nagyobb figyelmet kell fordítani (vö. pl. a 101, 110, 147. oldal megállapításai). A 60 év fölöttiek nyelvhasználatának elemzésekor ezt a szempontot egyébként (szükségszerűen) be is vonták a szerzők. Az elsődleges mintavételi problémák miatt még utólag is érdemes (vitathatósága ellenére is) a tősgyökeres és nem tősgyökeres szegediek különbségeit vizsgálni (tkp. kvótamintából).

6. Mindkét munkát „külső” munkatársak és egyetemi hallgatók is segítették. Kétségtelen, hogy a legeredményesebb, legmegbízhatóbb – de nem mindig megvalósítható – gyűjtés akkor végezhető, ha a gyűjtő helybéli (akár KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA is). A SZÖSZI terepmunkásai (BAGI ANITA, CSÁK LUCA, BERENTE ANIKÓ) *ő-ző* (de nem a szegedi típusú!) nyelvjárási beszélők. A kutatás módszertani újításai közé tartozik, hogy az adatközlővel való kapcsolatfelvétel első percétől az interjú végéig nyelvjárásban beszéltek. Nem problémamentes azonban ez a módszer. Erősítheti a beszélő bizalmát, könnyebben előhozhatja az *ő-ző* változatokat (ha *ő-zik* az adatközlő), de számolni kell azzal, hogy növelheti az adatközlő érzékelt elvárás és az ennek való megfelelési kényszer mértékét; a kettősnyelvűeknél pedig erősebben hívhatja elő a nyelvjárási alakokat, mint ahogy az adatközlő „természetes” nyelvhasználatában létezik (hiszen még a beszédhelyzet formalitása is növekedhet, erről l. KRISTÓNÉ 53). Néhány adatközlői megjegyzés is utal az ellentmondásokra (pl. 119–120; l. még 122–123). Ugyanakkor pont ezen tényezőkkel számolva is értékes adatokhoz juthatunk (pl. a bekövetkező kódváltás ideje, témához köthetősége stb.).

7. A századfordulós és a 21. századi szegedi nyelvhasználat jellemzőit, változási tendenciáit, nyelvjárás és köznyelv kapcsolatának alakulását leginkább mutató nyelvi változókat mindkét munka szerzői a Szeged és környéke nyelvjárásához kapcsolódó – a SZÖSZI kutatói által (az eddig említetteken kívül WIRT PATRÍCIA közreműködésével is) imponáló precizitással és megközelítéssel összeállított – szakirodalom alapján jelölik ki (KRISTÓNÉ 15–19, 62; KONTRA–NÉMETH–SINKOVICS 74–77). Mivel valamennyi kutató egyetért abban, hogy a szegedi nyelvhasználat és a sztenderd közötti különbség leginkább az *ő-zés*ben ragadható meg, mindkét vizsgálat középpontjában e változó különböző nyelvi és különböző helyzetű realizációi és azok társadalmi disztribúciója áll. „Magát az *ő-zést* egy viszonylag széles kontinuumnak tekintjük, amely a sztenderdtől a szegedi lokális normáig terjed, sok-sok átmenettel. Nem létezik két teljesen egyformán *ő-ző* beszélő, mint ahogyan az is bizonyos, hogy ugyanaz a beszélő különböző beszédhelyzetekben különféle módon *ő-zik*” (74). Ugyanakkor „nem lehet kijelenteni, hogy a szegedi *ő-ző* beszélők ugyanazt a nyelvváltozatot beszélik, mint a környező településeken élők” (49). A szegedi beszéd „emblematisz jegyének” tekinthető *ő-zés* feltárása mellett mindkét kutatás számol (KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA elemzi is) egyéb földrajzi és nem földrajzi változókkal (KRISTÓNÉ: a zárt *ē-zés*, az *l, r* nyújtó hatása, kiesése; intervokális gemináció, a köznyelvinél zártabb magánhangzók ejtése). A SZÖSZI-ben: pl. az ablativusi határozóragok magánhangzójának zártsága, az *adi, aditok* típusú határozott ragozású alakok, illetve – öszszevetésre is alkalmat adva – a korábbi szociolingvisztikai kutatások nem földrajzi típusú változói: *-suk/-sük*; *ikes* alakok, *-nák/-nék*, *miatt ~ végett*, *ami ~ amely* stb.: i. m. 77).

8. Az általában talán megszokottól eltérően ismertetésemben kisebb részt szántam az eredmények bemutatásának. Teszem ezt azért, mert mindenképpen az eredeti munkákat kell elolvasni (és nem csak kutatóknak, hiszen főleg az attitűdvizsgálatok eredményei izgalmasak lehetnek a laikusok számára is). Továbbá – mivel a SZÖSZI kutatói jelen kötetben a 165 interjúból 60-at, a 371 órányi felvételtől 95-öt dolgoztak fel, és csak a legfiatalabb és a legidősebb adatközlőket vonták be az *ő-zés*, a tájszóismeret és az attitűdök feltárásába – a jelenlegi eredmények, tendenciák és ezek összefüggései módosulhatnak. A teljes adatfeldolgozás eredményei majd (ahol erre lehetőség kínálkozik) összevethetők lesznek

KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA korábban gyűjtött korpuszának eredményeivel, így a változások, legalábbis a tendenciák elhelyezhetők lesznek egy hosszabb időtengely mentén.

Tényként kell viszont kezelnünk már most is az *ö*-zés jelentős visszaszorulását és a sztenderdizálódás folyamatának erősödését.

A fentiek miatt most csak néhány következtetést emelek ki. KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONÁtól: az *ö*-zés a középfokú végzettségűeknél a legkisebb arányú, ők vállalják legkevésbé nyelvjárásukat; az összes vizsgált jelenség a fiatalok beszédében jelenik meg legkisebb arányban (különösen szembetűnő ez az *l*, *r* kiesésénél és az intervokális geminációnál); a közép- és felsőfokúak nyelvhasználatát általában nem különböztetik lényegesen egymástól; valamennyi vizsgált jelenség között erős, lineáris kapcsolat, „együttjárás” van. Összesítve: „a legkevésbé nyelvjárásosak a fiatal felsőfokú végzettségűek, őket követik a fiatal és középkorú középiskolát végzettek. E csoporthoz képest nyelvjárásosabbak az általános iskolát végzettek. Legerősebben nyelvjárásosak az idős, középiskolát végzettek” (92).

A SZÖSZI eredményeiből: a diákok 5189 *ö*-zhető szótag csupán 3%-át ejtették *ö*-zve: „ennek a korosztálynak Szegeden nincs számottevő szerepe a jelenség fönntartásában és terjesztésében” (106); a 60 fölöttieknél nagy szóródást mutatva (3,7 % és 92,7 % között) mozgott az *ö*-zés átlaga. Az adatok azt is igazolták, hogy „*ö*-zés főképp a város falusias peremkerületeibe szorult vissza” (144). A tájszavak ismeretében nagyon jelentős életkori rétegzettség mutatkozik (a fiatalok 40%-a, az idősek 82%-a ismerte az adott tájszavakat): „A tájszóismeret generációkon átívelő folyamata megrekedni látszik” (172). Az attitűdök között pozitív és negatív tendenciák is megjelennek, de csak keveseknek van elutasító véleménye a helyi nyelvváltozatról; az idősebbek büszkébbek nyelvjárásukra; sokan számoltak be arról, hogy dicsérték beszédüket, de többen megszegényítésről, korlátozásról is. „Egyszerre van jelen a nyílt megbélyegzés és a rejtett presztízis” (124). A felsőfokú végzettségű idősebbek „erősen elkötelezettek a helyi értékek, hagyományok és nyelvhasználat iránt” (173), de ők is úgy jellemzik saját nyelvhasználatukat, hogy „vegyesen, keverten beszélnek, tehát az *e*-zö változat hatással van” (173).

A generációk nyelvhasználatát között bekövetkezett „szakadást” mutatja az az esettanulmány is, amely egy család két generációjának tagjával (12 éves lány, 42 éves anya) készült (interjújukat a Függelék tartalmazza). Mégis erős az a megfogalmazás, amelyet az elemzés végén olvashatunk: „mutatja [...], mennyire jelentéktelen a családi környezet hatása” (181). A kötet korábbi következtetései sem ezt mutatták, ahogyan több, más kutatóponton készített ilyen jellegű vizsgálat eredményei sem. Valószínűleg, a korpusz teljes feldolgozása után itt is árnyalódik a kép ugyanúgy, mint a szegediek nyelvi vélekedéseiről, előítéleteiről most közölt megállapítások esetében is (190).

9. Mindkét kötet értékét tovább növeli, hogy az utolsó fejezetet a felvett szövegekből való válogatás, a „szöveggyűjtemény” adja (2014: 107–140, 2016: 200–271). Szeged városa és a nyelvtudomány számára is rendkívül jelentős és örömteli mindkét kötet megjelenése, hiszen azzal együtt, hogy végre elkészül(t) egy vidéki nagyváros nyelvének teljességre törekvő leírása, igazolódott az is, hogy az ilyen jellegű nyelvi változások, nyelvhasználati tendenciák leírása csak a dialektológiai és a szociolingvisztikai szemlélet, módszerek egymásra építésével, ötvöztetésével valósítható meg.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS 1990. A városi nyelvjárások. In: SZABÓ GÉZA szerk., *II. Dialektológiai Szimpozion*. VEAB, Veszprém. 197–201.
- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 29. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1942. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. *Magyar Néprajz* 4: 71–89.
- IMRE SAMU szerk. 1979. *Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1998. A mai magyar dialektológia néhány kérdéséről. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1992. augusztus 27–28.* Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 25–32.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1974. Gondolatok a regionális köznyelvek kutatásáról. *Magyar Nyelv* 70: 307–315.
- G. VARGA GYÖRGYI 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

P. LAKATOS ILONA
Nyíregyházi Egyetem

Netnyelvészet és digilektus

Veszelszki Ágnes két könyvéről

1. VESZELSZKI ÁGNES, *Netnyelvészet – bevezetés az internet nyelvhasználatába*. L'Harmattan, Budapest, 2017. 385 lap – 2. VESZELSZKI ÁGNES, *Digilect – The Impact of Infocommunication Technology on Language*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2017. 356 lap

1. VESZELSZKI ÁGNES két, egyszerre megjelent kötete fontos mérföldkövet jelent az internetes kommunikáció nyelvészeti kutatásában mind a magyar, mind a nemzetközi tudományos szintén. DAVID CRYSTAL 2001-ben elsőként jelentetett meg monográfiát az internetes kommunikáció nyelvhasználatáról megalkotva a *netspeak* fogalmát, majd 2005-ben már németül (SIEVER–SCHLOBINSKI–RUNKEHL 2005) és magyarul (BALÁZS–BÓDI 2005) jelentek meg tanulmánykötetek a digitális kommunikáció nyelvészeti vonatkozásairól. A 2011-es, a nyelvészet kutatási területeit ismeretterjesztő szándékkal is bemutató *Nyelvészet-ről mindenkinek* kötetben (BALÁZS 2011) külön fejezetként jelenik meg a *n e t n y e l v é s z e t* (BÓDI 2011), illetve további részletes és átfogó képet ad a nyelvészeti kutatásokról a *Digitális kommunikáció és nyelvtudomány* fejezet (VESZELSZKI 2011). Végül a most megjelent, magyar nyelvű Veszelszki-kötet elvégzi a netnyelvészetnek mint nyelvészeti tudományterületnek a kodifikálását a magyar nyelvtudományban, az angol nyelvű *Digilect* pedig bevezeti a szerző által alkotott *digilektus* fogalmát a nemzetközi tudományos diskurzusba.

VESZELSZKI pontosan körülhatárolja a netnyelvészetet mint nyelvészeti részdiszciplína gazdag nemzetközi és magyar szakirodalmi háttérre támaszkodva. Miközben a magyar nyelvű kötet célkitűzésében kísérleti, analitikus jellegű, a kutatási eredmények bemutatását helyezi a középpontba, épp a gyakorlati példák, esettanulmányok, egyes résztémákra vonatkozó kutatásokon keresztül megvalósítja a terület teljes kutatási paradigmájának áttekintését. Az angol nyelvű munkájában célkitűzése kevésbé átfogó. A címben

jelölt módon, az információs kommunikációs technológia nyelvi hatásait vizsgálja, ezeknek a jelenségeknek az elemzését szolgálják a digitális kommunikáció nyelvváltozatát, a digilektust bemutató részek is.

A Netnyelvészet első, bevezető fejezete az infokommunikáció és a digilektus kapcsolatát és vizsgálati módját tárgyalja. A módszertani fejezetek közé ékelődik három, a témaválasztást indokló, alapos, részletes és a tudományterület teljes körű bemutatására törekvő, áttekintő rész. Ezekben ismerteti a szerző a digitális kommunikációval kapcsolatos legfontosabb álláspontokat. A nyelvtudományi közelítés előtt bemutatja az „itt–most–minden médium” (13) tudományos megközelítésének kommunikációtudományos, szociológiai és társadalomtudományi lehetőségeit is. Részletesen kifejti az internet használatához (így a digitális kommunikációhoz szintén) elengedhetetlen médiakompetencia fogalmát. Kiemelt figyelmet szentel a szövegalkotás és a szövegértés kapcsolatára, az ismeretségi hálózatokra, valamint áttekinti a munka elméleti keretét adó netnyelvészeti részdiszciplínát terminológiai és kronológiai szempontból. Végül a digitális kommunikáció gyakorta felvetett dilemmáját, a szóbeliség és írásbeliség dichotómiájával kapcsolatos nézeteket mutatja be átfogó táblázattal a beszélt, az írott és az írott-beszélt nyelv jellemzőiről, részletes szakirodalmi áttekintéssel (28). A kutatómódszertani leírások, az internetkommunikáció vizsgálatának módszerei mellett, kiegészülnek az internet nem digitális szövegekre való hatásának vizsgálati módszereivel, amelyek különösen hasznosak további, hasonló tárgyú kutatások tervezéséhez.

A fentiekben keresztül kiválóan megvalósítja a kutatási terület teljes, interdiszciplináris bemutatását, szintézist ad az internet nyelvhasználatának tudományos vizsgálatáról. A szakirodalom alapos áttekintésével teljes körű képet nyújt a digitális kommunikáció minden szereplőjéről, bemutatva a felhasználókat, például a c - g e n e r á c i ó tagjait (fogadó és küldő fél), a technikai hátteret (közeg) és a lehetséges tartalmakat, kommunikációs formákat (üzenet) is. Az összegzés és a téma széles spektrumú megközelítésének igénye jól követhetően végigkíséri a könyv egészét.

A szerző 2011-ben védte meg doktori disszertációját, amelynek kutatásai során megalkotta a digitális kommunikáció nyelvváltozatát meghatározó *digilektus* fogalmát. A fogalom részletes meghatározását tartalmazza a második fejezet, majd a digilektus konkrét megjelenéseit mutatja be a digitális kommunikáció szövegtípusain keresztül. Bár nem kifejezett célja az egyes szövegtípusok (e-mail, fórum, blog, tweet, poszt és komment, cset és instant message, sms és mms) részletes leírása, mégis röviden tárgyalja azok legfontosabb jellemzőit, kitérve a legújabb szövegműfajokra is (vlog, hashtag), további, bőséges nemzetközi szakirodalommal szolgálva. A digilektus jellemzőit az egyes nyelvi szinteken a harmadik rész ismerteti. A pragmatikai-szövegtani és lexikai leírás (idegen – elsősorban angol – nyelvi hatás, új szóalkotások és kollokációk, informatikai szókincs, töltelékszavak, szleng és tabutörés, illetve egyéni vagy csoportnyelvi elemek) mellett, külön alfejezetet kaptak a grammatikai és a formai (írástechnikai) sajátosságok. Mindegyik szinten a leírást saját kutatási eredményekkel támasztja alá. Az igen gazdag, saját gyűjtésű példátára jól megvilágítja, könnyen érthetővé teszi az elemzéseit.

A grammatikai tulajdonságok bemutatását a beszélt nyelv kutatásából kiindulva ismerteti, hiszen „grammatikai szempontból a digilektus szövegei a beszélt nyelvhez közelítenek” (83). Így terjedelmesebb rész foglalkozik a beszélt nyelv-kutatás előzményeivel, pontos tudománytörténeti képet ad főleg a német szakirodalomra támaszkodva, beágyazva

annak eredményeit, ahol lehetséges, a magyar tudományos diskurzusba. A szakirodalmi háttér, a kutatási eredmények és a saját, empirikus adatok folyamatos egymás mellé állítása külön erőssége az egész kötetnek (például a szintaktikai változásokat egy-egy esettanulmányon keresztül mutatja be a témaismétlő névmásokat és az *asszem* grammatikalizációját vizsgálva). A digilektus jellemzőinek leírását a kép-szöveg kapcsolat (emotikonok, reakciógifek, mémek) és az elektronikus folklór jelenségének (folklorizálódás módjai, típusai a digitális kommunikációban) bemutatása teszi teljessé.

Az összegzést tartalmazó zárófejezet előtt saját kutatásokon keresztül ismerteti a folyton változó digitális kommunikáció kutatásának lehetőségeit, miközben ismét csak összegző, a digitális kommunikáció kutatásának minden színterére kiterjedő vizsgálatok eredményeit közli. A 2008-as és 2010-es vizsgálat bemutatja az 1994/95-ös születésű generációtól kezdve az idősebb életkorúakig az adatok felvételének időpontjában aktuális digitális eszközhasználatát (külön vizsgálva ebben a közösségi oldalak szerepét), részletesen kitér a technikai eszközökhöz kapcsolódó attitűdjeikre, és kiemelten vizsgálja a számítógép- és mobiltelefonhasználat befolyásoló hatását az írott és beszélt nyelvre. Mindkét vizsgálat nagy létszámú adatközlővel (218, illetve 647 résztvevő) dolgozott, ezzel együtt az adatok kvalitatív elemzését helyezi előtérbe a szerző, érdekes szociológiai összefüggéseket is feltárva például nem vagy életkor és eszközhasználat között. A már kérdésfelvetésükben is komplex vizsgálatok – bár alapvetően nyelvészeti súlypontúak – interdiszciplináris eredményeket mutatnak be. A kutatásokban megjelennek a kommunikáció- és médiatudomány és más társadalomtudományok szempontjai is. A nyelvészeti eredmények közül különösen érdekesek a pragmatikai vizsgálatok: milyen kommunikációs funkciókra használják az adatközlők az egyes digitális eszközöket, kommunikációs formákat, milyen nyelvhasználati szerepük, funkciójuk van az egyes emotikonoknak. A rengeteg elemzett adatot is közreadja a kötet szisztematikusan, jól átlátható módon, így azok remekül értelmezhetőek. A szövegben szereplő értékes táblázatok között találjuk a kézírásban használt, feltehetőleg a digilektusból származó karakterszámcsökkentő technikák listáját (206–207), illetve külön táblázatban az élőbeszédben használt digilektusbeli formákat (218–219). Ezek a kutatási eredmények különösen értékesek, ilyen részletes és nagyszámú adat a vizsgált témában, magyar nyelven eddig nem jelent meg.

A kutatások bemutatása az eredmények mellett gyakorlati modellt is ad további lehetséges vizsgálatok számára. Kiemelkedően részletes a módszertani megfontolások leírása. A vizsgálatok változatos módszerekkel valósultak meg. Végzett a szerző korpuszvizsgálatot (középiskolás diákok és egyetemisták több ezer oldalnyi kézzel írott jegyzetének és magánlevelezésének nyelvi elemzése és összevetése csetszövegekkel, valamint reklámanalízis), kérdőíves felmérését, megfigyelést és terepmunkát (szóbeli megnyilatkozások megfigyelése) is.

Míg a negyedik fejezet kutatásai elsősorban az eszközhasználatra és annak nyelvhasználati következményeire, a digilektus elemeinek használatára vonatkoznak, addig az ötödik rész a digilektus kifejezetten a nem digitális médiumokra gyakorolt befolyását mutatja be. Az ismertetett vizsgálatok egyaránt kiterjednek a kézírásra, valamint az írott és szóbeli kommunikációra tett hatások bemutatására.

CHRISTA DÜRSCHIED, német nyelvész már 2006-ban kiemelten foglalkozott a szövegnyelvészetről írt monográfiájában a digitális kommunikáció és az elektronikus írásmód hatásával a szövegalkotásra (DÜRSCHIED 2006). VESZELSZKI ÁGNES három esettanulmányt szentel a jelenség alapos körüljárására (a digilektus hatását kézzel írott jegyzetekben elemzi, a lexikai-grammatikai jellemzőket tipologizálva, táblázatosan is közölve; majd

kézzel írott, dialógusleveleket (órai levelezések anyagát) vizsgálja formai-írástechnikai, lexikai, grammatikai és szövegtani-pragmatikai jegyekre kiterjedően; illetve a digilektus nyomtatott szövegekre gyakorolt hatását elemzi egy sajátos szövegtípus, a reklám, azon belül a szerző által gyűjtött hirdetések vizsgálatával). A kutatásai érvényességét látványos módon bizonyítja a digilektusban és az órai levelekben előforduló rövidítéstípusokat felsorakoztató, azokat összehasonlító táblázat, amelynek tanulsága szerint egy lejegyzett kategória kivételével mindegyik típus előfordul kézírásban is.

Bár sokszor egyes esettanulmányokon, különálló példákon keresztül, elkülönítve mutatja be a kötet a digilektus jelenségeit és jellemzőit, mégis egységes, globális képet ad a digitális kommunikációról, annak sokrétű, széles spektrumú, egyúttal alapos, gondos és globális bemutatását nyújtja. Épp ezért ajánlható a kötet kutatóknak és érdeklődőknek, vagy éppen egyetemi hallgatóknak egyaránt. Akár ismerkedésre a tudományterülettel, akár kutatási téma keresésére a digitális kommunikáció témájában (az összegzésben például külön, kiemelten is megjelennek a továbbmutató kutatási lehetőségek), akár adatok, továbbvezető szakirodalom vagy módszertani támogatás keresésére alkalmas.

A törzsszöveget záró szakirodalomjegyzék a netnyelvészet 2016-os állapotának összegző bibliográfiájaként is szolgálhat. A kötet végén található mellékletekben hihetetlenül gazdag és informatív kutatási anyag szerepel (287–370): többek között további táblázatok a kutatások eredményeiből (angol nyelvű rövidítések és feloldásuk további hasonló listák elérhetőségét is megadva, a digitális karakterszám-csökkentő technikák tipologizált gyűjteménye 620 rövidítéssel, 15 fő kategóriába sorolva, emotikonok listája), illetve a bemutatott kutatásokban használt korpuszok egy-egy eleme, amelyek a változatos anyaggyűjtést is illusztrálják. A változatos kutatási anyagok akár mint példatár szolgálhatnak további vizsgálatokhoz. Végül tudományos igényű ábra- és képjegyzék, valamint névmutató zárja a kötetet, amely a mű egyetemi jegyzetként való felhasználását is segítheti.

A Netnyelvészet kötet klasszikus kézikönyve, alapvetése az internetes nyelvhasználatnak és az ezt kutató netnyelvészetnek. A hazai és nemzetközi szakirodalom teljességre törekvő bemutatása és a kutatások jelenlegi eredményeinek ismertetése mellett, gyakorlati útmutató további vizsgálatokhoz. Miközben összegez, bemutat, leír, újabb, még nem megválaszolt kérdéseket is felvet. A kötet maximális filológia alapossággal és precizitással ad átfogó képet tárgyalt témájáról. Az egy-egy adott részterület fontos jellemzőit ragadja meg empirikus kutatásokon keresztül, hogy aztán a digitális kommunikáció teljes területén kalauzolja olvasóját a továbbvezető szakirodalom ismertetésével, a kutatási lehetőségek feltárásával. Eközben a szerző saját kutatásai bemutatásával a tudományterület kutatásmódszertani sajátosságaiba is bevezet.

2. VESZELSZKI ÁGNES kutatásainak és a digitális kommunikáció általa nyújtott nyelvezeti leírásának jelentőségét mutatja, hogy angol nyelven adta ki az elismert De Gruyter kiadó a digilektust, azaz a digitális kommunikáció nyelvi változatát bemutató könyvét. Ez a munka elsősorban a digitális eszközök kommunikációra gyakorolt hatását mutatja be a digitális és a nem digitális térben egyaránt. Ugyanazokat a kutatásokat közli, amelyek a Bevezetés az internetnyelvészetbe alcímű munkában is szerepelnek, de felépítése kifejezetten a címben megjelölt téma kifejtését szolgálja.

A bevezető rész alaposan ismerteti az infokommunikáció általános tulajdonságait, társadalmi háttérét. Kiemeli a keresésalapúságból adódó szükséges felhasználói képes-

ségek szükségességét és az adatok kezelésének jelentőségét, kitérve a megbízhatóság és hitelesség kérdéseire is.

A digilektus tulajdonságainak bemutatásában egyértelműen funkcionális-kognitív nyelvfelfogás érvényesül. A pragmatikai leírásban külön alfejezetet kap például a *n é z ö - p o n t* bemutatása, vagy a kommunikáció fatikus funkciójának szerepe a digitális kommunikációban. A szerző többször kiemeli a lexika és a nyelvtan közötti kontinuumot, és ennek az elvnek a szellemében tárgyalja a klasszikusan két nyelvi szintet. Nagy hangsúlyt kap a digitális kommunikáció szóképzési módjainak bemutatása, az új szóalkotások szintaktikai hatása is tárgyalásra kerül. A digitális írástudás problémáját külön elemzi a szerző, illetve nyelvfilozófiai kérdéseket is felvet a szóbeliség és írásbeliség fogalmainak bemutatása kapcsán.

Az empirikus kutatásait magyar anyagon végezte, de a magyar példák mindig szerepelnek angolra fordítva, ha fontos a jelentésük is annak megértéséhez, hogy mit illusztrálnak (szükség szerint további magyarázat kapcsolódik hozzájuk). Módszertanához összefoglaló táblázatban közli a digitális kommunikációnak és hatásainak lehetséges kutatási módszereit (20), majd az általa is felhasznált „contrastive cyber-textlinguistics” (ECKKRAMER – EDER 2000) kutatási módszertanát ismerteti részletesen, ezáltal bemutat egy a digitális kommunikáció mediálisan és konceptuálisan komplex szövegeinek elemzésére használható, hétköznapi és irodalmi szövegek vizsgálatára egyaránt alkalmas vizsgálati szempontrendszert, amelyet az idézett szerzők angol, német, spanyol és francia nyelvű szövegek elemzésére egyaránt alkalmaztak.

Komoly jelentőségű, hogy a kötet segítségével megjelenik a VESZELSZKI által alkotott digilektus fogalom a nemzetközi szakirodalomban. Eredményei és felvetései remélhetőleg megtermékenyítően hatnak a digitális kommunikációval foglalkozó tudományterületekre magyar és nemzetközi szinten egyaránt. A kutatási eredmények sokrétű felhasználási lehetőségeit mutatja már önmagában az, az összefoglalóban szereplő lista, amely további, nyelvészeti kutatási javaslatokat sorol fel, részben a közölt eredményeket potenciálisan hasznosítani tudó egyes nyelvészeti területek említésével. Ilyenek a lexikográfia, a beszélt nyelv-kutatás, a nyelvfolklor-kutatás, a szemiotika, a marketingnyelvészet, a számítógépes nyelvészet, a neveléstudomány és az oktatástechnológia, további kutatási területek lehetnek a szövegértési stratégiák vizsgálata, a vizualitás kutatása, a vizuális kommunikáció, a vizuális tanulás vizsgálata, a szövegtypológia, a vizuális retorikai nézőpontot alkalmazó kutatások, a beszédtechnológia, az on-line diskurzusok pragmatikai elemzése. Bízunk benne, mind a szerzőtől, mind további kutatóktól olvashatunk az ismertetett két könyv nyomán készült tanulmányokat, további köteteket a fent megjelölt témákban is.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA – BÓDI ZOLTÁN szerk. 2005. *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok.* Gondolat–Infonia, Budapest.
- BALÁZS GÉZA szerk. 2011. *Nyelvészetről mindenkinek.* Inter Nonprofit Kft., Budapest.
- BÓDI ZOLTÁN 2011. Netnyelvészet. In: BALÁZS GÉZA szerk. 2011. 228–231.
- CRYSTAL, DAVID 2001. *Language and the Internet.* Cambridge University Press, Cambridge.
- DÜRSCHIED, CHRISTA 2006. *Einführung in die Schriftlinguistik.* 3., überarbeitete und ergänzte Auflage. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- ECKKRAMER, EVA MARTHA – EDER, HILDEGRUND MARIA 2000. *(Cyber)Diskurs zwischen Konvention und Revolution. Eine multilinguale textlinguistische Analyse von Gebrauchstextsorten im realen und virtuellen Raum*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- SIEVER, TORSTEN – SCHLOBINSKI, PETER – RUNKEHL, JENS Hrsg. 2005. *Websprache.net. Sprache und Kommunikation im Internet*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- VESZELSZKI ÁGNES 2011. Digitális kommunikáció és nyelvtudomány. In: BALÁZS GÉZA szerk. 2011. 56–60.

KRUZSLICZ TAMÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 113. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2018. január 24-én az ELTE BTK Kari Tanács-termében tartotta meg 113. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és megnyitotta a közgyűlést. Tájékoztatott arról, hogy az új alapszabály és a közhasznú szervezetek számára előírt kötelezettségek alapján évzáró közgyűlést csak lezárt naptári év után tarthatunk, ezért a korábbi gyakorlattal ellentétben nem decemberben, hanem januárban tartunk évzárást.

A tájékoztatást követően felkérte Kontra Miklós egyetemi tanárt, hogy tartsa meg A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója című közgyűlési előadását.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 112. közgyűlése óta eltelt időszakról.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Társaság 2017-ben kettő, 2018 januárjában egy választmányi ülést tartott.

A) Az elsőre május 16-án került sor. A főbb napirendi pontok a következők voltak:

a) Általános elnöki tájékoztató. – Kiss Jenő elnök elmondta, hogy az elmúlt évek a tudományos és egyéb közhasznú társaságokra vonatkozó szabályozás megváltozása miatt mozgalmasak voltak: rendkívüli közgyűléseket tartottunk, és az idén is lesz rendkívüli közgyűlés. Frissítettük a Társaság szabályzatát, az előttünk álló feladat a közhasznúsági beszámoló elkészítése. Májusban tartjuk azt a közgyűlést, amelynek feladata ennek a beszámolónak az elfogadása. Mivel az elfogadott közhasznúsági beszámolót minden évben nyilvánosságra kell hozni, ezért a vezetőség azt javasolja, hogy a jövőben ne nyár elején, hanem az év elején készüljön el, így az éves rendes közgyűlést sem karácsony előtt tartanánk, hanem (2018-tól) január második felében. Ez lehetővé teszi

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

annak a hagyománynak a folytatását is, hogy az éves főtítkári beszámoló megjelenjen a Magyar Nyelv első számában.

b) **Társasági kiadványok.** – Juhász Dezső főszerkesztő elmondta, hogy a Magyar Nyelv kiadásában 2016-ban – a társasági jogi procedúrák elhúzódása miatt – kisebb csúszások voltak. 2017. január végére készült el a 2016. évi negyedik szám. A jövőben arra törekszünk, hogy már decemberben megjelenjen az utolsó szám. (A régi hagyomány is ez volt.) A 2017-es évfolyam nagy vonalakban már meg van töltve tartalommal: két tematikus számot is tervezünk: a szövegtipológiai kerekasztal és az Arany-emlékülés anyagából. – Farkas Tamás titkár arról számolt be, hogy megjelent a Névtani Értesítő 38. kötete a szokásos terjedelemben. A 2017-es kötethez is gyűlnek az anyagok, de a nyomdai közzététel bizonytalanná vált. A folyóirat eddig két forrásból jelent meg: az egyik az Akadémia folyóirat-kiadási pályázata, ahonnan ezúttal már nem kaptunk támogatást; a másik az ELTE HÖK támogatása. Az Anyanyelv-pedagógia folyóirat második száma megjelenés előtt áll, és készülöben van a harmadik szám.

c) A választmányi ülés tagfelvétellel zárult.

B) A második választmányi ülést december 6-án tartottuk. A főbb napirendi pontok:

a) **A társasági díjakra javaslatot tevő bizottságok kiküldése.** – Kiss Jenő elnök arról tájékoztatta a választmányt, hogy az évtizedekkel ezelőtt létrejött társasági díjak támogatására elhelyezett nagyon szerény pénzbetétek az idő előrehaladtával elértéktelenedtek, és már gyakorlatilag alkalmatlanok pénzbeli jutalom fedezésére. Azt javasolta, hogy a következő közgyűlésen egy kitüntetést adjunk ki: a Csúry-emlékérmét és -díjat. A kiküldendő bizottság elnöke Zelliger Erzsébet, a tagok Balogh Lajos, N. Fodor János, Molnár Zoltán, Posgay Ildikó, Szabó József.

Kiss Jenő bejelenti, hogy új díj született: a Szabó T. Attila-ösztöndíj, amelyet a Társaság is a kitüntetései közé iktat. Minden év márciusában a Magyar Nyelvészeti Kutatóálmások Hálózatának (TERMINI) elismeréseként fogják odaítélni ösztöndíjként olyan 45 évesnél fiatalabb szakembernek, aki a magyar tudományos nyelv igényes használatát és fejlesztését fontosnak tartja, ennek műveléséhez cselekvően járul hozzá. A Szabó T. Attila-ösztöndíjat a nyelvész Szabó T. Attila (1906–1987) emlékére alapították a Szabó-Törpényi és a Borhidi-Thury nagycsaládok. Az alapítvánnyal kapcsolatos részletek a kuratórium közleményeként a Magyar Nyelv ez évi 4. számában (az 505. oldalon) olvashatók. A díj abban hasonlít a Pais-díjhoz, hogy a Társaság szakmai felelősséget vállal a kiadásával kapcsolatban, a Társaság elnöke tagja az alapítvány kuratóriumának. Az ösztöndíj kifizetéséről az alapítvány gondoskodik. Kiss Jenő arra is felhívta a figyelmet, hogy egy ideje nem esett szó a Pais-díjról. Ördög Ferenc elhunytával gazda nélkül maradt a Pais-bizottság, Zalaegerszegen már kisebb az érdeklődés a díj kiadásának az ügyében. A vezetőség felveszi a kapcsolatot a zalaegerszegi önkormányzattal a díj kiadásával kapcsolatban.

b) **A megemlékezési bizottság kiküldése.** – A megemlékezési bizottságot minden évben elküldjük, ennek elnöke Korompay Klára, tagjai Bańcerowski Janusz, Fábián Zsuzsa, Guttman Miklós, Hessky Regina.

A bizottságok kiküldését a választmány egyhangúlag megszavazta.

c) **Kiadványok.** – Ebben a napirendi pontban Juhász Dezső főszerkesztő beszámolt arról, hogy már olvasható a Magyar Nyelv 4. száma az interneten, és még karácsony előtt kézbe vehetjük a nyomtatott változatot is. A szerkesztőség bízik abban, hogy az Akadémia továbbra is támogatja a folyóiratot. Három szám megjelentetését ez az összeg tette

lehetővé, a negyedik füzetet NKA-pályázat támogatásával állítottuk elő. Sikeresek a tematikus számok: idén egy szövegtipológiai és egy Arany János munkásságával foglalkozó számot jelentettünk meg.

Farkas Tamás titkár az egyéb kiadványokról számolt be. A Társaság a Nemzetközi Névtudományi Társasággal (ICOS) közösen kétnyelvű névtani terminológiai kötetet jelentetett meg, Bölcskei Andrea, Farkas Tamás és Slíz Mariann szerkesztésében. Társasági kiadványként látott napvilágot Slíz Mariann Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról című könyve. Előkészületben van Vargha Fruzsina Sára munkája a magyar nyelvjárások dialektometriai elemzéséről. A Névtani Értesítő kiadásának előkészületei folynak, az előállítás költségei még nem állnak rendelkezésre.

d) A t a g f e l v é t e l napirendi pontban Farkas Tamás titkár új kérelmeket terjesztett elő. A javaslatokat a választmány egyhangúlag támogatta.

e) A z E g y e b e k napirendi pontban Honti László azt javasolta, hogy a társaság pénzjutalom nélkül is adjon ki díjakat, mert a díjak erkölcsi értéke sokkal számottevőbb az anyagiaknál. A javaslatot több hozzászóló támogatta.

C) A harmadik választmányi ülésre január 9-én került sor. Főbb napirendi pontok voltak:

a) A k ö z g y ű l é s e l ő k é s z í t é s e. – Kiss Jenő elnök tájékoztatta a választmányt arról, hogy a közgyűlési előadás megtartására Kontra Miklós egyetemi tanárt kérte föl. A közgyűlésen a Társaság anyagi helyzetének és a díjakhoz tartozó minimális pénzösszegeknek megfelelően csak a Csűry Bálint-emlékérem és -díj adományozására kerülhet sor. Zelliger Erzsébet, a Csűry-díj bizottsági elnöke bejelentette, hogy a díjra egyhangúlag Posgay Ildikót, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyugalmazott osztályvezetőjét jelölik. A javaslatot a választmány egyhangúlag támogatta. Hoffmann Istvánnak a társasági díjak jövőjével kapcsolatos kérdésére válaszolva Kiss Jenő elmondta, hogy 2018 folyamán a díjak és kitüntetések átfogó vizsgálatára is sor kerül, és ezt a problémakört – mind pénzügyi, mind jogi, mind pedig megnevezésbeli-terminológiai vonatkozásban vitára bocsátja.

b) A m e g e m l é k e z é s i b i z o t t s á g e l ő t e r j e s z t é s e. – Korompay Klára bizottsági elnök beszámolt a 2018. évre tervezett megemlékezésekről. Felsorolta a jövőre jubiláló 70, 80 és 90 éves tagtársak nevét, majd javaslatot tett a köszöntők személyére és a köszöntések módjára. A bizottsági előterjesztést a választmány egyhangúlag elfogadta. Kiss Jenő elnök kérte, hogy a választmányi tagok folyamatosan segítsenek abban, hogy a szükséges személyes adatok eljussanak a bizottsághoz. A Társaság tagnyilvántartása sajnos hézagos, így a legbiztosabb megoldás továbbra is a kollegiális tájékoztatás egy-egy közelgő évfordulóról. É. Kiss Katalin azt javasolta, hogy a Társaság titkársága tartson tagrevíziót, és ezzel összefüggésben küldjön levelet a tagsági viszony megerősítésére és az elmaradt befizetésére.

c) A k i a d v á n y o k r ó l s z ó l ó t á j é k o z t a t ó. – Juhász Dezső főtítkár a Magyar Nyelv szerkesztősége nevében elmondta, hogy a folyóiratnak karácsony előtt megjelent nyomtatásban is a 4. száma. Ezzel a szigorú ütemezéssel és megjelenési fegyelemmel teljesítettük a Magyar Nyelvet támogató Akadémia és NKA feltételeit, így jövőre is jó reménységgel számolhatunk hasonló támogatással. A folyóirat szerkesztősége 2018-ban is tervezi egy vagy két tematikus szám megjelentetését. Ezek közül az egyik valószínűleg névtani tartalmú lesz. – A Névtani Értesítő és az Anyanyelv-pedagógia szerkesztési

munkálatairól Farkas Tamás titkár számolt be. Az internetes módszertani folyóiratunk megjelenése rendszeres, a Névtani Értesítő 2017. évi kötetének publikálása az elmaradt akadémiai támogatás miatt 2018 folyamán várható. – Friss hír, hogy karácsony előtt megjelent Vargha Fruzsina Sára könyve, A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése címmel.

d) A t a g f e l v e t e l napirendi pontban Farkas Tamás titkár két kérelmet terjesztett elő. A javaslatokat a választmány egyhangúlag támogatta.

e) A z E g y e b e k napirendi pontban ismét előkerült a társasági díjak és kitüntetések sorsa. Kiss Jenő elnök ígéretet tett arra, hogy egy alapos előzetes tájékozódás után a választmány napirendjére tűzi a kérdést: megvitatjuk majd a finansziális és jogi lehetőségeit annak, hogyan lehetne a minimális anyagi lehetőségek mellett egynél több díjat kiadni.

2. A Társaság május 31-én r e n d k í v ü l i k ö z g y ű l é s t tartott az ELTE BTK-n, ennek tárgya a 2016. évi beszámoló és a közhasznúsági jelentés ismertetése és elfogadása volt. A jelen levők mindkét dokumentumot egyhangúlag elfogadták.

3. A Társaság s z a k o s z t á l y a i n a k é s t a g o z a t a i n a k munkájáról az alábbiakban számolok be.

a) 2017 tavaszi félévében a Társaság 11 f e l o l v a s ó ü l é s t tartott Budapesten. Az előadások közül ötöt a Magyar nyelvi, kettőt-kettőt az Általános nyelvészeti, az Idegen nyelvi és a Finnugor szakosztály szervezett. A felolvasó ülések előadói időrendben a következők voltak: Hámori Ágnes, Császári Éva, Balázs József Attila, Bölcskei Andrea, Furkó Péter, Tánczos Orsolya, Fazakas Emese, Póczos Rita, Kuna Ágnes, Anne Tamm, Markó Alexandra. A tavaszi rendezvényeink sorába tartozik két kerekasztal és egy emlékülés is. Az első kerekasztalt május 12-én a Társaság Pragmatika tagozata rendezte a Pragmatika Centrummal közösen. A helyszín és társszervező az MTA Nyelvtudományi Intézete volt. A második kerekasztalra május 30-án került sor az ELTE BTK-n, címe: Műfaj és/vagy szövegtípus. Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban. Szervező a Társaság Magyar nyelvi szakosztálya. A kerekasztal előadásai megjelentek a Magyar Nyelv 3. számában. A Társaság május 17-én emléküléssel ünnepelte Arany János születésének 200. évfordulóját. Előadók Tolcsvai Nagy Gábor, Domonkosi Ágnes, Simon Gábor és Szij Enikő voltak. Az előadások – másik két Arany-témájú írással együtt – a Magyar Nyelv 4. számában láttak napvilágot.

Az őszi félévben 9 budapesti előadás hangzott el. Közülük ötöt a Magyar nyelvi, hármat az Általános nyelvészeti és egyet az Idegen nyelvi szakosztály rendezett. Az előadók időrendben: Horváth László, Drahota-Szabó Erzsébet, Kiss Jenő, Nemesi Attila László, Imrényi András, Gugán Katalin É. Kiss Katalinnal, Schirm Anita, Benczes Réka. Az őszi programok között kell megemlítenünk három konferenciát is: november 16–17-én III. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet címmel rendezett interdiszciplináris konferenciát a Társaság az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetével karöltve. A következő hasonló rendezvény ugyanitt az Alkalmazott Névkutatás 2017. Nevek és szótárak című szimpózium volt. Társrendezők az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. December 5-én a Társaság Magyartanári tagozata rendezte meg az V. Vályi András Anyanyelv-pedagógiai Konferenciát. Társrendezők: az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, a Szakmódszertani Központ és a Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport.

b) A Társaság tagozatai közül a Pragmatikai egy budapesti előadást és a már említett májusi kerekasztalon kívül egy szegedi konferenciát tartott április 28-án Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban címmel. Ennek társrendezői a Pragmatika Centrum Országos Kutatóközpont és a SZTE Általános Nyelvészeti Tanszéke voltak. A Névtani tagozat a már említett alkalmazott névtani szimpóziumon kívül két budapesti és hat debreceni előadást tartott, valamint megrendezte a hagyományossá vált (a sorban 12.) síkfőkúti Helynévtörténeti Szemináriumot. 2017 nyarának kiemelkedő eseménye volt az augusztus 27. és szeptember 1. között megrendezett 26. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus a Debreceni Egyetemen, amelynek szervezésében a debreceni névkutatók mellett budapestiek is részt vettek. Névtani előadások más vidéki csoportokban is elhangzottak, ezekről alább számolok be. A tagozat tevékenységéhez kapcsolódik a Társaság onomasztikai szakfolyóiratának, a Névtani Értesítőnek a szerkesztése is.

A Magyar tanári tagozat a már említett decemberi V. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferencián kívül 2017-ben huszadik alkalommal rendezte meg a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét hat országból érkező több mint 300 diák és pedagógus részvételével. 2014 óta a Társaság hirdeti meg és szervezi az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny iskolai, regionális és országos fordulóját. A versenyt 2017-ben is sikeresen lebonyolítottuk kb. 100 középiskola részvételével. A versenyhez kapcsolódva a felkészítő tanárok számára szakmai előadásokat szerveztünk. A Magyar tanári tagozat folyamatosan gondozza a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny, az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny és a Magyar tanári tagozat önálló honlapját. A Simonyi Zsigmond helyesírási verseny számára új honlapot fejlesztettünk, ez 2017 novemberében óta működik: <http://simonyi-verseny.hu>. A tagozat tevékenységéhez kapcsolódnak a Társaság szakfolyóiratának, az Anyanyelv-pedagógiának a kiadási munkálatai is.

4. A Társaság vidéki csoportjai a tőlük kapott beszámolók szerint a következő szakmai programokat szervezték az elmúlt év folyamán.

A debreceni csoport 2017-ben 7 felolvasó ülést tartott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán; az előadók (időrendben) Györffy Erzsébet, Mozga Evelin, Reszegi Katalin, Hoffmann István, Bátorfi István, Dobi Edit, Rác Anita voltak. A konferenciákról a fentebbiekben adtam hírt.

2017. szeptember 29-én, a Kutatók Éjszakája keretében Bibliafordítások a reformáció előtt és után címmel tartottak előadást az egri csoport tagjai, valamint meghívott vendégük. 2017. november 7-én Szövegek, módszerek, tananyagok – az oktatásnyelvészet perspektívája címmel a Magyar Tudomány Ünnepehez kapcsolódva műhelykonferenciát rendezett az Eszterházy Károly Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke oktatásnyelvészeti kutatócsoportja, valamint a Társaság egri csoportja. A rendezvényen a tankönyvkutató, tankönyvelemző munkáról beszámoló előadásokra került sor. Részt vettek és előadást tartottak az Oktatáskutató és -fejlesztő Intézet (OFI) munkatársai is.

A szegedi csoport az év elején a Társaság szakmai támogatásával szervezte és rendezte meg az Implom József Középiskolai Helyesírási Versenyt Gyulán, az Erkel Ferenc Gimnáziumban, 2017. február 23–25-én. A versennyel párhuzamos szakmai továbbképzést Balázs Géza, Bencze Lóránt és Veszelszki Ágnes előadása jelentette. A 2017. évi „A magyar helyesírásért” Implom József-díjat Bencze Lóránt professzor emeritus és Antalné Szabó Ágnes egyetemi docens vehette át.

A szombathelyi csoport a Genius Savariensis előadássorozat keretében több előadást tartott; az előadók Vörös Ferenc, Tóth Péter és Hajba Renáta voltak. Több helyszínen és több alkalommal rendeztek könyvbemutatót, melynek tárgya Vörös Ferenc Kárpát-medencei történeti családnévatalasza volt. Ünnepléses keretek között köszöntötték a hetvenéves Molnár Zoltánt és a hatvanéves Vörös Ferencet. Mindkét ünnepelt számára köszöntő kötet is készült.

A pécsi csoport a Pécsi Bölcsészudvar program keretében az Ördögkatlan fesztiválon (Nagyharsány, 2017. augusztus 2.) a nyelvészeti tanszék oktatóinak részvételével interaktív nyelvi ismeretterjesztést rendezett a nyelvi babonák és a nyelvi játékok témakörében. Folytatódott a 2007-től működő nyelvi tanácsadó közönségszolgálat (Pécs és a régió számára, telefonon és villámpostán), valamint a Szepe György-hagyaték könyvtári feldolgozása. Pécsen rendezték meg augusztus 30. és szeptember 1. között, több közreműködő szervezet és intézmény részvételével a XXVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszust. A helyi fő szervező Gúti Erika volt.

A nyíregyházi csoport a helyi egyetemmel és TIT szervezettel karöltve helyesírási versenyt rendezett nyolc nyíregyházi és egy kisvárdai középiskola részvételével. A versenyt a Magyar Nyelvészeti Tanszék egykori kutatójáról, Mizser Lajosról nevezték el. A rendezvényt tudományos előadás is kísérte Internetes támogatás a helyesírásban címmel.

5. K i a d v á n y a i n k sorában mindenekelőtt a Társaság folyóiratairól kell számot adnunk. A Magyar Nyelv 2017-ben immár 113. évfolyamát jelentette meg, az akadémiai támogatás és a pályázatok megszabta keretek közt. A folyóirat számai nyomtatásban és elektronikus formában egyaránt elérhetők. A Névtani Értesítőnek jelenleg a 39. évfolyamát szerkesztjük. A 2017-ben tovább szűkülő akadémiai keret miatt a folyóirat – számos más társához hasonlóan – elveszítette a legfőbb anyagi támogatását, így jövője bizonytalanná vált. Ennek ellenére a szerkesztőség tovább dolgozik, hogy a folyamatosság ne szűnjék meg, és keresi annak a lehetőségét, hogy a papír alapú kiadásnak is meglegyenek a pénzügyi feltételei. A Névtani Értesítő összes évfolyama ugyanakkor már az interneten is elérhető, a <http://nevtart.elte.hu> oldalról. Az Anyanyelv-pedagógia 2017-ben elérte a 10. évfolyamát, továbbra is évi négy számmal és sokszínű tartalommal jelentkezve a világhálón. A tízéves jubileumot a Társaság és a folyóirat a december 5-én megrendezett V. Vályi András Anyanyelv-pedagógiai Konferencián ünnepelte meg.

Kedvező fejlemény a korábbi évekhez képest, hogy 2017-ben három könyv is napvilágot látott a Társaság kiadásában. Az első egy kétnyelvű kiadvány, amely a Debrecenben megrendezett nemzetközi névtudományi kongresszusra időzítve jelent meg az ICOS-szal közös kiadásban, és a névtani terminológiai kutatások nemzetközi összehangolását célozza (Bölcskei Andrea, Farkas Tamás, Slíz Mariann, Magyar és nemzetközi névtani terminológia. Hungarian and International Onomastic Terminology; Uppsala–Budapest), a másik kettőt Társaságunk egyedül jegyzi: Slíz Mariann, Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról (Budapest), illetve Vargha Fruzsina Sára, A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése (Budapest).

Ez alkalommal is jelezzük, hogy a Társaság rendszeresen támogatja kiadványaival a határon túli, illetve hazai kutatóhelyeket, valamint különböző szakmai rendezvények és versenyek megszervezését.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2016-ban nyerte el az NKA Könyvkiadási Kollégiumának támogatását Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének online publikálására. A Bárh M. János szerkesztésével létrehozott honlapon, amely 2017 nya-

rától elérhető (eha.elte.hu), mintegy 350 000 helynévadat található, a betűhív lejegyzést megőrizve, strukturált adatbázisba rendezve. Az oldal lehetőséget biztosít a több szempontú keresésekre, lekérdezésekre és a találatok térképes megjelenítésére is. A látogatók az eredeti könyvváltozatot is letölthetik, és a magyaron kívül angol és román nyelven is elolvashatják a gyűjteményre vonatkozó információkat. A pénzügyi források csak szűkösen voltak elegendők a fejlesztői költségekre, de mivel a honlap szerverigényét az ELTE ingyenesen, magas színvonalon, korlátlan időre biztosítja, át tudtuk csoportosítani a támogatásokat, így a honlap üzemeltetése később sem jár költséggel a Társaság számára.

Társaságunk honlapja változatlanul működik (<http://mnyt.hu>); innen folyóirataink elektronikus változatai, illetve egyes tagozataink honlapjai is elérhetők.

6. Jubiláló tagtársaink közül budapesti felolvasó ülésen köszöntöttük Posgay Ildikót és Molnár Zoltánt 70. születésnapja alkalmából. Nyomárkay István professzor urat, Társaságunk alelnökét 80. jubileumi évfordulóján a Modern Filológiai Társasággal közösen köszöntöttük április 7-én az MTA Könyvtárának konferenciatermében. A laudációt elnökünk, Kiss Jenő tartotta (l. MNy. 2017: 246–248). Elnökünk levélben köszöntötte a 90 éves Péter Lászlót, a 80 éves Baký Zsuzsannát, Varga Máriát, Zilahi Lajost és a hetvenéves Székácsné Batár Ilonát, Kristóné Fábián Ilonát, valamint B. Fejes Katalint. Jó egészséget és töretlen munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

7. Itt említem meg, hogy Társaságunk gazdasági ügyeit és programszervezését – kiváló színvonalon – 2017-ben is Bakonyiné Tóth Gabriella intézte, nagyon szerény anyagi juttatás fejében. A közgyűlés nyilvánossága előtt is szeretném megköszönni szakszerű és áldozatos munkáját.

8. A legutóbbi közgyűlés óta társaságunk tovább folytatta sokszínű, gazdag szakmai, tudományos és ismeretterjesztő tevékenységét. Bízunk benne, hogy ez a munka a jövőben is hasonlóképpen folytatódhat. Kérem a tisztelt tagságot jelentésem elfogadására.

3. A közgyűlés a főtktári jelentést egyhangúlag, egységes egészként is elfogadta. Ezután Gerstner Károly ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. A bizottság ellenőrizte a Társaság iratait, bizonylatait, az állami és felügyeleti szerveknek (APEH, MTA) elküldött bevallásait, és azokat rendben találta. A Társaságnak – államháztartáson kívüli szervezetként – az MTA-nak, az NKA-nak és egyéb állami szerveknek a pályázati pénzekkel tételesen el kell számolnia. Az elszámolások és a bevallások ellenőrzéseiről készült jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a nyilvántartásokat a Társaság szabályosan végzi. – A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta.

Ezután Gerstner Károly felolvasta a pénztárosi jelentést. A Társaság 2017. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek: 9.876.400 Ft

2016. évi maradvány:	169.500 Ft
MTA-támogatás:	670.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	172. 400 Ft
Tagdíj:	397.000 Ft
Pártolói tagdíj	70.000 Ft
Kiadványértékesítés:	97.500 Ft
Egyéb (pályázatok, képzések, folyóirat-támogatás stb.):	8.300.000 Ft

Kiadások: 9.840.420 Ft

Személyi kiadások:	4.977.600 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak, munkabér:	4.080.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	897.600 Ft
Készletbeszerzés:	1.351.320 Ft
Egyéb dologi kiadás:	2.931.500 Ft
Bérleti díj:	145.000 Ft
Postaköltség:	67.100 Ft
Banki költség:	195.400 Ft
Egyéb (tárhelyköltség, javítás, versenyszervezés stb.):	2.524.000 Ft
Időben elhatárolt fizetési kötelezettség (NAV):	580.000 Ft

A Társaságnak 2017-ben 35.980 Ft maradványa keletkezett.

A tagdíjbevételek, akadémiai támogatások és pályázati bevételek jelenleg magasabbak, mint a kiadási oldalon szereplő tételek. A Társaság folyamatosan törekszik arra, hogy kiadásait és bevételeit egyensúlyban tartsa, megőrizve működésének pénzügyi alapjait. 2018-ban optimális esetben a szerény mértékű többlet megtartása az egyik fontos feladat. – A közgyűlés a pénztárosi jelentést is egyhangúlag elfogadta.

4. A díjak és kitüntetések átadása. – Társaságunk 2017-ben – ahogy a választmányi összefoglalóból is kiderült – a Csúry Bálint-émlékérmeket és díjat adta ki. Kiss Jenő elnök méltató szavak kíséretében az emlékérmeket Posgay Ildikónak, az MTA nyugalmazott osztályvezetőjének adta át. A díjazott a díjat a Névteni Értesítő megjelentetésére ajánlotta fel.

5. Kiss Jenő elnök megköszönte a bizottságok és tisztségviselők munkáját, a közgyűlésen megjelentek részvételét, és berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Búcsú Wacha Imrétől

(1931. május 25. – 2018. február 13.)

Lezárult egy végtelenül gazdag életút és életmű, egy szorgalmas munkával, sok-sok ötlettel, publikációval és emberséggel teli élet. Wacha Imre tanár úr 2018. február 13-án, 87. életévében eltávozott tőlünk. A halálhírt követően sokan hívtak telefonon: mindenki megrendülten, volt, aki könnyekkel küszködve. Wacha Imrét mindenki szerette. Talán azért, mert derűs, jó kedélyű, segítőkész tanár, kolléga volt. Fülemben cseng köszönete: Aláoszolgája! És mindig volt egy kedves szava, gondolata, mindig érdekelte a másik. Utoljára 2017. november 13-án láttam a Pesti Vigadóban, ahol a magyar nyelv napján arany Kazinczy-díjjal tüntették ki. Talán az utolsó fényképek is akkor készültek róla.

Wacha Imre (nekem Imre bátyám) egy mára már erősen fogyatkozó nyelvésznezmedék tagja volt. Az egyetemet a háború után kezdték, az ötvenes években lettek nyelvészek, egyfajta hidat képeztek a két világháború közötti klasszikus nyelvésznezmedék és a már háború után született ifjabbak között. Munkásságukat, így Imre bátyám munkásságát is jellemezte az alapos filológiai felkészültség, az irodalom és nyelv együttes vizsgálata, és a nyelvészet társadalmi küldetéstudata. Wacha Imrével mindig élvezet volt beszélgetni: gyakran idézte Jókai Mórt és más klasszikusokat, nyelvész tanárainak és kortársainak kutatásait, műveit, önmagát azonban soha nem tolta előtérbe. Tisztelte kollégáit, és még azokról sem mondott rosszat, akik egyébként őt nem támogatták.

Wacha Imre 1931. május 25-én három nyelvjárás, a csallóközi–szigetközi, a rábaközi és a Bakony-vidéki határán született értelmiségi családban, amelyben a kultúra, a nyelv, a könyv szeretete és ismerete érték volt. Wacha Imre egyik vallomásában leírja, hogy „nyelvileg is védett, igényes környezetben” nőtt fel, amelyben „a háborús, elvadult idők ellenére goromba, durva, trágár szót 14–15 éves koromig nem hallottam”. A győrrévfalusi elemi iskolát követően a győri bencés gimnáziumba járt, ahol kiváló magyar és történelem szakos tanárok, valamint a regőscserkésztség határozzák meg pályaválasztását. A pesti egyetem magyar szakát 1950–54 között végzi. Későbbi pályáját a nyelvi óráknak és latintudásának köszönheti, valamint Szabó Dénesnek, aki elsőéves korában, az egyik leíró nyelvtani zárt helyin jól elvégzett fonetikai feladat után javasolta a nyelvészeti szakkollégiumok felvételét. Tanárai között volt Kázmér Miklós, Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd. Szabó Dénes a nyelvjárásgyűjtéssel is megismertette tanítványait. Wacha Imre így jellemezte az ötvenes évek eleji egyetemi oktatóit: „mindegyiknél megtanultunk a munka fegyelmét és a felfedezés örömet.” Az egyetem után 1990-ig volt az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa. Először Gáldi László nagyszótári osztályán dolgozott, majd következett az értelmező kéziszótár és az írói szótárak: a valóban megjelent Petőfi-szótár, az anyaggyűjtéssel akkor befejeződött József Attila-szótár. A szótármunka, különösen a Petőfi- és József Attila-szótár „olykor gályarabságnak is tűnő munkálatai közben – különösen a kéziratok, fogalmazványok, töredékek vizsgálatakor döbbsentem rá igazán, milyen összefüggések, a való életnek és a léleknek milyen mélységei rejlenek a költőnek – főleg e két (mai koromból és eszemmel is visszatekintve) siheder korú költőnek – egy-egy szava, kifejezése, stilisztikai fordulata mögött, mennyit kínlódtak, gyötrődtek ők, a nyelv művészei is a nyelvvel a gondolat megfogalmazásakor, s mennyire gazdag is nyelvünk, mennyire alkalmas a mélységek kifejezésére, s mennyi tanulás, tudás, mekkora felelősség rejlik egy-egy szóban, költői képben, vesszőben, gondolatjelben.” Mindezekről néhány József Attila-vers elemzésében igyekezett számot adni. A Nyelvtudományi Intézetből 1990-ben Bolla Kálmán hívására ment át az ELTE BTK Fonetika tanszékére tudományos munkatársként. Ekkortól az egyetemisták körében is ismert és kedvelt tanár lett. Részt vett a Fonetika tanszék Beszéd- és hangtan programjának kidolgozásában. Sajnálatos, hogy a költségvetési megszorítások miatt 1995-ben nyugdíjazták. Ha lehet, Wacha Imre tanári munkássága igazából ekkor teljesedett ki: a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatójaként még hosszú ideig tanított.

Pályájának talán ismertebb területe a nyelv- és beszédművelés, a retorika, a spontán beszélt nyelv, a rádiós nyelvhasználat kérdései mondhatni egy véletlennek köszönhetően bontakoztak ki. 1964-ben – saját vallomása szerint hosszas vívódás után – elvállalta a Magyar Rádióban a bemondók beszédoktatását. Később az 1986–2012 között működő

mikrofonbizottság tagja volt, ezzel párhuzamosan a nyelvi bizottság állandó meghívottja, a Magyar Televízió nyelvi bizottságában is tevékenykedett. 2010 után a három közszolgálati médiumból létrejött MTVA Montágh Imre Testületében tevékenykedett. A közmédiában kezdetben csak oktatási céllal végzett munka időközben szenvedélyes kutatási céljává vált. A szótárírásban, stilisztikában képzett nyelvész e területen talált új, alig kutatott, vagy teljesen feltáratlan témákat, amelyek a modern nyelvészeti kutatások számára is sok újdonságot jelentettek. Ennek köszönhetően Wacha Imrét ma már mint a tágabb értelemben vett retorika, valamint a beszédművelés, a spontán beszéd kutatóját tartjuk számon. A fonetikai kutatások egyik fontos eseménye volt az 1965-ös egri kiejtési konferencia, a beszédművelésnek pedig az 1964-ben megindult Kazinczy-versenyek sorozata, mozgalma. Wacha Imre a kezdetektől bekapcsolódott a győri Kazinczy- és a sátoraljaújhelyi Édes anyanyelvünk-versenyek munkájába szakértőként, bírálóként, tanárként, előadóként. Több mint fél évszázad alatt valamennyi versenyen ott volt, legutóbb az 53. győri Kazinczy-versenyen, 2017. április 23-án ő mondta a záróbeszédet (ennek szép szövegét *Az anyanyelv szívárványhídja* címmel az *Édes Anyanyelvünk* című folyóirat 2017/5. számában olvashatjuk). Wacha Imre munkássága az intézeti munka, majd a főiskolai-egyetemi oktatás mellett az anyanyelvi mozgalomban, valamint a közmédiában teljesedett ki. Legszorosabb munkatársai között említhető Deme László, Elekfi László, a rádióban Péchy Blanka és Pintér Sándor főbemondó, a Kazinczy-versenyeken Z. Szabó László. Tanári teljesítményét, emberségét újságírók, rádiósok, tévések száza értékeli, sokszor legendákat mesélnek róla. Nem csoda, ha halálhírének vételekor, szinte minden rádióban, televízióban és fontosabb újságban megemlékeztek róla.

Wacha Imre tudományos munkásságát több tucat könyv és több mint 300 publikáció őrzi. Munkásságának talán legfontosabb része a beszédhez, a hangzó nyelvhez kapcsolódik. A korábbi mondatfonetika jórészt az ő munkásságának eredményeként bővült szövegfonetikává. Több tanulmánya a szövegfonetika alapmunkája. Az egyik *Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései* (először a *Nyelvtudományi Közleményekben* jelent meg 1973-ban, majd pedig németül az *Acta Linguistica*-ban 1975-ben: *System und Zusammenhänge der Textphonetischen Ausdrucksmitteln*). Minden megtalálható benne a hangminőségtől a hangterjedelmen, a hangerőn, a beszédtempón át a beszédszünetig, ezek egyedi sajátosságainak és funkcióinak figyelembevételével. Másik tanulmánya *Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról* (*Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 1974) az egyetemi fonetikai oktatásban ma is tananyag. Tudományos munkái között kiemelem még az Egyetemi Fonetikai Füzetekben 1991-ben megjelent tanulmányát: *Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban. Az elhangzó nyelv rétegeinek és (stílus)szintjeinek hangzásjellemzőiről és a kiejtési normáról*. De fontos tanulmányt írt még olyan kérdésekről, mint: a nyelvi rétegződés, a tételhangsúly, beszéd és szituáció (máshol: szituativitás), a norma és kommunikativitás, kiejtési álszabályok, szöveginterpretáció... Wacha Imre kezdetben fonetikai, beszédtechnikai (kiejtési) kutatásait és tapasztalatait foglalta tanulmányokba és kötetekbe, majd ezeket később retorikai keretbe helyezte. A rádiós nyelvhasználat egyik alapműve A rádióbemondó beszéde (1973), az igényes beszédkultúra mellett népszerűen érvel a Beszélgessünk a beszédéről! (1978), fontos útmutatóként szolgál a Közéleti beszédünk (1987) című könyve. A csaknem fél évszázad múlva újrászerveződő magyar retorikai kutatások egyik első műve A retorika vázlata (1992) még kéziratként jelent meg a Magyar Rádió kiadásában, amelyből később egy kétkötetes monográfia lett: A korszerű retorika alapjai 1–2. (Szemimpex, 1994). Szö-

vegfonetikai tanulmányait a Szöveg és hangzása (1999) címmel kiadott tanulmánygyűjteményben találhatjuk (ugyancsak a Magyar Rádió kiadásában). A 2000-es években pedig egyre tartalmasabb kötetek jelentek meg: Az értelmes beszéd hangzása (Elekfi Lászlóval közös munkája, Szemimpex, 2004), Igényesen magyarul. A helyes kiejtés kézikönyve (Argumentum, 2010), vagy legutóbb: Beszédtechnika. Alapismeretek és szövegértelmezés magyarázatokkal 1–2. (Tinta, 2015). Retorikai munkásságának egyik sajátos területe lett a nem szóbeli kommunikáció: Nem csak szóból ért az ember. A nonverbális kommunikáció eszköztára (Tinta, 2011). Fontosnak tartotta a beszédművelő mozgalom történetének dokumentálását is: A Kazinczy-versenyek huszonöt éve (Z. Szabó Lászlóval közösen, Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 1991), A Kazinczy-versenyek és a helyes kiejtés néhány kérdéséről (Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 2011).

Ahogy korábban is írtam, Wacha Imrét még a két világháború közötti klasszikus nyelvésznevezeték tanította, ezért rengeteg tudománytörténeti anekdotát ismert. Unszolasomra készítette el a nyelvész anekdotáinak gyűjteményét: Kvaterkázás. Anekdoták a 20. század második felének nyelvészeiről, nyelv művelőiről (Anyanyelvápolók Szövetsége, 2016). (Ismertettem a Magyar Nyelvőr 2017/1. számában.) Wacha Imre tudományos fokozatokra nem törekedett, mert valamikor régen egyik főnöke nem bízta. 1992-ben Déry Tibor-jutalmat kapott, 1995-ben Kazinczy-díjat, 2014-ben az MTA életműdíját, 2015-ben a Magyar Érdemrend tisztikeresztjét és 2017-ben az arany Kazinczy-díjat.

Az Anyanyelvünk vonzásában (Nyelvtudósok, nyelvészek és nyelv művelők Győr-Moson-Sopron megyében. Szerk. Hérics Lajosné. Győr, 1997. 159.) című kötetben közölt vallomását ezzel zárja: „Ha megkérdeznék, a legnagyobb élményeim anyanyelvemmel kapcsolatban, ezt válaszolnám: Az, hogy egy életen át anyanyelvemről tanulhattam, hogy anyanyelvem törvényszerűségeit vizsgálhattam, hogy taníthattam, hogy gondolkodni taníthattam, s ráadásul az anyanyelvről szerzett ismereteimet az anyanyelvemen adhattam át tanítványaimnak.”

Wacha Imrét kisgyermekkorom óta ismertem, édesapám egyik legjobb barátja volt, amikor vele találkoztam, beszélgettem, úgy érezhettem, hogy egy kicsit apám is üzen általa. Ezért nekem sokszorosan fog hiányozni, és tudom, hogy ezzel nem vagyok egyedül. Talán egyszer még folytatódhat a nagy nyelvési kvaterkázás...

BALÁZS GÉZA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Havas Ferenc 70 éves*

Havas Ferenc 1948. február 2-án született Budapesten. Itt végezte általános- és középiskolai tanulmányait is. 1966-ban érettségizett a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban. Általános iskolai és gimnáziumi évei alatt végig irodalmárnak készült, erre a pályára ösztönözte gimnáziumi magyartanára, Jávor Ottó író is. Az ELTE bölcsészkarának magyar-orosz szakára jelentkezett, fel is vették az egyetemre, de az akkori idők gyakorlatának megfelelően előfelvétellel, a következő évre. Az előfelvétel évében az egyetemi nyom-

* Elhangzott 2018. február 13-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén.

dában korrektorként dolgozott. Saját értékelése szerint korrektori munkájának pozitív hozadéka az volt, hogy magas szinten elsajátította a magyar helyesírást. Az egyetemen érdeklődése – kezdetben számára is meglepően – mindinkább a nyelvészet felé fordult. Elsősorban a finnugor és az általános nyelvészeti tanszéken találkozott olyan új, érdeklődését, tudásvágyát felkeltő nyelvészeti ismeretekkel, tantárgyakkal, amelyek teljesen mások voltak, mint az unalmas gimnáziumi nyelvtanórák anyaga! Ezért némi hezitálás után, a magyar szakot kényszerűen leadva, mindkét speciális – akkoriban B, illetve C – szakot, az általános nyelvészetet és a finnugrisztikát – vette fel. Háromszakosként aztán belevette magát a tanulásba, hiszen egyetemi oktatónak, kutatónak készült. Tevékenyen részt vett a Magyar Nyelvész Diákkör munkájában, kevés szabad idejét a nyelvésztkönyvtárban töltötte. (Magam, aki fölötte jártam az általános nyelvészet szakon, ezeken az alkalmakon és helyszíneken ismertem meg közelebről Ferit: a diákkör ülésein, ahol akkoriban élénk munka folyt, a nyelvésztkönyvtárban, diákköri kirándulásainkon.) 1972-ben orosz nyelv és irodalomból tanári, általános nyelvészetből, illetve finnugor nyelvészetből előadói-kutatói – kitüntetéses – diplomát szerzett. Szakdolgozatához olyan témát keresett, mely mindkét nyelvészeti szakjához illeszkedik, benne mindkét szakján szerzett ismereteit hasznosíthatja. Így talált rá már hallgató korában máig fő kutatási területére, a nyelvtipológiára. A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása című szakdolgozatát – átdolgozva – 1973-ban egyetemi doktori disszertációként védte meg. (A munka 1974-ben, a Nyelvtudományi Értekezések sorozatban jelent meg.) A nyelvtipológiát később ő tette az általános nyelvészeti tanterv kötelező tantárgyává. Már tanársegéd volt az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéken, amikor negyedik szakjaként, 1973 és 1976 között kiegészítő képzésben elvégezte a filozófia szakot is. Ezután évek alatt dolgozta ki és vezette be az általános nyelvészet szakosok számára a négy féléves nyelvfilozófiai kurzust.

Havas Ferenc az Általános Nyelvészeti Tanszéken 24 évig, 1972-től 1996-ig dolgozott, Telegdi Zsigmond, Balázs János, s – leghosszabban – Zsilka János professzorok vezetése alatt. Magyar- és idegennyelv-szakosoknak – kollégáival megosztva – a Bevezetés a nyelvtudományba, illetve az Általános nyelvészet című tárgyakat tanította, a szakos órákon pedig főként nyelvtipológiai, nyelvfilozófiai és tudománytörténeti órákat tartott. Zsilka-tanítványként 1979-ben védte meg a nyelvészttársadalmat megosztó, hatalmas vihart kavaráó kandidátusi értekezését A generatív grammatika nyelvszemléletének bírálata címmel.

A tanszéki kollektíva, s maga Feri is azzal számolt – tudatosan készülve a feladatra –, hogy Telegdi Zsigmond, Balázs János és Zsilka János professzorok utódjaként majd ő töltheti be a tanszékvezetői posztot. Hiszen vitán felül állt, hogy képességei és felkészültsége messzemenően alkalmassá teszik őt erre a szerepre. Azonban nem így történt: nem Feri lett tanszékünk vezetője, s ebben a számára méltatlan helyzetben csak egyet tehetett: kényszerűen elhagyta a tanszéket. Bár elméletileg – szakjai alapján – akár nyolc tanszékre is kerülhetett volna, az orosz-szovjet történelemmel foglalkozó Ruszisztikai Központban kapott lehetőséget a folytatásra. Itt olyan kutatási témát kellett keresnie, mely beleillik a központ profiljába, de nem jelent szakítást addigi nyelvészeti kutatási témáival sem. Ezért választotta a marriзмus történetének széleskörű, nagyrészt új adatokra támaszkodó, monografikus feldolgozását. Hiszen Nyikolaj Jakovlevics Marr korának és stadiális „új” nyelvelméletének, valamint utóéletének kritikai bemutatása a nyelvtipológia és tudománytörténet körébe vág, és a kérdéskörnek vannak nyelvfilozófiai vonatkozásai is. Egyúttal megfelelő kutatási témának bizonyult a Ruszisztikai Központban is. Ebből a témából habilitált, majd

A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány című könyvét a Tinta Könyvkiadó jelentette meg 2002-ben.

A sors ironiája, hogy Feri mégiscsak tanszékvezető lett: számára is teljesen váratlanul 2002-ben felkérték a Finnugor Tanszék vezetésére. Majdnem 30 év kihagyásával tért tehát vissza elhagyott finnugor tanulmányaihoz, s először állt egy tanszék élén. Mindez nem lehetett könnyű számára, de Feri kitűnően megállta a helyét mindkét vonatkozásban. A finnugor tanszék kollektívája és hallgatósága nemcsak elfogadta, hanem hamar megszerette őt: demokratikus vezetési gyakorlata, segítőkészsége, széleskörű nyelvelméleti felkészültsége és nyelvtudása, kiváló előadói kvalitásai rövid idő alatt megbecsültté és népszerűvé tették kollégái és hallgatói körében egyaránt. S ami szintén fontos: Feri maga is úgy értékeli, hogy oktatói és kutatói pályájának talán legfontosabb szakaszát jelenti a Finnugor Tanszéken töltött majd két évtized, s benne a 10 év tanszékvezetés. Megújította és vezeti a Nyelvtudományi Doktori Iskola Uráli nyelvészet és nyelvek alprogramját, s az ő kezdeményezésével és vezetésével indultak el és folynak az Uráli tipológiai adatbázis című nemzetközi projekt munkálatai. A Finnugor Tanszéken töltött évek alatt készítette el, s védte meg 2012-ben A prenominativitás. Elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre című akadémiai doktori disszertációját is. Míg a finnugor nyelvekre alkalmazott korai tipológiai munkája – akárcsak az Uráli tipológiai adatbázis – a leíró tipológiát, nagydoktori értekezése a kevesek által művelt történeti tipológiát képviseli. Értekezésében a mondat szerkezet tipológiai evolúciójának új – általa szkematogóniának nevezett – elméletét dolgozta ki, és alkalmazta a vizsgált uráli nyelvekre.

Végül, de nem utolsó sorban, hadd szóljak néhány szót ünnepeltünk eddig nem említett, de nagyon jellemző tulajdonságáról, a humoráról. A humor különleges adomány. Alföldy Jenő szerint „a bajok megemésztésére hivatott szellemi enzim”. Ezt a meghatározást különösen találónak érzem, ha arra gondolok, hogy annak idején, az Általános Nyelvészeti Tanszéken, egy-egy nehéz helyzetet, robbanás-közeli feszült pillanatot Ferinek hogyan sikerült feloldania, nevetésszel elidőltetnie, néhány odaillő, szellemes mondatával.

Kedves Feri! Mindannyiunk nevében először is jó egészséget kívánok Neked, töretlen alkotókedvet, és még számos munkás évet! Isten éltesen sokáig!

HORVÁTH KATALIN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. BALÁZS GÉZA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, balazs.geza@gmail.com – DR. HEGEDÜS RITA, Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät 2, Institut für Slawistik, Fachgebiet Ungarische Literatur und Kultur, hegedus.rita@gmail.com – DR. HONTI LÁSZLÓ, Károli Gáspár Református Egyetem, MTA Nyelvtudományi Intézet – DR. HORVÁTH KATALIN, horvkat@freemail.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KOC SIS MIHÁLY, Szegedi Tudományegyetem, Szláv Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., kocsism@lit.u-szeged.hu – DR. KONTRA MIKLÓS, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., kontra.miklos@kre.hu – KR UZSLICZ TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, krtoma@freemail.hu – DR. KUGLER NÓRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kugler.nora@btk.elte.hu – DR. P. LAKATOS ILONA, Nyíregyházi Egyetem, Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, p.lakatosilona@gmail.com – DR. MODRIÁN-HORVÁTH BERNADETT, Szegedi Tudományegyetem, Germán Filológiai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34., modrian.horvath@lit.u-szeged.hu – NÉMETH DÁNIEL, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nemeth.sz.daniel@gmail.com – DR. RÉVAY VALÉRIA, revayv@gmail.com – DR. SENG A TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com.